

Rozwój gospodarczy Azji Środkowej

Historia i współczesność

Natasza Duraj

Rozwój gospodarczy Azji Środkowej

Historia i współczesność

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Rozwój gospodarczy Azji Środkowej

Historia i współczesność

Natasza Duraj

Natasza Duraj – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Instytut Logistyki i Informatyki, Katedra Analizy i Strategii Przedsiębiorstwa
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 37/39

RECENZENCI

Rafał Czachor, Kazimierz Kraj

REDAKTOR INICJUJĄCY

Beata Koźniewska

REDAKCJA

Anna Surendra, Sebastian Surendra

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Reklamowa efectoro.pl

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/nmessana

© Copyright by Natasza Duraj, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10452.21.0.M

Ark. wyd. 9,5; ark. druk. 10,25

ISBN 978-83-8220-750-7

e-ISBN 978-83-8220-751-4

<https://doi.org/10.18778/8220-750-7>

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1	
Azja Środkowa i jej miejsce na terenie byłego ZSRR	11
1. Rosja i Związek Radziecki	11
1.1. Historia Rosji i powstanie ZSRR	11
1.2. Położenie Związku Radzieckiego	15
1.3. Zmiana granic ZSRR	17
1.4. Radzieckie narodowo-państwowe jednostki autonomiczne	19
1.5. Ludność i podział administracyjny ZSRR	21
2. Azja Środkowa	26
2.1. Zarys historyczno-geograficzny	26
2.2. Narody Azji Środkowej i ich języki	31
2.3. Gospodarka republik środkowoazjatyckich i surowce mineralne	34
Rozdział 2	
Warunki naturalne Azji Środkowej	39
1. Ogólne elementy budowy geologicznej obszaru Azji Środkowej	39
2. Gleby Azji Środkowej	41
3. Strefy i krainy przyrodnicze	44
4. Rzeźba obszaru Azji Środkowej	47
5. Jeziora i wody śródlądowe Azji Środkowej	51
6. Pustynie Azji Środkowej	53
Rozdział 3	
Kazachstan	57
1. Warunki naturalne	57
2. Historia	59
3. Podział administracyjny Kazachskiej SRR i Republiki Kazachstanu	62
4. Ludność Kazachskiej SRR i Republiki Kazachstanu	64
4.1. Ludność Kazachskiej SRR	64
4.2. Ludność Republiki Kazachstanu	67
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Kazachskiej SRR	68
5.1. Przemysł	69
5.2. Rolnictwo	71
5.3. Transport	72
6. Kazachstan po rozpadzie Związku Radzieckiego	73

6 Spis treści

Rozdział 4

Uzbekistan	77
1. Warunki naturalne	77
2. Historia	80
3. Podział administracyjny Uzbekiej SRR i Republiki Uzbekistanu	82
4. Ludność Uzbekiej SRR i Republiki Uzbekistanu	83
4.1. Ludność Uzbekiej SRR	83
4.2. Ludność Republiki Uzbekistanu	86
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Uzbekiej SRR	88
5.1. Przemysł	89
5.2. Rolnictwo	91
5.3. Transport	92
5.4. Przemysł i rolnictwo Karakalpackiej ASRR (Karakalpakii)	92
6. Uzbekistan po rozpadzie Związku Radzieckiego	93

Rozdział 5

Tadżykistan	97
1. Warunki naturalne	97
2. Historia	100
3. Podział administracyjny Tadżyckiej SRR i Republiki Tadżykistanu	102
4. Ludność Tadżyckiej SRR i Republiki Tadżykistanu	104
4.1. Ludność Tadżyckiej SRR	104
4.2. Ludność Republiki Tadżykistanu	106
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Tadżyckiej SRR	107
5.1. Przemysł	108
5.2. Rolnictwo	108
5.3. Transport	109
5.4. Górnobadachszański Obwód Autonomiczny	110
6. Tadżykistan po rozpadzie Związku Radzieckiego	110

Rozdział 6

Turkmenistan	113
1. Warunki naturalne	113
2. Historia	116
3. Podział administracyjny Turkmeńskiej SRR i Republiki Turkmenistanu	119
4. Ludność Turkmeńskiej SRR i Republiki Turkmenistanu	121
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Turkmeńskiej SRR	123
5.1. Przemysł	124
5.2. Rolnictwo	125
6. Republika Turkmenistanu po rozpadzie Związku Radzieckiego	126

Rozdział 7

Kirgistan	129
1. Warunki naturalne	129
2. Historia	130
3. Podział administracyjny Kirgiskiej SRR i Republiki Kirgiskiej	131
4. Ludność Kirgiskiej SRR i Republiki Kirgiskiej	132

4.1. Ludność Kirgiskiej SRR	132
4.2. Ludność Republiki Kirgiskiej	134
5. Gospodarka, rolnictwo i transport Kirgiskiej SRR	135
5.1. Przemysł	136
5.2. Rolnictwo	136
5.3. Transport	137
6. Kirgistan po rozpadzie Związku Radzieckiego	138
Zakończenie	141
Bibliografia	143
Spis rysunków i tabel	159
Załącznik	161

Wstęp

Azja Środkowa stanowi centrum kontynentu azjatyckiego. Rozciąga się ona na ogromnym, słabo zaludnionym terytorium, określanym – w zależności od okresu historycznego – Turkiestanem, Azją Środkową czy Azją Centralną. Termin „Azja Centralna” upowszechnił się po rozpadzie Związku Radzieckiego i był związany z uzyskaniem niepodległości przez pięć byłych republik ZSRR – Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan, Kirgistan i Turkmenistan. Granice regionu, jakim jest Azja Środkowa (Centralna), pokrywają się z granicami tych państw.

Zasadniczym celem monografii jest przedstawienie problematyki dotyczącej rozwoju gospodarczego i społecznego republik radzieckich Azji Środkowej w aspekcie historycznym oraz w odniesieniu do aktualnej sytuacji, jaka ukształtowała się w pięciu obecnie niepodległych, wymienionych już państwach. Za ważne uznano także ukazanie mechanizmów zjawisk zachodzących w gospodarce tych krajów oraz w ich społeczeństwach.

Tak założonemu celowi pracy została podporządkowana jej struktura. Monografia składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, spisu tabel, spisu rysunków oraz załącznika.

W rozdziale 1, zatytułowanym *Azja Środkowa i jej miejsce na terenie byłego ZSRR*, przedstawiono historię Rosji od czasów najdawniejszych do okresu powstania Związku Radzieckiego. Opisano położenie tego państwa, omówiono zmiany jego granic i dokonano analizy ludności zamieszkującej ZSRR zgodnie z podziałem administracyjnym tego kraju. Następnie zaprezentowano zarys historyczno-geograficzny Azji Środkowej, omówiono poszczególne narody zamieszkujące ten obszar oraz języki, którymi się posługują, jak również przedstawiono gospodarkę republik środkowoazjatyckich i surowce mineralne występujące na ich terytorium.

Rozdział 2 pt. *Warunki naturalne Azji Środkowej* zawiera informacje dotyczące ogólnych elementów budowy geologicznej obszaru Azji Środkowej, jej gleb oraz stref i krain przyrodniczych. Ponadto zaprezentowano informacje dotyczące rzeźby obszaru Azji Środkowej, występujących na jej obszarze jezior i wód śródlądowych, a także pustyń.

Rozdziały 3–7 traktują o poszczególnych państwach powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego, stanowiących byłe jego republiki, w następującej kolejności: Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan, Turkmenistan oraz Kirgistan. Rozdziały

te zostały podzielone na sześć podobnych zasadniczych części, w których omówiono warunki naturalne poszczególnych republik/krajów, ich historię, podział administracyjny oraz ludność je zamieszkującą. Ponadto zaprezentowano historię gospodarek poszczególnych republik oraz ukazano obecną sytuację w każdym z analizowanych krajów.

Monografia adresowana jest do szerokiego grona Czytelników zainteresowanych problematyką rozwoju gospodarczego i społecznego republik radzieckich Azji Środkowej, a także obecnych problemów tych pięciu niepodległych państw, powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego. Będzie ona pomocnym materiałem do zajęć dla studentów takich kierunków, jak ekonomia, zarządzanie czy administracja i gospodarka publiczna.

Rozdział 1

Azja Środkowa i jej miejsce na terenie byłego ZSRR

1. Rosja i Związek Radziecki

1.1. Historia Rosji i powstanie ZSRR

W drugiej połowie IX w. ukształtowało się ostatecznie, jako rezultat długo trwających procesów rozwojowych, pierwsze państwo wschodnich Słowian – państwo staroruskie, czyli Ruś Kijowska¹. Nie tylko plemiona wschodniosłowiańskie weszły w jego skład, one jednak dominowały pod każdym względem, liczebnie i kulturalnie².

Ruś Kijowska znajdowała się na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych wiodących do Bizancjum z Europy Zachodniej. Umożliwiło to aktywny udział państwa kijowskiego w handlu międzynarodowym³. Centrum kulturowym Rusi Kijowskiej było środkowe Naddniestrze, które już cztery tysiące lat przed księciem Włodzimierzem zamieszkiwały plemiona rolnicze⁴.

Najwcześniejszy okres państwa ruskiego wiązał się ze stałym kontaktem ich władców z państwem bizantyjskim. Relacje te miały charakter dyplomatyczny, handlowy, militarny, jak również kulturalny. Pierwsi Rurykowie traktowali swój

1 L. Bazylow, *Historia Rosji*, tom I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 56.

2 *Ibidem*. Więcej zob. w: Б.А. Рыбаков, *Рождение Руси*, АИФ Принт, Москва 2003; В.В. Седов, *Восточные славяне в VI-XIII вв.*, Наука, Москва 1982; Б.А. Колчин (red.), *Древняя Русь. Город, замок, село*, Наука, Москва 1985; В.П. Даркевич, *Происхождение и развитие городов Древней Руси (X-XIII вв.)*, „Вопросы истории” 1994, № 10, s. 43–60.

3 О. Рапов, *Русская церковь в IX- первой трети XII в. Принятие христианства*, Высшая школа, Москва 1988, s. 21–22.

4 В. Рыбаков, *Первые веки истории Руси*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 5.

pobyt na Rusi za przejściowy, gdyż za główny cel przedsięwziętej przez nich ekspansji uznali oni zdobycie Konstantynopola – stolicy imperium bizantyjskiego⁵.

W 988 r. książę Włodzimirz przyjął chrzest wraz ze swoimi bojarami i podwładnymi⁶. Przyjęcie chrześcijaństwa i napływ duchowieństwa spowodowały szybki rozwój organizacji kościelnej na Rusi⁷. Około 997 r. dzięki staraniom Włodzimirza w Kijowie utworzono metropolię ruską. Stopniowa rozbudowa organizacji kościelnej umożliwiła chrystianizację Rusi w XI–XII w.⁸

W 1132 r. Ruś Kijowska rozpadła się na kilkanaście niezależnych księstw, mniej lub bardziej odpowiadających obszarom kilkunastu dawnych związków plemiennych⁹. Stolice wielu ważniejszych księstw były swego czasu ośrodkami tych związków: Kijów u Polan¹⁰, Smoleńsk u Krywiczów, Połock u Połoczan, Nowogród Wielki u Słowenów, Nowogród Siewierski u Siewierzan¹¹. Związki plemion stanowiły trwałe wspólnoty, powstawały przez całe stulecia. Ich podziały geograficzne były uwarunkowane granicami naturalnymi. W okresie państwa wczesnofeudalnego rozwijały się tu wszędzie stosunki feudalne, starszyzna rodowa przekształcała się w bojarów.

Od X do XII w. Ruś nieprzerwanie odpierała napady koczowniców – Pieczyngów i Połowców. W XIII w. znaczna część ziem ruskich została spustoszona w wyniku najazdu plemion tatarsko-mongolskich¹². Ostateczne zrzucenie jarzma

5 J. Swastek, *Chryścianizacja Rusi Kijowskiej do czasów księcia Włodzimirza Wielkiego (+1015)*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1988, nr 2 (26), s. 86.

6 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 47.

7 Pierwsze świadectwa dotyczące chrześcijaństwa u Rusów odnoszą się do lat 860–870. W X w. w Kijowie istniała już cerkiew św. Ilii (Eliasa). Na czele ruskiej organizacji kościelnej stał metropolita kijowski, wyznaczany bądź przez Konstantynopol, bądź przez samego księcia, a następnie zatwierdzany przez synod biskupów. W ważniejszych ośrodkach państwa rezydowali biskupi zarządzający wszystkimi sprawami swego okręgu kościelnego – eparchii (diecezji). Zob. B. Rybakow, *op. cit.*, s. 47.

8 J. Byś, *Stosunek państwa do kościołów w Rosji od chrztu Rusi do rewolucji październikowej (od X w. do 1917 r.)*, „Prawo Kanoniczne” 2001, nr 1–2 (44), s. 186–187. Więcej zob. w: А.Г. Кузьмин, *Принятие христианства на Руси*, Мысль, Москва 1980, s. 7–35.

9 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 109.

10 Jak dowodzi B. Rybakow, nazwa „Polanie” pochodzi od wyrazu „pole”. Oznaczała ona mieszkańców pól – wielkich obszarów rolniczych, słabo zalesionych. Termin ten jest związany prawdopodobnie z przejściem do techniki rolnej i pochodzi ze stosunkowo późnego okresu (najwcześniej z VI w.). Określa się nią dwa niespokrewnione ze sobą związki terytorialno-plemienne wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny: na obszarze dzisiejszej Wielkopolski nad Wartą oraz na ziemiach wschodniosłowiańskich nad brzegami środkowego brzegu Dniepru, z głównym ośrodkiem w Kijowie. Zob. B. Rybakow, *op. cit.*, s. 179.

11 *Ibidem*, s. 109–110.

12 Więcej zob. w: А.Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Монголы и Русь, Наука, СПб. 2006; Б.А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.

tatarsko-mongolskiego nastąpiło w 1480 r. wraz z powstaniem scentralizowanego państwa moskiewskiego ze stolicą w Moskwie¹³.

W końcu XV i XVI w. miało miejsce umacnianie się wielonarodowościowego państwa. Za panowania cara Iwana IV Groźnego podbite zostały chanaty kazański – w 1552 r. i astrachański – w 1556 r. Do Rusi przyłączono także takie narodowości, jak Czuwasze, Mordwini, Karelowie czy Komi. Ważne znaczenie dla rozwoju nowego wielonarodowościowego państwa miało uznanie zwierzchnictwa Rusi przez Baszkirów¹⁴.

Po zdobyciu Astrachania przez cara Iwana IV Groźnego w 1554 r. Morze Kaspijskie znalazło się na horyzoncie Rosji. Jego zachodnie wybrzeże zostało opanowane przez Piotra I, co zapoczątkowało powolną, lecz stałą ekspansję Rosji na południe. W trakcie starć z Persją podbite zostało wschodnie wybrzeże tego akwenu¹⁵.

W połowie XVII w. w granicach państwa znalazły się lewobrzeżna Ukraina, Syberia Wschodnia i Daleki Wschód¹⁶. Pod koniec XVII w. Rosja posiadała największe terytorium na świecie¹⁷, a w okresie panowania cara Piotra I Rosja po raz pierwszy – w 1721 r. – została ogłoszona imperium. Po jego śmierci obszar państwa wynosił 15 173 573 km¹⁸.

Za czasów Piotra I w strukturze terytorialnej Rosji przeprowadzono wielkie zmiany¹⁹. W 1708 r. wprowadził on podział kraju na osiem guberni. Gubernią zarządzał gubernator zależny bezpośrednio od władzy najwyższej. W ten sposób osiągnięto duży stopień centralizacji w rządzeniu państwem. Początkowo gubernie obejmowały bardzo rozległe obszary. W 1719 r. utworzono 50 prowincji o mniej więcej jednakowej powierzchni. Prowincje dzieliły się z kolei na mniejsze jednostki – dystrykty²⁰. W ten sposób wprowadzono na całym wielkim terytorium państwa jednolity ustrój administracyjny²¹.

Za panowania Piotra I, w rezultacie wojny północnej, w początkach XVIII w. Rosja uzyskała dostęp do Bałtyku. Nad Nową wzniesiono Petersburg, do którego w 1712 r.

13 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975, s. 144.

14 *Ibidem*, s. 145.

15 K. Kubiak, *Wokół jeziornego morza*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 97.

16 J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum Edukacyjne, Toruń 2005, s. 19.

17 K. Bazylewicz, S. Bachruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *Historia ZSRR. Część II*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1954, s. 3.

18 J. Potulski, *op. cit.*, s. 19.

19 K. Bazylewicz, S. Bachruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *op. cit.*, s. 35.

20 P. Eberhardt, *Zmiany podziałów administracyjnych w Cesarstwie Rosyjskim, w Związku Sowieckim oraz w Federacji Rosyjskiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, t. 45, s. 242.

21 K. Bazylewicz, S. Bachruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *op. cit.*, s. 35.

przeniesiono z Moskwy stolicę Rosji²². Za panowania Katarzyny II do Rosji przyłączono obszary nadbałtyckie, Białoruś, Krym²³ oraz część północnego Kaukazu²⁴.

W XIX w. terytorium Rosji znacznie się powiększyło. Przyłączono wówczas Gruzję, północny Azerbejdżan, wschodnią Armenię, Pobrzeże Czarnomorskie, Besarabię, Azję Środkową i inne obszary²⁵.

Za sprawą Aleksandra II przeprowadzono wielką reformę społeczną²⁶. 19 lutego (2 marca) 1861 r. podpisana została „Ustawa o włościanach uwolnionych od zależności poddańczej”. Nie stanowiła ona jednego aktu normatywnego, gdyż składała się na nią 17 dokumentów, osobiście usankcjonowanych przez cara²⁷. Reforma ta objęła swoim zasięgiem około 25 mln chłopów na terytorium Cesarstwa Rosyjskiego²⁸. Uwłaszczenie chłopów otworzyło w Rosji drogę do powstania powszechnego samorządu terytorialnego na najniższym szczeblu²⁹.

Lata 90. XIX w. były początkiem nowego rozdziału w historii rosyjskiej myśli społecznej i politycznej ze względu na zdarzenia, które przesądziły o przebiegu istotnych procesów politycznych i społecznych w Rosji w kolejnych dekadach. Do najważniejszych z nich zaliczyć należy pojawienie się proletariatu przemysłowego, stanowiącego potencjalną siłę rewolucyjną, jak również upowszechnienie się myśli marksistowskiej³⁰.

Przed utworzeniem Związku Radzieckiego istniały cztery samodzielne republiki radzieckie – Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka, Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka i Zakaukaska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka (w jej skład wchodziły Gruzja, Armenia i Azerbejdżan)³¹. 30 grudnia 1922 r. odbył się

22 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, op. cit., s. 145.

23 Około XX w. p.n.e. na Krymie rozwinęła się kultura Taurów. Po Taurach na terytorium Krymu (około 632 r. p.n.e.) osiedlili się Kimmerowie, a następnie Scytowie, którzy przybyli na obszar Krymu w VII w. p.n.e. Zostali oni wyparci przez Sarmatów na przełomie III i II w. p.n.e. Zob. В.Е. Возгрин, *Исторические судьбы крымских татар*, Мысль, Москва 1992, s. 39; Ch. King, *Dzieje Morza Czarnego*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2006, s. 40–42; L. Bazyłow, op. cit., s. 60 i nast.

24 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, s. 145.

25 *Ibidem*.

26 Geneza gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Rosji była odmienna aniżeli w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Decydującą rolę odegrała tu wewnętrzna sytuacja polityczna i społeczna. Zob. E. Kaczyńska, K. Piesowicz, *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej (od schyłku średniowiecza do I wojny światowej)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 174.

27 D. Szpoper, *Rosja po wojnie krymskiej w pierwszej dekadzie rządów Aleksandra II (do 1866 roku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. LXXI, z. 1, s. 26.

28 *Ibidem*.

29 G. Górski, *Historia ustrojów państw*, Jagielloński Instytut Wydawniczy, Toruń 2017, s. 195.

30 M. Smoleń, *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 104.

31 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustroj*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 310.

I Ogólnozwiązkowy Zjazd Rad. Powzięto na nim uchwałę o zjednoczeniu państwowych republik radzieckich w Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich³².

W skład ZSRR weszły Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka, Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka i Zakaukaska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, z której później powstały trzy republiki związkowe – Armeńska, Gruzjińska i Azerbejdżańska³³. W 1924 r. utworzono samodzielne związkowe republiki radzieckie w Azji Środkowej – Uzbeką i Turkmeńską, a w 1929 r. – Tadżycką, które również weszły do ZSRR. W 1936 r. w ZSRR powstały samodzielne republiki związkowe: Kazachska i Kirgiska.

1.2. Położenie Związku Radzieckiego

Pod względem terytorium Związek Radziecki był największym państwem świata. Zajmował on obszar o powierzchni 22 402,2 tys. km², z czego około 75% było położone w Azji, a około 25% w Europie.

Najdalej wysunięty na północ kontynentalny punkt ZSRR znajdował się daleko za linią koła podbiegunowego – na Przylądku Czeluskin na Syberii (77°45' szer. geogr. północnej), a na wyspach przylądek Fligeli na Wyspie Rudolfa (81°50' szer. geogr. północnej). Najbardziej wysuniętym na południe punktem Związku Radzieckiego był aul Czilduchtera, położony w pobliżu miasta Kuszka na granicy z Afganistanem (35°08' szer. geogr. północnej)³⁴ (zob. rysunek 1.1).

32 *Ibidem*, s. 311. Więcej zob. w: С.И. Якубовская, *Строительство союзного Советского социалистического государства 1922–1925 гг.*, Наука, Москва 1960; С.И. Якубовская, *Развитие СССР как союзного государства. 1922–1936 гг.*, Наука, Москва 1972; В.Л. Шейнис, *Образование СССР и его первая конституция*, „Российская история” 2010, № 1, s. 64–80; В.Л. Шейнис, *Большевитская власть и первая советская Конституция 1924 г.*, „Общественные науки и современность” 2012, № 1, s. 106–121; Н.И. Хмара, *Из опыта национально-государственного строительства в СССР (1920–е – 1930–е годы)*, „Отечественная история” 2006, № 6, s. 126–139.

33 Rosja jako republika federacyjna została proklamowana na III Wszechrosyjskim Zjeździe Rad, zaś nazwa RSFR w formie konstytucyjnej została przyjęta na V Zjeździe Rad, w Konstytucji RSFR z dnia 10 lipca 1918 r. Ukraińska SRR została proklamowana 25 grudnia 1917 r., Białoruska SRR – 1 stycznia 1919 r., zaś Zakaukaska SFRR – 12 marca 1922 r. Zakaukaska SFRR tworzyły trzy zakaukaskie republiki radzieckie: Azerbejdżańska (utworzona 28 kwietnia 1920 r.), Armeńska (powstała 19 listopada 1920 r.) i Gruzjińska (utworzona 25 lutego 1921 r.). Zob. F. Siemieński, *Powstanie, treść i znaczenie radzieckiego ustroju federalnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1977, nr 3, s. 9.

34 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 8.

Rysunek 1.1. Mapa fizyczna Związku Radzieckiego

Źródło: <http://pl.maps-of-europe.com/maps/maps-of-russia/relief-map-of-russia.jpg> (dostęp: 9.10.2021).

Terytorium Związku Radzieckiego z północy na południe rozciągało się na około 5 tys. km, natomiast odległość między granicami wschodnią i zachodnią była prawie dwukrotnie większa. Wyznaczały ją Przylądek Dieżniewa (169°40' dł. geogr. zachodniej) i piaszczysta Mierzeja Wiślana w Zatoce Gdańskiej, będąca częścią Morza Bałtyckiego (19°38' dł. geogr. wschodniej). Najbardziej wysuniętym na wschód punktem kraju była Wyspa Ratmanowa w Cieśninie Beringa (169°02' dł. geogr. zachodniej)³⁵.

Związek Radziecki na lądzie graniczył z 12 państwami. Na zachodzie sąsiedował z Norwegią, Finlandią, Polską Rzeczpospolitą Ludową, Czechosłowacką Republiką Socjalistyczną, Węgierską Republiką Ludową i Socjalistyczną Republiką Rumunii, a na południu graniczył z Turcją, Iranem, Afganistanem, Chińską Republiką Ludową, Mongolską Republiką Ludową i Koreańską Republiką Ludowo-Demokratyczną. Długość granic Związku Radzieckiego wynosiła 62 710 km³⁶. Około 2/3 granic ZSRR stanowiły morza³⁷.

35 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, s. 5. Więcej zob. w: *Атлас СССР*, Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Москва 1983; Ф.Н. Мильков, Н.А. Гвоздецкий, *Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть СССР. Кавказ*, Высшая школа, Москва 1986; Н.А. Гвоздецкий, Н.И. Михайлов, *Физическая география СССР. Азиатская часть*, Государственное издательство географической литературы, Москва 1963.

36 Закон СССР от 24.11.1982 „О государственной границе СССР”; Б.М. Клименко, А.А. Порк, *Территория и граница СССР*, Международные отношения, Москва 1985.

37 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 9.

ZSRR omywało 12 mórz będących częścią składową Morza Arktycznego, Oceanu Atlantyckiego i Oceanu Spokojnego³⁸. Oprócz tego na południu kraju znajdowały się dwa izolowane, słone zbiorniki wodne – Morze Kaspijskie i Jezioro Aralskie (obecnie wysychające). Ze względu na wielkość oraz właściwości reżimu hydrologicznego i biologicznego są one zaliczane do mórz, chociaż nie mają połączenia ze światowym oceanem.

1.3. Zmiana granic ZSRR

Granice państwowe ZSRR ulegały znaczącym zmianom. Na dalekim północnym wschodzie w skład Związku Radzieckiego wszedł rejon Pieczenga³⁹. Obszar ten jeszcze za czasów Jarosława Mądrygo⁴⁰ należał do ziem ruskich. W latach wojny domowej został włączony do Finlandii. Po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Finlandia na mocy układu z ZSRR zwróciła rejon Pieczengi Związkowi Radzieckiemu. Został on włączony w skład obwodu murmańskiego RFSRR⁴¹.

Na przesmyku Karelskim, między Zatoką Fińską a jeziorem Ładoga, granica przebiegała tuż pod Leningradem, w odległości zaledwie 32 km od miasta. W 1940 r. granica przesunięta została o kilkadziesiąt kilometrów na północ, za Wyborg. Do Związku Radzieckiego przyłączone zostało północne wybrzeże Jeziora Ładoga i cały Przesmyk Karelski. Część nowych ziem włączona została do Karelsko-Fińskiej SRR, część zaś do obwodu leningradzkiego RFSRR⁴².

W 1940 r. Litwa, Łotwa i Estonia stały się radzieckimi republikami socjalistycznymi i weszły w skład Związku Radzieckiego⁴³. Obwód Kłajpedy po rozgromieniu faszystowskich Niemiec został przyłączony do Litwy.

38 Do basenu Morza Arktycznego należą morza: Białe, Barentsa, Karskie, Łaptiewów, Wschodniosyberyjskie i Czukockie. Do basenu Oceanu Spokojnego należą morza: Beringa, Ochockie i Japońskie, oddzielone od oceanu wyspami: Aleutami, Komandorskimi, Kuryłami i Japońskimi. Natomiast do basenu Oceanu Atlantyckiego należą morza: Bałtyckie, Czarne i Azowskie.

39 19 września 1944 r. na mocy rozejmu moskiewskiego Finlandia wróciła do swoich granic z marca 1940 r., oddając dodatkowo Związkowi Radzieckiemu okręg Pieczenga (fin. Petsamo). Straciła w ten sposób dostęp do Morza Barentsa. Ponadto Finlandia wydzierżawiła ZSRR na okres 50 lat bazę wojenno-morską Pokkala-Udd. Zob. M. Sobczyński, *Atlas przemian politycznych XX wieku*, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996, s. 19.

40 Książę Jarosław, nazywany Mądrym, zasiadał na tronie w latach 1019–1054. Podczas 35 lat jego panowania Ruś osiągnęła szczyt swego rozwoju politycznego, znaczenia i potęgi. Zob. L. Bazylow, *op. cit.*, s. 90, jak również: Н.В. Асонов, *Владимир Святой и Ярослав Мудрый. Выбор полюса цивилизационного притяжения*, „Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование” 2015, Вып. 2, s. 119–126; Н.Ф. Котляр, *Ярослав и его время в общественном сознании второй половины XI–XIII в.*, Индрик, Москва 2008, s. 202–214.

41 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 9.

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*, s. 10.

Obwód kaliningradzki wchodził w skład Prus Wschodnich. Po rozgromieniu faszystowskich Niemiec Königsberg (obecnie Kaliningrad) i okolice tego miasta zostały przyłączone do Związku Radzieckiego⁴⁴.

Granica ZSRR z Polską przebiegała dawniej nieco na zachód od Mińska. W 1939 r. ziemie wchodzące w skład Polski, a zamieszkałe przez Ukraińców i Białorusinów, połączyły się z Ukrainą SRR i Białoruską SRR. W 1940 r. połączyli się z Ukrainą SRR Ukraińcy zamieszkujący Bukowinę, wchodzącą w skład Rumunii, a w 1945 r. na mocy układu między Związkiem Radzieckim a Czechosłowacją – Ukraińcy z Zakarpackiej Ukrainy.

W 1945 r. została ustalona granica polsko-radziecka⁴⁵. Ostateczny przebieg jej granicy uregulowano umową z dnia 5 marca 1957 r.⁴⁶, uzupełnioną protokołem z 1958 r.⁴⁷, natomiast jej faktyczne wytyczenie w terenie nastąpiło pod koniec 1958 r.⁴⁸

W 1940 r. na żądanie rządu radzieckiego Rumunia zwróciła Besarabię Związkowi Radzieckiemu. Główna część Besarabii, zamieszkała przede wszystkim przez Mołdawian, weszła w skład Mołdawskiej SRR, a niektóre rejony – w skład Ukrainiejskiej SRR⁴⁹. Granica ZSRR znów przebiegała wzdłuż Prutu i Dunaju.

44 Los Prus Wschodnich został zasadniczo przesądzony na spotkaniu Churchilla, Roosevelta i Stalina, które odbyło się na przełomie listopada i grudnia 1943 r. Ostateczna decyzja o przyłączeniu do ZSRR północno-wschodniej części Prus Wschodnich została podjęta na konferencji w Poczdamie 2 sierpnia 1945 r. Dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 4 lipca 1946 r. miasto Königsberg nazwano Kaliningradem, a obwód – kaliningradzkim (na cześć przewodniczącego Prezydium M. Kalinina). Zob. W. Golcow, *Obwód kaliningradzki w latach 1945–1991: społeczeństwo, gospodarka, kultura*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 2, s. 201–202.

45 16 sierpnia 1945 r. w Moskwie podpisano polsko-radziecki układ o wspólnej granicy (ZSRR-Polska. Umowa o polsko-radzieckiej granicy państwowej, Dz.U. z 1947 r. nr 35, poz. 167). Więcej zob. w: P. Eberhardt, *Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2018, R. L, s. 87–118; S. Pietkiewicz, *O granicy i jej przeprowadzeniu*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. XX, s. 9–54; S. Leszczycki, *Ustalenie granic współczesnej Polski*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. XX, s. 154–157.

46 Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o wytyczeniu istniejącej polsko-radzieckiej granicy państwowej w części przylegającej do Morza Bałtyckiego, podpisana w Moskwie dnia 5 marca 1957 r., Dz.U. z 1958 r. nr 37, poz. 166.

47 Protokół między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o rozgraniczeniu polskich i radzieckich wód terytorialnych w Zatoce Gdańskiej Morza Bałtyckiego, podpisany w Warszawie 18 marca 1958 r., Dz.U. z 1958 r. nr 76, poz. 386.

48 W.T. Modzelewski, *Polsko-rosyjskie pogranicze – od regionu izolowanego do transgranicznego*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2015, nr 1, s. 7. Więcej zob. także w: Z. Sławoj, *Korpus Ochrony Pogranicza w służbie Polsce*, „Niepodległość i Pamięć” 1999, nr 6/1 (14), s. 39–50.

49 Na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow w 1940 r. cała Besarabia (w tym także ziemie obecnej Mołdawii) oraz północna Bukowina zostały przyłączone do Związku Radzieckiego. Zob. K. Całus, *W cieniu historii. Stosunki rumuńsko-mołdawskie*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2015, s. 12.

Zmieniła się granica państwowa ZSRR również na wschodzie. W 1921 r. proklamowano Tuwińską Republikę Ludową. W 1944 r. Tuwa została przyjęta w skład Związku Radzieckiego. Powstał Tuwiński Obwód Autonomiczny, wchodzący w skład RFSRR. Granica radziecka przesunęła się na południe poza pasmo Tannu-Oła. Od tej chwili cały Jenisej płynął w granicach ZSRR⁵⁰.

Południowa część Sachalinu oraz Wyspy Kurylskie to ziemie, które od dawien dawna należały do Rosji, przez długi okres znajdowały się one jednak w rękach Japonii. Po jej rozgromieniu w 1945 r. południowy Sachalin i Wyspy Kurylskie weszły w skład Związku Radzieckiego. Włączone zostały do sachalińskiego obwodu RFSRR. Ziemie te łączyły ZSRR z Oceanem Spokojnym.

1.4. Radzieckie narodowo-państwowe jednostki autonomiczne

W latach 1924–1925 dokonano się państwowe i gospodarcze wydzielenie republik radzieckich Azji Środkowej (Turkiestańskiej, Bucharskiej i Chorezmijskiej), w wyniku którego utworzono Uzbeką SRR, Turkmeńską SRR, Tadżycką ASRR w składzie Uzbekiej SRR, a także Karakirgiski Obwód Autonomiczny (od 25 maja 1925 r. Kirgiski Obwód Autonomiczny) w składzie RFSRR (następnie Kirgiska SRR) i Karakałpacki Obwód Autonomiczny w składzie Kazachskiej ASRR⁵¹.

W latach 1928–1929 wprowadzono nowy podział administracyjno-terytorialny. Miejsce dawnych guberni, powiatów i gmin zajęły obwody, kraje i rejony⁵². Powstał Mordwiński Obwód Autonomiczny (10 stycznia 1930 r.), Chakaski Obwód Autonomiczny (20 października 1930 r.) oraz 8 okręgów narodowych, obejmujących nieliczne narody Północy⁵³ (grudzień 1930 r.)⁵⁴.

20 marca 1930 r. Karakałpacki Obwód Autonomiczny, a 28 grudnia 1934 r. Mordwiński Obwód Autonomiczny i Udmurcki (Wotiacki) Obwód Autonomiczny zostały przekształcone w republiki autonomiczne. 7 maja 1934 r. powstał Żydowski

50 *Ibidem*.

51 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, s. 148.

52 *Ibidem*, s. 149.

53 Grupa nielicznych narodów Północy składa się przede wszystkim z Czuczów, Koriaków, Itelmenów, Ewenów, Ewenków, Nieńców, Nanajów, Sielkupów, Dołganów, Jemenów, Chan-tów, Szorców, Mansów, Udżejców, Ulczów, Niwchów, Czuwańców, Oroków, Aleutów, Tafa-larów, Jukagirów, Ketów, Niegidalców, Ngakasanów, Teletów, Saamów, Kamadjiców i Eskimo-sów. Więcej zob. w: A. Maryański, *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Centrum Badań Wschodnich Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa–Kraków 1995, s. 143–144; P. Eberhardt, *Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej na przełomie XX i XXI wieku*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2016, t. 5, s. 217; G. Bonusiak, *Ochrona praw małych ludów rdzennych w Federacji Rosyjskiej*, „Athenaeum. Polskie Studia Polityczne” 2015, vol. 46, s. 85–100; W. Lipiński, *Starożyłowie w Jakucji między tradycją tubylczą a kolonialną*, „Etnografia Polska” 2012, t. LVI, z. 1–2, s. 65–84.

54 *Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, s. 149.

Obwód Autonomiczny, zaś 5 grudnia 1936 r. utworzono Komi, Maryjską, Północnoosetyńską, Kabardyjsko-Bałkarską i Czeczeńsko-Inguską autonomiczne socjalistyczne republiki radzieckie⁵⁵.

Nadzwyczajny XVII Ogólnorosyjski Zjazd Rad zatwierdził 21 stycznia 1937 r. nową Konstytucję RFSRR, opracowaną w oparciu o Konstytucję ZSRR, przyjętą 5 grudnia 1932 r. Kazachska ASRR i Kirgiska ASRR, wchodzące do 5 grudnia 1936 r. w skład RFSRR, opuściły Federację Rosyjską i na prawach republik związkowych zostały wcielone do ZSRR.

31 marca 1940 r. Karelska ASRR została przekształcona w Karelo-Fińską SRR i wyszła ze składu RFSRR. W rezultacie zwycięstwa w Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Związkowi Radzieckiemu zwrócono (włączone następnie w skład RFSRR): na północy stary rosyjski obwód – Pieczengę (w 1920 r. był przekazany Finlandii), na wschodzie – południowy Sachalin oraz Wyspy Kurylskie, na zachodzie w skład RFSRR włączony został Königsberg (obecnie Kaliningrad) z przyległym do niego obwodem.

W latach 50. XX w. na obszarze ZSRR wydzielonych było 16 republik autonomicznych⁵⁶: Tatarska, Baszkirska ASRR, Dagestańska, Buriacko-Mongolska, Kabardyńska, Komi, Maryjska, Mordwińska, Północno-Osetyńska, Udmurcka, Czuwaska oraz Jakucka ASRR. W skład Gruzjińskiej Republiki Związkowej wchodziły Abchaska ASRR oraz Adżarska ASRR, Azerbejdżańskiej Republiki Związkowej – Nachiczewańska ASRR, a w skład Uzbekkiej Republiki Związkowej – Karakałpacka ASRR.

Każda republika autonomiczna miała własną konstytucję zatwierdzoną przez Radę Najwyższą tej republiki związkowej, w której skład wchodziła, swe najwyższe organa władzy państwowej i administracji państwowej, jak również zachowywała prawo do swego terytorium.

Na terytorium niektórych republik związkowych mieszkwały nieliczne narody, liczące po kilkadziesiąt tysięcy ludności, a niekiedy jeszcze mniej liczne. Dla narodów tych utworzono obwody autonomiczne lub okręgi narodowe⁵⁷.

W latach 50. XX w. w Związku Radzieckim było dziewięć obwodów autonomicznych. W skład Rosyjskiej Republiki Związkowej wchodziły: Adygejski, Górno-Ałtajski, Żydowski, Tuwiński, Chakaski oraz Czerkieski Obwód Autonomiczny.

W skład Azerbejdżańskiej Republiki Związkowej wchodził Nagórno-Karabachski Obwód Autonomiczny, Gruzjińskiej Republiki Związkowej – Południowo-Osetyński Obwód Autonomiczny, a w skład Tadżyckiej Republiki Związkowej – Górno-Badachszański Obwód Autonomiczny.

55 *Ibidem*, s. 150.

56 *Ibidem*, s. 477–478.

57 Obwody autonomiczne i okręgi narodowe były formami narodowo-państwowego ustroju niewielkich pod względem liczebności narodów radzieckich. Zob. *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 479.

W ZSRR w latach 50. XX w. było 10 okręgów narodowych, którymi były⁵⁸: Agiński Buriacko-Mongolski, Komi-Permiacki, Koriacki, Nieniecki, Tajmyrski (Dołgano-Nieniecki), Ust-Ordyński Buriacko-Mongolski, Chanty-Mansyjski, Czukocki, Ewenkijski oraz Jamało-Nieniecki Okręg Narodowy.

W 1954 r. ze składu RFSRR włączono do Ukraińskiej SRR Krym⁵⁹. W lipcu 1956 r. w skład RFSRR weszła nowa republika autonomiczna – Karelska ASRR, przekształcona z Karelo-Fińskiej SRR. W styczniu 1957 r. w składzie RFSRR reaktywowano zlikwidowaną w 1944 r. Czeceńsko-Inguską ASRR oraz Kałmucki Obwód Autonomiczny, przemianowany 29 lipca 1958 r. na republikę autonomiczną. W 1957 r. Kabardyjską ASRR zamieniono na Kabardyjsko-Bałkarską ASRR, zaś Czerkieski Obwód Autonomiczny stał się Karaczajsko-Czerkieskim Obwodem Autonomicznym. W 1958 r. Buriacko-Mongolska ASRR przybrała nazwę Buriackiej ASRR.

Tuwińska Republika Ludowa, która w październiku 1944 r. weszła na prawach obwodu autonomicznego w skład RFSRR, w 1951 r. została przekształcona w Tuwińską ASRR.

1.5. Ludność i podział administracyjny ZSRR

Związek Radziecki był państwem wielonarodowościowym. Na jego terytorium zamieszkiwało około 130 narodowości⁶⁰. Pod względem antropologicznym większość z nich należała do rasy europeidalnej⁶¹. Wiele narodowości od dawna

⁵⁸ *Ibidem*, s. 479–480.

⁵⁹ 25 stycznia 1954 r. zatwierdzony został projekt dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o przekazaniu obwodu krymskiego Ukraińskiej SRR, a ustawa przekazaniu tego obwodu została przyjęta 26 kwietnia 1954 r. Zob. Закон СССР от 26.04.1954 „Об утверждении Указов Президиума Верховного Совета СССР”, Заседания Верховного Совета СССР четвертого созыва. Первая сессия (20–2 апреля 1954 г.), „Издание Верховного Совета СССР” 1954, s. 545–550; Закон СССР от 26.04.1954 „О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР”, „Ведомости Верховного Совета СССР” 1954, № 10(804), s. 343, a także: Закон Украинской ССР от 17.06.1954 „О внесении изменений и дополнений в статью 18 Конституции (Основного Закона) Украинской ССР”, Заседания Верховного Совета Украинской ССР (шестая сессия), 16–17 июня 1954 г., Государственное издательство политической литературы УССР, Киев 1954, s. 137; С. Бабурин, *Крым навеки с Россией: историко-правовое обоснование воссоединения республики Крым и города Севастополь с Российской Федерацией*, Книжный мир, Москва 2014.

⁶⁰ Zob. Ю.Г. Рычков, Е.В. Балановская, *Генофонд и геногеография населения СССР*, „Генетика” 1992, т. 28, № 1, s. 52–75; Г.Ф. Дебеч, *Палеоантропология СССР*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1948; Ю.В. Бромлей, *Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов*, Наука, Москва 1988.

⁶¹ Т.И. Алексеева, *Этногенез и этническая история восточных славян по данным антропологии*, Научный мир, Москва 1999, s. 307–315; Ю.Г. Рычков, Е.В. Балановская, *Обобщенный картографический анализ в антропологии. Отражение летописных славянских племен*

zamieszkujących Syberię Wschodnią i Daleki Wschód należy do północnej gałęzi rasy mongoloidalnej⁶². Narody Azji Środkowej mają cechy przejściowe między rasami europejską i mongoloidalną. Do mieszanej grupy mongoloidalno-europejskiej należą również rdzenne narody północy, które zamieszkiwały europejską część ZSRR i Syberię Zachodnią (Nieńcy, Chantowie i inne narody).

Najliczniejszą narodowością zamieszkującą terytorium Związku Radzieckiego byli Rosjanie (129 015 tys. osób), którzy stanowili 53,4% ogółu ludności ZSRR. Liczną grupę mieszkańców stanowili także Ukraińcy (40 753 tys. osób), a następnie Uzbegy, Białorusini i Tatarzy (zob. tabela 1.1).

Tabela 1.1. Skład narodowościowy ludności ZSRR według spisu z 1970 r. (z uwzględnieniem najliczniejszych narodowości)

Naród	Ludność (tys.)	Podający za język ojczysty język swojej narodowości (%)
1	2	3
Ogółem w ZSRR	241 720	93,9
w tym:		
Rosjanie	129 015	99,8
Ukraińcy	40 753	85,7
Uzbegy	9 194	98,6
Białorusini	9 052	80,6
Tatarzy	5 931	89,2
Kazachowie	5 299	98,0
Azerbejdżanie	4 379	98,2
Ormianie	3 559	91,4
Gruzini	3 245	98,4
Mołdawianie	2 698	95,0
Litwini	2 665	97,9
Żydzi	2 151	17,7
Tadźycy	2 136	98,5
Niemcy	1 846	66,8
Czuwasze	1 694	86,9
Turkmeni	1 525	98,9
Kirgizi	1 452	98,8

в антропологической географии современного русского населения, „Вопросы антропологии” 1988, Вып. 80, s. 3–37.

62 E.П. Мартынова, *Народы северо-западной Сибири: дефиниции и научно-политический дискурс, „Этнографическое обозрение” 2012, № 2, s. 13–18.*

1	2	3
Łotysze	1 430	95,2
Narodowości Dagestanu	1 365	96,5
Mordwini	1 263	77,8
Baszkirzy	1 240	66,2
Polacy	1 167	32,5
Estończycy	1 007	95,5

Źródło: Związek Radziecki. *Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975, s. 81.

W skład ZSRR w 1970 r. wchodziło 15 republik związkowych, 20 republik autonomicznych, 8 obwodów autonomicznych i 10 okręgów narodowych. Największą republiką związkową była Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, w skład której wchodziło 16 republik autonomicznych, 5 obwodów autonomicznych, 10 okręgów narodowych, 6 krajów i 49 obwodów⁶³ (zob. tabela 1.2).

Tabela 1.2. Podział administracyjno-terytorialny ZSRR (dane na dzień 1 stycznia 1970 r.)

Republiki Związkowe i autonomiczne	Obszar (tys. km ²)	Obwody autonomiczne	Okręgi narodowe	Kraje i obwody	Stolice
1	2	3	4	5	6
ZSRR	22 402,2	8	10	113	Moskwa
RFSRR	17 075,4	5	10	55	Moskwa
w tym: ASRR					
Baszkirska	143,6	–	–	–	Ufa
Buriacka	351,3	–	–	–	Ułan-Ude
Czeczeńsko-Inguska	19,3	–	–	–	Grozny
Czuwaska	18,3	–	–	–	Czeboksary
Dagestańska	50,3	–	–	–	Machaczkała
Jakucka	3 103,2	–	–	–	Jakuck
Kabardyjsko-Bałkarska	12,5	–	–	–	Nalczyk
Kałmucka	75,9	–	–	–	Elista
Karelska	172,4	–	–	–	Petrozawodzk
Komi	415,9	–	–	–	Syktywkar
Maryjska	23,2	–	–	–	Joszkar-Oła
Mordwińska	26,2	–	–	–	Sarańsk
Północnoosetyjska	8,0	–	–	–	Ordżonkidze

63 Związek Radziecki. *Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, s. 141.

Tabela 1.2 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Tatarska	68,0	-	-	-	Kazań
Tuwińska	170,5	-	-	-	Kyzył
Udmurcka	42,1	-	-	-	Iżewsk
Ukraińska SRR	603,7	-	25	-	Kijów
Białoruska SRR	207,6	-	6	-	Mińsk
Uzbecka SRR	449,6	-	10	-	Taszkent
w tym: Karakałpacka ASRR	165,6	-	-	-	Nukus
Kazachska SRR	2 715,1	-	16	-	Ałma Ata
Gruzińska SRR	69,7	1	-	-	Tbilisi
w tym: Abchaska ASRR	8,6	-	-	-	Suchumi
Adżarska ASRR	3,0	-	-	-	Batumi
Azerbejdżańska SRR	86,6	1	-	-	Baku
w tym: Nachcziczewańska ASRR	5,5	-	-	-	Nachiczewan
Litewska SRR	65,2	-	-	-	Wilno
Mołdawska SRR	33,7	-	-	-	Kiszyniów
Łotewska SRR	63,7	-	-	-	Ryga
Kirgiska SRR	198,5	-	-	1	Frunze
Tadżycka SRR	143,1	1	-	-	Duszanbe
Armeńska SRR	29,8	-	-	-	Erewan
Turkmeńska SRR	488,1	-	-	-	Aszchabad
Estońska SRR	45,1	-	-	-	Tallinn

Źródło: Związek Radziecki. *Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975, s. 6.

Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka była największą z republik związkowych zarówno pod względem powierzchni, jak i zaludnienia⁶⁴. Na RFSRR przypadało niemal 4/5 powierzchni Związku Radzieckiego (17 075,4 tys. km²) i około 3/5 ludności ZSRR. Większość ludności RFSRR (około 4/5) stanowili Rosjanie. Zamieszkiwali oni przede wszystkim Moskwę i jej okolice. Największe skupiska Rosjan występowały w Centralnym Okręgu Przemysłowym, Centralnym Okręgu Czarnozemnym i w Okręgu Zachodnim, jak również w południowej części obwodu leningradzkiego⁶⁵.

64 N. Barański, *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953, s. 121.

65 *Ibidem*, s. 125.

Obecnie Rosja (Federacja Rosyjska) jest krajem, której terytorium zajmuje obszar wynoszący 17,1 mln km², czyli blisko 1/6 powierzchni Ziemi, co czyni ją największym krajem na świecie pod względem zajmowanej powierzchni. Obejmuje 11 stref czasowych⁶⁶ i sześć stref klimatycznych – od arktycznej po subtropikalną. Odległość od zachodniej granicy Rosji w obwodzie kaliningradzkim do granicy wschodniej na Czukotce wynosi 9 tys. km (rozciągłość równoleżnikowa), natomiast rozciągłość południkowa to 4 tys. km.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego były republiki radzieckiej Azji Środkowej stały się – podobnie jak pozostałe jednostki administracyjne wchodzące w skład Związku Radzieckiego – niezależnymi państwami (zob. rysunek 1.2).

Rysunek 1.2. Państwa powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego
Źródło: <http://zsr.Keep.pl> (dostęp: 9.10.2021).

Jak podkreśla A. Legieć, udział państw regionu w integracji euroazjatyckiej stanowi jeden z warunków obszaru postsowieckiego⁶⁷, co wskazuje na dominującą pozycję Federacji Rosyjskiej na obszarze Azji Środkowej, przy rosnącej roli Chin w aspekcie intensywnego napływu kapitału zagranicznego do krajów tego regionu.

⁶⁶ Ostatnia reforma, dotycząca stref czasowych Federacji Rosyjskiej, miała miejsce 26 października 2014 r.

⁶⁷ A. Legieć, *Perspektywy polityki Rosji wobec Azji Centralnej*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych” 2019, nr 37 (1785), <https://pism.pl> (dostęp: 8.10.2021).

2. Azja Środkowa

2.1. Zarys historyczno-geograficzny

Azja zajmuje powierzchnię 44 389 tys. km², a jej krańcowe punkty stanowią przyładek Baru (1° 16' szer. geogr. półn.), przyładek Czeluskin (77° 43' szer. geogr. półn.), przyładek Baba (26° 10' dł. geogr. wsch.) oraz Przyładek Dieżniewa (169° 40' dł. geogr. zach.)⁶⁸.

Azja Środkowa stanowi centrum kontynentu azjatyckiego. Rozciąga się ona na ogromnym, słabo zaludnionym terytorium, określanym – w zależności od okresu historycznego – Turkiestanem, Azją Środkową⁶⁹ czy Azją Centralną⁷⁰. Jak podkreśla J. Balon, podział na obszary fizyczno-geograficzne w Azji nawiązuje bardziej do podziałów politycznych niż do środowiska przyrodniczego⁷¹.

Geopolitycznie za Azję Środkową uznawany jest obszar położony między Federacją Rosyjską a Iranem i Afganistanem oraz między Morzem Kaspijskim a Chińską Republiką Ludową⁷². Termin „Azja Centralna” upowszechnił się po rozpadzie Związku Radzieckiego w 1992 r.⁷³ i był związany z uzyskaniem niepodległości przez pięć analizowanych w tej monografii byłych republik ZSRR. Granice regionu, jakim jest Azja Środkowa (Centralna), pokrywają się z granicami tych państw⁷⁴ (zob. rysunek 1.3).

68 L. Sykulski, *Nizina Turańska jako interior Eurazji*, „Geopolityka” 2009, nr 1 (2), s. 103.

69 Termin „Azja Środkowa” wprowadzili na przełomie XVIII i XIX w. uczeni niemieccy, a ugruntował je Alexander von Humboldt – jeden z twórców nowoczesnej geografii. Zob. J. Rohoziński, *Bawelna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2014, s. 45.

70 R. Kłaczyński, E. Sadowska, *Postradzieckie państwa Azji Centralnej. Historia, polityka, gospodarka, społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2013, s. 10.

71 J. Balon, *Z metodyki prowadzenia granic regionów fizycznogeograficznych w górach*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2014, vol. VII, s. 39.

72 Е.Г. Гарбузарова, *Геополитические подходы к исследованию понятия „Центральная Азия”*, „Проблемы постсоветского пространства” 2020, № 7, s. 552. Zob. także: Ю.С. Худяков, *Понятие „Внутренняя Азия” в историко-культурном и рекреационном аспектах*, „Гуманитарные исследования Внутренней Азии” 2008, № 2, s. 6–12; А.И. Буряев, *К вопросу о применении термина „Центральная Азия” в исторических исследованиях*, „Вестник Бурятского государственного университета” 2011, № 8, s. 142–146.

73 Sugestię zamiany określenia terminu „Azja Środkowa” pojęciem „Azja Centralna” zgłosił w 1992 r. pierwszy prezydent Kazachstanu Nursułtan Äbyszuly Nazarbajew. Zob. Е.Г. Гарбузарова, *op. cit.*, s. 551.

74 Ł. Zołądek, *Azja Centralna: polityka, gospodarka, społeczeństwo*, Biuro Analiz Sejmowych, 25 stycznia 2018, nr 1 (239), s. 1.

Rysunek 1.3. Położenie krajów Azji Środkowej i kraje z nimi sąsiadujące
Źródło: <https://polityka.pl> (dostęp: 9.10.2021).

Według Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych pojęcie „Azja Środkowa” jest synonimem terminu „Azja Centralna”⁷⁵.

Już w zamierzchłych czasach na brzegach Amu-darii, Syr-darii i Zaratana powstały bogate i potężne państwa⁷⁶. Centralne położenie Azji Środkowej pomiędzy ogniskami starożytnej kultury – Chinami, Indiami i Mezopotamią – umożliwiło jej czerpanie znacznych korzyści z pośrednictwa w handlu między tymi krajami⁷⁷.

Przez Azję Środkową przechodził Jedwabny Szlak⁷⁸ z Chin do krajów Azji Mniejszej⁷⁹. Jednakże starożytna kultura Azji Środkowej wskutek braku dostępu do

75 I. Nowicka, A. Pisowicz, J. Talacha, J. Tulisow, B.R. Zagórski, M. Zych, *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 5, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005, s. 15.

76 N. Barański, *op. cit.*, s. 430.

77 *Ibidem*, s. 431.

78 Pojęciem „Jedwabnego Szlaku” określane jest zazwyczaj połączenie karawanowe, biegnące z Chin poprzez tzw. korytarz Gangsu (na zachód od Rzeki Żółtej, między Wyżyną Mongolską a Wyżyną Tybetańską) i dalej na zachód, poprzez Kotlinę Kaszgarską, Kotlinę Fergańską, Kokand, Samarkandę, Merw, ku śródziemnomorskim wybrzeżom Azji Mniejszej. Odnogi tej trasy prowadziły ku centrów cywilizacyjnym nad Gangesem oraz Indusem. Zob. K. Kubiak, *Prolog przez czas i przestrzeń*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 11.

79 Według legend chińskich, hodowla gąsienic jedwabnika morwowego (łac. *Bombyx mori*) rozpoczęła się 2,6 tys. lat p.n.e., za sprawą Leizu, żony cesarza Huang Di. Jednakże zorganizowana

otwartego morza skazana była na zastój. Wraz z rozwojem komunikacji morskiej wzdłuż południowych brzegów Azji drogi lądowe, które poprzednio tędy przechodziły, zaczęły tracić znaczenie.

Po krótkim okresie rozkwitu za Tamerlana (koniec XIV i początek XV w.), który uczynił Samarkandę⁸⁰ stolicą swego kolosalnego imperium, Azja Środkowa została podbita przez koczowniców i nie zaznała już rozkwitu aż do zjawienia się Rosjan; zakończyli oni podbój tego kraju w latach 80. XVIII w. Największymi państwami, które istniały na terytorium Azji Środkowej w momencie zjawienia się Rosjan, były Chiwa, Bucharą i Kokand.

Utworzenie pod koniec XVIII w. trzech chanatów środkowoazjatyckich – Buchar, Chiwy i Kokandu – było ważnym etapem w dziele zjednoczenia politycznego Azji Środkowej, rozbitej przedtem na wiele wrogich sobie państw feudałnych. Pod zwierzchnictwem trzech chanatów znajdowali się Uzbegy, Tadźycy, Kirgizi i część Turkmenów. Znaczna część Turkmenistanu uznawała zwierzchność Persji⁸¹.

Chanaty środkowoazjatyckie toczyły nieustanne walki o opanowanie sąsiednich posiadłości. Najobszerniejsze terytoria zdobył Chanat Kokandzki. Na początku XIX w. chanat ten uzależnił od siebie Taszkent. Podbój Taszkontu ułatwił Kokandowi przyłączenie graniczących z nim kazachskich rejonów stepowych oraz Kirgistanu⁸².

O świetnej przeszłości Azji Środkowej świadczą liczne ruiny starożytnych miast i ślady olbrzymich kanałów spotykanych wśród piaszczystych pustyń. Niezwykle ciekawa jest także historia pochodzenia kultur, jakie istniały na obszarze tego terytorium. Warto podkreślić, że narzędzia kamienne Azji Środkowej pozostają w stosunku bliskiego pokrewieństwa z tzw. kulturą soańską (od rzeki Soan), paleolityczną kulturą Indii. Wskazuje to na wspólnotę dróg historycznych tych terenów w okresie wczesnego paleolitu⁸³.

produkcja jedwabiu najprawdopodobniej rozpoczęła się już wcześniej, gdyż pozostałości jedwabnych tkanin, znalezionych przez archeologów na terenie Chin, pochodzą nawet sprzed 5 tys. lat. Między V a VII w. hodowla jedwabników rozpowszechniła się w Chotanie – państwie buddyjskim, położonym na północny zachód od Tybetu, skąd dotarła do Persji poprzez Dolinę Fergańską. Zob. T. Targalski, *Tajemnice jedwabiu*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 13.

80 Samarkanda została w VIII w. zdobyta przez Arabów, którzy sprowadzili tu chińskich jeńców wojennych po wygranej bitwie na rzeką Tałas w 751 r. Największą świetność miasto zawdzięcza Timurowi, który uczynił z niego stolicę swojego imperium i zapoczątkował okres *prosperity*, sprowadzając najlepszych artystów i rzemieślników ze wszystkich podbitych ziem. Zob. T. Bieliński, *Miasta i oazy*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 25.

81 K. Bazylewicz, S. Bachruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *op. cit.*, s. 195.

82 *Ibidem*, s. 198.

83 B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 17.

Dane geologiczne świadczą, że twórcy kultury kamiennej żyli w okresie pierwszego interglacjału i postępującego za nim zlodowacenia Riss, tj. w okresie środkowego plejstocenu⁸⁴.

Najbardziej bogato reprezentowany jest na obszarze Azji Środkowej następny etap życia człowieka pierwotnego – środkowy paleolit. Jest to okres rozkwitu kultury mustierskiej. Jaskinie mustierskie i otwarte obozowiska odkryto w wielu punktach Azji Środkowej, tak na równinach, jak i w górach. W Turkmenistanie są to znaleziska na Półwyspie Krasnowodzkiem i środkowym Kopet-dagu, w Uzbekistanie – jaskinie obozowiska pod Taszkentem i Samarkandą, w Tadżykistanie – liczne obozowiska w zachodniej Ferganie, w rejonie Ura-Tiöbe, w dolinach Hisar i Wachszu, na terenie Dangary, jak również w północnym Kirgistanie. Na obszarze dzisiejszego Tadżykistanu napotkano kilka znalezisk kultury mustierskiej o charakterze bardziej zbliżonym do kultur Indii⁸⁵ i krajów leżących na południe oraz na wschód od Tadżykistanu.

Kolejna epoka – brązu – należy do ważniejszych w historii ludności. W tym okresie zaszły istotne zmiany tak w rozwoju sił wytwórczych, jak i form społecznych. Rozpoczęto wydobywanie rud i ich wytapianie, jak również wytwarzanie narzędzi z metali. W epoce tej plemiona Azji Środkowej osiągnęły bardzo wysoki poziom rozwoju kultury materialnej i duchowej. W okresie tym były one ogniwem wiążącym miejskie cywilizacje Azji Mniejszej, Bliskiego Wschodu i Indii z plemionami Powołża, Kazachstanu, Syberii, Azji Środkowej i Chin.

W Azji Środkowej występuje wiele terenów zasobnych w rudy miedzi, wykorzystywanych w epoce brązu. Miedź wydobywano w Ferganie, a szczególnie w kopalniach naukackich, w Górach Kuramińskich. Liczne wyrobiska znajdują się w górach Bukan-Tau. W Azji Środkowej wydobywano także cynę, na wyrobisku Karnab, na południe od Doliny Zarafsańskiej.

W południowym Turkmenistanie, gdzie płynęło dużo małych rzek i strumieni, rolnicy wykorzystywali początkowo naturalne rozlewiska. Jednakże już od IV tysiąclecia p.n.e. zaczęły pojawiać się pierwsze urządzenia nawadniające – najstarsze na całym obszarze Bliskiego i Środkowego Wschodu. Plemiona z innych obszarów Azji Środkowej wprowadziły w rolnictwie nawadnianie w okresie późniejszym, lecz również w epoce brązu.

Już od drugiego tysiąclecia p.n.e. w regionach Yarkanda i Khotan, znajdujących się obecnie w chińskiej prowincji Sinciang oraz w Tadżykistanie, wydobywano nefryt, a jeszcze wcześniej w Badachszenie, znajdującym się na terytorium obecnego Afganistanu i Tadżykistanu – lapis lazuri (lazuryt) i spinel⁸⁶. Drogi, którymi

84 *Ibidem*.

85 Do interesujących z historycznego punktu widzenia należą dzieje państwa Kuszanów, które istniało w latach 78–240 n.e. w północnych Indiach i na obszarze Azji Środkowej.

86 E. Oziewicz, *Kupcy ze wschodu*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 17.

przewożono te kamienie, nazywano szlakiem lazurytowym i nefrytowym. Pierwszy z nich prowadził do Mezopotamii i Indii, a drugi – do Chin.

Wywodzące się z Indii krzewy bawełniane były uprawiane w Azji Środkowej od wczesnego średniowiecza. Już w X w. Buchara i Merw (Antiochia Margiańska)⁸⁷ słynęły z wyrobu tkanin bawełnianych, transportowanych wzdłuż Jedwabnego Szlaku do Chin⁸⁸.

Pierwsze kontakty Rosji z Azją Środkową sięgają XVI w., natomiast pierwsze zdobycze terytorialne datowane są na lata 30. XVIII w., kiedy to w skład Rosji weszły tereny należące do tzw. Młodszego (Małego) Żuzu⁸⁹.

Wstąpienie na tron Aleksandra I przyniosło bardzo istotną zmianę w polityce gospodarczej Rosji. Car dał do zrozumienia, że nie zamierza aktywnie zajmować się sprawami innych państw. Nastąpiło odwołanie maszerujących już w kierunku Azji Środkowej Kozaków⁹⁰.

W drugim ćwierćwieczu XIX stulecia nastąpiło przyłączenie stepów kazachskich do Rosji. Kazachowie przyjmowali poddaństwo rosyjskie, aby uchronić się przed następstwami uciążliwego sąsiedztwa chanów środkowoazjatyckich⁹¹.

W 1924 r. na obszarze Związku Radzieckiego dokonano tzw. delimitacji narodowo-terytorialnej. W jej efekcie do 1936 r. powstało pięć radzieckich republik związkowych: Kazachska, Uzbecka, Tadżycka, Turkmeńska i Kirgiska. Oprócz tego wydzielono jedną republikę autonomiczną – Karakałpacką, która weszła w skład Uzbeckiej SRR, oraz jeden obwód autonomiczny – Górnobadachszański, znajdujący się w Tadżyckiej SRR⁹².

Terytorium środkowo-azjatyckich republik związkowych ciągnęło się od Morza Kaspijskiego na zachodzie do granicy z Chinami na wschodzie od Kazachstanu na północy do granicy z Iranem i Afganistanem na południu. W swej części wschodniej Afganistan tylko wąskim pasmem oddzielał ZSRR od Pakistanu⁹³.

87 Miasto Merw nosiło tę nazwę do 1937 r. Obecna nazwa tego miasta to Mary. Jest ono położone w południowo-zachodnim Turkmenistanie. Znajdują się w nim pozostałości miasta Aleksandria, zwanego później Antiochią Margańską. Ludność, należąca do cywilizacji baktryjskiej, osiedlała się tam już w III w. p.n.e. w epoce brązu. Merw było ważnym punktem na Jedwabnym Szlaku. W okresie Związku Radzieckiego Mary stanowiło centrum przetwórstwa bawełny. Zbudowano w nim elektrownię zasilaną gazem ziemnym. Zob. K. Kubiak, *Zapomniana stolica świata*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 76.

88 T. Targalski, *Przekleństwo bawełny*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 96.

89 W. Górecki, *Coraz dalej od Moskwy. Rosja wobec Azji Centralnej*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2014, s. 12.

90 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 101.

91 *Ibidem*, s. 211.

92 M. Marszewski, *W sieci granic*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 102.

93 N. Barański, *op. cit.*, s. 427.

Utworzone republiki związkowe Azji Środkowej znalazły się w dwóch regionach gospodarczych: kazachstańskim (obejmującego terytorium Kazachskiej SRR) i środkowoazjatyckim, w skład którego weszły cztery pozostałe republiki⁹⁴.

2.2. Narody Azji Środkowej i ich języki

Procesy etniczne występujące na obszarze Azji Środkowej od najdawniejszych czasów doprowadziły do tego, że ukształtowały się tutaj poszczególne narodowości, takie jak Sogdyjczycy, Chorezmijczycy, Fergańczycy, Tocharowie i inne. Każda z tych narodowości miała własną kulturę⁹⁵.

Azję Środkową zamieszkiwały ludy pochodzenia irańskiego i tiurskiego (lub tiursko-mongolskiego). Do pierwszych należą Tadžycy, do pozostałych – Turkmeni, Karakałpacy, Kirgizi, Uzbegy i Kazachowie. Oprócz nich na obszarze Azji Środkowej żyły rozproszone grupy wielu innych narodowości: Ormian, Arabów, Dunganów, Żydów bucharskich i innych⁹⁶.

Pierwsze autentyczne źródła pisane zawierające wiadomości o Azji Środkowej dowodzą, że w VII–VI w. p.n.e. na całym jej obszarze bytowały plemiona i ludy należące do irańskiej grupy etnicznej, jak Sogdyjczycy⁹⁷, Baktrowie⁹⁸, Margianowie, Chorezmijczycy, Partowie, różne plemiona Saków i inne. Z ludów tych, głównie zaś z Baktryjczyków i Sogdyjczyków, uformował się we wczesnym średniowieczu naród tadżycki. Naród ten powstał w IX–X w., lecz trwał nadal proces jego konsolidacji, zespalania kultury materialnej i duchowej. Sogdiana leżała w kotlinie Zarawszanu i Kaszka-darii, Fergańczycy zamieszkiwali Kotlinę Fergańską, Margiańczycy oazy Merwu, Partowie tereny na północ od Kopet-dagu. Doliny i góry zajmowały koczowiska plemion saskich⁹⁹.

W VI w. rozpoczął się proces coraz większego przenikania plemion i narodowości tureckiej grupy językowej na obszar Azji Środkowej. Towarzystwo mu zbliżenie tych plemion i narodowości z dawną ludnością Azji Środkowej. Nasila się proces mieszania i krzyżowania narodowości tureckich z Sogdyjczykami i Chorezmijczykami, z plemionami sako-masageckimi, a u kształtującej się w ten sposób narodowości przeważał język turecki. Na tej podstawie formuje się naród uzbecki, który wchłonął – podobnie jak inne narody Azji Środkowej – kulturowe dziedzictwo jej dawnych mieszkańców¹⁰⁰.

94 M. Marszewski, *W sieci granic*, s. 102.

95 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 389.

96 N. Barański, *op. cit.*, s. 432.

97 Terytorium Sogdiany obejmuje obszar dzisiejszego Uzbekistanu i Tadżykistanu.

98 Baktria obejmuje obecne terytorium północnego Afganistanu. Hellenistyczne królestwo Baktrii istniało ok. 250–130 r. p.n.e.

99 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 69.

100 *Ibidem*, s. 564.

Wśród trzech wielkich turkojęzycznych ludów północy Azji Środkowej – Uzbeków, Kazachów i Kirgizów – dwa ostatnie należą według typu fizycznego do rasy mongoloidalnej (Kirgizi w większym stopniu niż Kazachowie), a Uzbeki do europeoidalnej¹⁰¹.

W sensie antropologicznym Uzbeki należą do tej samej rasy co Tadzycy – do europeoidalnej, brachykefalicznej rasy środkowoazjatyckiego Międzyrzecza. Różnica między fizycznym typem Tadzyców i Uzbeków polega na większej domieszce mongoloidalnej u tych ostatnich¹⁰².

Kazachowie stanowią zbiegłe, dowodzone przez chanów Dżanibeka i Gireja, plemiona uzbeckie. Utworzyły one nową konfederację plemienną w stepach na południowy wschód od Morza Aralskiego, którego centrum stanowiło Siedmiorzeczce, położone na przedgórzu Tien-szanu¹⁰³.

W skład nowego sojuszu weszły plemiona pochodzenia tureckiego i mongolskiego z Wielkiego Stepu, natomiast części tych społeczności wymieszały się z różnymi ludami, które w późniejszym okresie stały się grupami etnicznymi, a w XX w. zaczęły tworzyć nowoczesne narody. Kazachowie koczowali na obszarze przebiegającym od Uralu na zachodzie po Irtysz na wschodzie i od lasów Syberii oraz gór Altaju na północy po dorzecze Syr-darii oraz góry Tien-szan na południu¹⁰⁴. Pod koniec XVI w. nastąpił podział społeczności Kazachów na trzy tzw. żuzy: Młodszy, Średni i Starszy¹⁰⁵.

Obecnie Azję Środkową zamieszkuje sześć wielkich narodowości: Uzbeki, Kazachowie, Tadzycy, Turkmeni, Karakałpacy i Kirgizi, a także narody Pamiru (Wachanowie, Ruszanowie, Iszkaszymowie, Szuganowie, Jazgulemowie, Bartangowie), spokrewnione z Tadzycami i inne narodowości. Tak jak wspomniano wcześniej, narody Azji Środkowej mają cechy przejściowe między rasami europeoidalną i mongoidalną.

W starożytności i wczesnym średniowieczu na obszarze Azji Środkowej i terenów sąsiednich posługiwano się takimi językami, jak: baktryjski, sogdyjski, chorezmijski i chotano-sakski, należącymi do wschodnioirańskiej grupy językowej, oraz językiem partyjskim, należącym do języków zachodnioirańskich, poddanemu jednak dużym wpływom innych, wschodnioirańskich języków Azji Środkowej¹⁰⁶.

W późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu językami komunikacji ponadregionalnej, od Morza Kaspijskiego po Daleki Wschód, stały się głównie

101 *Ibidem*, s. 569.

102 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 569.

103 M. Marszewski, *Chanaty wśród imperiów*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 86.

104 *Ibidem*.

105 Żuz stanowi historyczną najwyższą formę samoorganizacji Kazachów i jest on odpowiednikiem ordy. Zob. A. Jarosiewicz, *Pierestrojka Nazarbajewa. Kryzys i reformy w Kazachstanie*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2016, s. 19.

106 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 34.

język sogdyjski oraz język staroturkijski¹⁰⁷. Język sogdyjski był używany w monumentalnych inskrypcjach podczas pierwszego i drugiego kaganatu (VIII w.), a także za czasów Karachanidów (na terenie dzisiejszego Uzbekistanu). Natomiast w języku staroturkijskim były sporządzane dokumenty dyplomatyczne, dekrety państwowe, dzieła historyczne, religijne i filozoficzne¹⁰⁸.

Od XIII w. centralną część Jedwabnego Szlaku – w miarę wędrówek stepowych nomadów – zdominowały języki ałtajskie, uznawane za tzw. ligę językową – zespół języków różnego pochodzenia, których podobieństwa wynikają ze wzajemnych interakcji. Dzielą się one na trzy grupy: turkijskie, mongolskie i tungusko-mandżurskie¹⁰⁹. Do grupy języków turkijskich należą ujgurski, zachodni ujgurski, kazachski, kirgiski, turecki i salar; do grupy języków mongolskich zaliczane są szera-jögurski, santyjski, mongorski, mongolski i baoan, natomiast do grupy języków tungusko-mandżurskich – m.in. eweński, nanajski (göldyjski), mandżurski i sybeński. Językom tym grozi wymarcie.

W okresie XIV–XVI w. istniał i doskonalił się język starouzbeki, w tym również literacki¹¹⁰.

Języki narodów Azji Środkowej wchodzi obecnie w skład:

- indoeuropejskiej rodziny językowej, wchodzącej w skład irańskiej grupy języków (zalicza się do nich język tadżycki, należący do podgrupy zachodnio-irańskiej);
- tureckiej grupy języków, w skład której wchodzi takie języki, jak kazachski, kirgiski, turkmeński, uzbecki, karałałpacki.

Współczesny język tadżycki należy do grupy języków zachodnioirańskich. U jego podstaw, zdaniem językoznawców, leży południowo-zachodni dialekt farsi¹¹¹, który podczas ekspansji na północ i północny-wschód wchłonął wiele elementów języków grupy północno-zachodniej, zwłaszcza partyjskiego, w wyniku czego przemieszały się w nim cechy różnych dialektów zachodnioirańskich¹¹².

Języki tadżycki, kazachski, kirgiski, turkmeński, uzbecki i karałałpacki są językami urzędowymi w poszczególnych krajach Azji Środkowej.

107 S. Hlebowicz, *Wędrówki języków*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 69.

108 *Ibidem*.

109 S. Hlebowicz, *op. cit.*, s. 71.

110 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 567.

111 Kolebką języka perskiego jest prowincja Fārs (w starożytności Pārsā). Mieszkańcy Iranu nazywają swój język fārsi. Zob. B. Mękarska, *Odmiany języka perskiego uwarunkowane historycznie i regionalnie*, „Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique” 2005, fasc. LXI, s. 5.

112 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 391.

2.3. Gospodarka republik środkowoazjatyckich i surowce mineralne

W Azji Środkowej republiki: Kazachska, Kirgiska, Tadżycka, Uzbecka i Turkmeńska stały się ośrodkami uprawy bawełny i rozwijającego się przemysłu. W Kazachstanie powstało trzecie co do wielkości w ZSRR Karagandyjskie zagłębie węglowe mające węgiel koksujący. Ponadto zbudowano tam wiele zakładów przemysłowych, jak czymkenką hutę ołowiu, aktiubińskie fabryki chemiczne, aczysajski kombinat metalowy itp. W republikach Uzbeckiej, Tadżyckiej i Turkmeńskiej wybudowano wielkie stacje elektryczne, fabryki tekstylne, chemiczne, zakłady przerobu mięsa, budowy maszyn, cementu, rafinerie ropy naftowej, garbarnie itp.¹¹³

W Azji Środkowej – przy zupełnym prawie braku lasów i torfu – znajdują się znaczne zapasy węgla (Karaganda), ropy naftowej (Emba, Nebit-Dag, Fergana) oraz energii wodnej (w górnym biegu Syr-darii i Amu-darii, a także Irtysza)¹¹⁴.

W Kazachstanie w okresie Związku Radzieckiego zasadnicze inwestycje obejmowały przemysł ciężki oraz produkcję zbożową. Pozostałym republikom (przede wszystkim Uzbekistanowi) wyznaczono głównie rolę monokulturowych producentów bawełny na rynki światowe oraz potrzeby wewnętrzne¹¹⁵.

Przed wybuchem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Azji Środkowej zakończono realizację wielkiej inwestycji hydrotechnicznej, jaką był Wielki Kanał Fergański. Kanał ten przebiega głównie przez terytorium Uzbekistanu (238 km), jak również Tadżykistanu (62 km) i Kirgistanu (12 km)¹¹⁶. W 1929 r. zakończyła się budowa kanału Bassagakerkinskiego, liczącego około 100 km, biegnącego Kelifskim Uzbojem (ok. 60 km) w głąb pustyni Kara-kum¹¹⁷.

W 1930 r. rozpoczęto prace mające na celu nawodnienie kolejnych pustynnych obszarów w Turkmenistanie, a w 1933 r. zaczęto wznosić budowle hydrotechniczne, umożliwiające skierowanie wód Amu-darii ku Morzu Kaspijskiemu. Ostatnie z tych przedsięwzięć nosiło nazwę Wielkiego Kanału Turkmeńskiego¹¹⁸.

Równolegle projektowany był leżący bardziej na południe Kanał Karakumski, który miał pełnić funkcje związane z nawadnianiem południowego i południowo-zachodniego Turkmenistanu. Plan zakładał, że będzie się on rozpoczynał w rejonie miasta Kerki¹¹⁹, znajdującego się w odległości około 30 km od granicy z Afganistanem. Następnie kanał miał prowadzić wody Amu-darii przez oazę Murgab i miasto

113 S. Nowakowski, *Wielka Geografia Powszechna*, z. XI, Trzaska, Evert, Michalski, Warszawa 1934, s. 509.

114 N. Barański, *op. cit.*, s. 32.

115 M. Marszewski, *W sieci granic*, s. 103.

116 K. Kubiak, *Pułapka kanałów*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 98.

117 *Ibidem*.

118 *Ibidem*.

119 W latach 1999–2017 miasto to nosiło nazwę Atamurat.

Mary, a dalej przez Aszchabad ku zachodnim podnóżom masywu Kopet-dag i Morzu Kaspijskiemu. Przewidywana długość kanału wynosiła 1600 km, a maksymalna szerokość 200 m i głębokość 7,5 m miały umożliwić prowadzenie żeglugi. Obie realizacje przerwał najazd faszystowskich Niemiec na ZSRR w 1941 r.¹²⁰

Elementem jednego z planów pięcioletnich (1932–1937) była irygacja doliny Wachs w południowo-zachodnim Tadżykistanie. Areal upraw w dolinie wzrósł z 17 tys. ha do 130 tys. ha¹²¹. W latach 1940–1941 zostały zbudowane Północny i Południowy Kanał Fergański. Nawodniono około 500 tys. ha, większość w Uzbekistanie¹²². W 1968 r. ukończono budowę Zbiornika Czardarskiego na Syr-darii, co miało ułatwić nawadnianie nowych terenów uprawnych.

Szczególne miejsce w nauce rosyjskiej zajmuje od dawna badanie przestrzeni kosmicznej. W Kazachskiej SRR ulokowano kosmodrom Bajkonur, który stanowi obecnie najstarszy tego typu obiekt na świecie. Służył on początkowo do wystrzeliwania rakiet balistycznych, a następnie rakiet nośnych¹²³.

Od 4 października 1957 r., kiedy to w Związku Radzieckim został wystrzelony w przestrzeń kosmiczną pierwszy sztuczny satelita, rozpoczęła się kosmiczna era w historii ludzkości. Loty statków-sputników ze zwierzętami na pokładzie były przygotowaniem do startu 12 kwietnia 1961 r. pierwszego statku kosmicznego „Wostok”, na którego pokładzie znajdował się mjr Jurij Gagarin. W dniach 6–7 sierpnia 1961 r. w przestrzeń kosmiczną wyleciał Herman Titow. Swoim lotem udowodnił, że człowiek może długo przebywać w kosmosie. W 1962 r. grupa kosmonautów radzieckich została powiększona o Andriana Nikołajewa i Pawła Popowicza, którzy dokonali lotu zespołowego po tzw. orbitach zbliżonych, w roku zaś następnym – o Walerego Bykowskiego i pierwszą kobietę-kosmonautkę Walentynę Tierieszkową – pilotów statków kosmicznych „Wostok 5” i „Wostok 6”.

12 października 1964 r. nowa potężna rakietą nośna po raz pierwszy w historii wyniosła z kosmodromu Bajkonur w kosmos statek „Woschod 1” z trzyosobową załogą. Pilotem kapitanem statku był inż. płk Włodzimierz Komarow. Towarzyszyli mu dwaj naukowcy – Konstanty Feoktistow i Borys Jegorow. Statek „Woschod 1” dokonał 16 okrążeń ziemi, przebywał w przestrzeni kosmicznej 24 godz. i 17 min., a po wykonaniu powierzonego mu zadania wylądował pomyślnie w północnym

120 K. Kubiak, *Pałapka kanałów*, s. 98.

121 T. Targalski, *Przekleństwo bawełny*, s. 96.

122 K. Kubiak, *Pałapka kanałów*, s. 98.

123 Obecnie Bajkonur wykorzystywany jest przez Wojska Kosmiczne Federacji Rosyjskiej na mocy umowy dzierżawy, obowiązującej do 2050 r. Więcej zob. w: P. E. Сагиндикова, *Международное значение сотрудничества России и Казахстана по использованию космодрома „Байконур”*, „Международные отношения” 2016, т. 16, № 2, s. 323–333; Т. Имаш, *Национальные концепции по развитию космонавтики в Республике Казахстан и Российской Федерации*, „Постсоветские исследования” 2019, т. 1, № 1, s. 107–118; Т. Имаш, *Проблемы и перспективы двустороннего сотрудничества Казахстана и России в области исследования и освоения космического*, „Постсоветские исследования” 2019, т. 1, № 7, s. 688–697.

Kazachstanie. 18 marca 1965 r. odbył się kolejny lot załogowy na statku „Woschod 2”. Pilotami byli Paweł Bielajew i Aleksiej Leonow. A. Leonow w czasie lotu po raz pierwszy w świecie orbitował – wyszedł z kabiny samolotu w przestrzeń kosmiczną.

W Semipałatyńsku (obecnie miasto Semej) w latach 1949–1991 funkcjonował poligon nuklearny, chemiczny i biologiczny¹²⁴. Odgrywał on znaczącą rolę w umocnieniu pozycji strategicznej Związku Radzieckiego w okresie „zimnej wojny” oraz po jej zakończeniu.

Zasadniczymi rodzajami gospodarki rolnej w republikach Azji Środkowej były¹²⁵:

- rolnictwo oparte na sztucznym nawadnianiu z uprawą roślin intensywnych, tj. wymagających dużego nakładu pracy, dających natomiast duże korzyści (przeważnie bawełny);
- rolnictwo bez sztucznego nawadniania z uprawą roślin zbożowych w okolicach podgórskich, położonych wyżej i otrzymujących większą ilość opadów atmosferycznych;
- równinna hodowla ekstensywna (na pastwiskach naturalnych) z przewagą w stadach owiec i wielbłądów, przystosowana do suchych stepów i pustyni na nizinach;
- górskie hodowla ekstensywna z przewagą w stadach bydła rogatego, kóz i owiec, przystosowana do terenów górzystych.

Bawełna była główną, ale nie jedyną rośliną Azji Środkowej, wymagającą intensywnej uprawy. Oprócz bawełny uprawiano ryż, mak, rącznik pospolity, bób, tytoń oraz rozmaite owoce (jabłka, gruszki, brzoskwinie, morele, winogrona itp.), a także buraki cukrowe. Na obszarze tym rozpowszechnione były również liczne plantacje drzew morowych, których liśćmi żywi się jedwabnik¹²⁶.

Surowce mineralne występujące na obszarze Azji Środkowej należy podzielić na cztery zasadnicze grupy:

- surowce paliwowo-energetyczne,
- rudy metali żelaznych i uszlachetniających stal,
- rudy metali nieżelaznych, ziem rzadkich, szlachetnych oraz pierwiastków rozproszonych,
- niemetaliczne surowce mineralne.

Do najważniejszych surowców paliwowo-energetycznych Azji Środkowej można zaliczyć ropę naftową, gaz ziemny, węgiel oraz łupki bitumiczne (sapropelowe).

Złoża ropy naftowej i gazu ziemnego w Azji Środkowej znane były już w Rosji carskiej. W okresie funkcjonowania Związku Radzieckiego eksploatowano złoża ropy naftowej w Kazachstanie. Odkryto także bogate złoża w granicach północnego brzegu zapadliska południowomangysłackiego.

124 M. Marszewski, *W sieci granic*, s. 103.

125 N. Barański, *op. cit.*, s. 433.

126 *Ibidem*, s. 434–435.

Duże obszary roponośne i gazonośne występowały na obszarze Turkmeńskiej SRR. Samodzielne, wielkie złoża gazu odkryto w Uzbekistanie (złoża Gazli).

Do najważniejszych rud metali żelaznych i uszlachetniających stal odkrytych na terytorium republik środkowoazjatyckich należały rudy żelaza, manganu, chromu, tytanu, niklu, molibdenu oraz rudy wolframu.

Najważniejsze rudy metali nieżelaznych, ziem rzadkich, szlachetnych oraz pierwiastków rozproszonych, występujące na obszarze Azji Środkowej, to złoża boksytów, sjenitów nefelinowych, alunitów, miedzi, rud cynku i ołowiu, cyny, rud rtęci oraz złoża rud antymonu, jak również złoto i platyna

Warto podkreślić, że Kazachska SRR była najbogatszą w miedź republiką ZSRR¹²⁷. Złoża miedzi są położone we wschodnim i środkowym Kazachstanie. Szczególnie cenne jest dżezkazgańskie złożo piaskowców miedziowych oraz konradzkie złożo rud miedziowo-porfirowych. Ponadto w Kazachstanie występują bogate złoża rud cynku i ołowiu.

Z niemetalicznych surowców mineralnych, występujących i eksploatowanych na obszarze Azji Środkowej, wymienić należy przede wszystkim fosforyty, sole potasowe, a także złoża fluorytu.

W Kazachstanie występują liczne złoża fosforytów¹²⁸. Wielkie znaczenie w Kazachskiej SRR miało zagłębie Karatau, znajdujące się w obwodzie dżambulskim) w którym występują fosforyty wysokiej jakości – zawierające 21–30% P_2O_5 . Ponadto wielkie złoża fosforytów konkrecyjnych¹²⁹ odkryto w obwodzie aktiubińskim.

W Kazachstanie, Uzbekistanie i w Turkmenistanie były eksploatowane wielkie złoża soli potasowych. Ponadto na obszarze Azji Środkowej znajdują się bogate złoża fluorytu.

127 N. Barański, *op. cit.*, s. 48.

128 Największe złoża fosforytów znajdują się w południowej części Kazachstanu. Zob. Z. Podraza, K. Krupa-Zuczek, Z. Wzorek, *Technologie otrzymywania kwasu fosforowego (V)*, „Chemia. Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 10, s. 187.

129 Fosforyty należą do biochemicznych skał osadowych. Główną formą ich występowania są kongregacje o zróżnicowanej wielkości, a znacznie rzadziej nieregularne i większe zlepy fosforytowe. Fosforyty złożone są z masy fosforanowej, w której znajdują się przede wszystkim ziarna kwarcu i bioklasty. Zasadnicze składniki kongregacji fosforanowych to minerały fosforanowe (do 20–35%) oraz kwarc (do 30–40%), w mniejszych ilościach – substancja organiczna i glaukonit. Zob. A. Gąsiewicz, *Fosforyty*, Państwowy Instytut Geologiczny, <http://surowce-chemiczne.pgi.gov.pl/fosforyty.htm> (dostęp: 21.08.2021).

Rozdział 2

Warunki naturalne Azji Środkowej

1. Ogólne elementy budowy geologicznej obszaru Azji Środkowej

Skorupa ziemiska na obszarze byłego terytorium ZSRR odznacza się zasadniczo budową kontynentalną, zaś na obszarze otaczających kontynent zapadlisk wypełnionych wodami Oceanu Spokojnego i Morza Arktycznego, budową oceaniczną¹.

Głównymi elementami kontynentalnej części skorupy ziemskiej na obszarze byłego terytorium ZSRR są dwie stare platformy – wschodnioeuropejska i syberyjska oraz geosynklinalne obszary fałdowe. Platformy różnią się od obszarów geosynklinalnych genezą i okresem powstawania. Platformy wschodnioeuropejska i syberyjska stanowią najstarsze i ustabilizowane części skorupy ziemskiej, wokół których uformowały się obszary fałdowe².

Wśród geosynklinalnych obszarów fałdowych wyróżnia się współczesne obszary geosynklinalne i tzw. młode platformy. Do pierwszej grupy należą tereny peryferyjne obszarów śródziemnomorskiego i pacyficznego, natomiast do drugiej – części tych obszarów, które bezpośrednio przylegają do starych platform – tzw. obszar uralsko-mongolski.

Obszar ten stanowi młodą platformę, której podstawę tworzą kaledonidy, hercynidy oraz fałdy znacznie młodszego systemu mongolsko-ochockiego.

- 1 E.E. Милановский, *Геология СССР. Часть 1. Введение. Древние платформы и метаплатформенные области*, Издательство МГУ, Москва 1987, s. 19 i nast. Więcej zob. w: Д.В. Наливкин, *Очерки по геологии СССР*, Недр, Ленинград 1980; С.С. Кузнецов, *Геология СССР*, Высшая Школа, Москва 1968.
- 2 Р.А. Гафаров, *Структура складчатого фундамента Восточно-Европейской платформы согласно данным региональных геофизических исследований*, Наука, Москва 1963, s. 21 i nast.; Н.Л. Добрецов, *Проблемы соотношения тектоники и метаморфизма*, „Петрология” 1995, т. 3, № 1, s. 4–23; В.Е. Хаин, *Проблемы тектоники раннего докембрия*, „Вестник МГУ” 2000, № 4, s. 13–24; М.Г. Леонов, *Внутренняя подвижность фундамента и тектогенез активизированных платформ*, „Геотектоника” 1993, № 5, s. 16–33.

Przedłużeniem obszaru uralско-mongolskiego jest system gór Altaj. Wyróżnia się w nim wielkie synklinorium, które ograniczone jest na południu antyklinorium hisarskim, a na północy masywem Fergany. W systemie altajskim okres geosynklinalny zakończył się w środkowym karbonie. Pod koniec karbonu i w permie odbywał się proces formowania zapadlisk śródgórskich i brzeżnych, zapelniających się osadami okrucowymi (tzw. molasa³).

Od Kazachstanu środkowego aż do Tien-szanu Północnego rozciąga się kokczetańsko-kirgiski system kaledonidów. Trzon tego systemu stanowią silnie sfałdowane skały prekambryjskie, które przykrywa molasa wieku dewońskiego, karbonu i permu.

Do obszaru odmłodzonych gór paleozoicznej strefy fałdowej w obszarze uralско-mongolskim należą⁴: Ural z jego przedłużeniem – Nową Ziemią – góry półwyspu Tajmyr, Tien-szan, Altaj oraz Sajany.

Tien-szan są górami zrębowymi, biegnącymi równoleżnikowo, zgodnie z przebiegiem starych struktur fałdowych. Tien-szan składa się z grzbietów typu alpejskiego o wysokości do 6000–7000 m n.p.m., wznoszących się ponad płaskimi wysokogórskimi syrtami i silnie rozczłonkowanymi przedgórkimi równinami. Bardzo charakterystyczne są śródgórskie zapadliska – kotliny (Fergańska, Issykkulska, Naryńska)⁵.

Współczesna rzeźba Tien-szanu powstała w wyniku bardzo intensywnych procesów podnoszenia i opadania ładu. O trwającym nadal procesie świadczy wzmózona sejsmiczność tego obszaru. Wysokie grzbiety pocięte są potężnymi, podłużnymi spękaniem i rozdzielone głębokimi zapadliskami. Liczne grzbiety przekraczają wysokość 4000–5500 m n.p.m., nierzadko ich wierzchołki mają charakter alpejski i stanowią ośrodki znacznego współczesnego zlodowacenia. Szczególnie wysokie grzbiety wznoszą się we wschodniej ich części (Szczyt Zwycięstwa – 7439 m n.p.m., Chan Tengri – 6995 m n.p.m.). W centralnych rejonach, na wysokościach 3000–4000 m n.p.m., często spotyka się rozległe wyżyny – tzw. syrty (pozostałości starych powierzchni zrównań ze słabo rozczłonkowaną rzeźbą). Grzbiety i wyżyny rozdzielone są wielkimi śródgórkimi kotlinami, które położone są na wysokości 1500–3000 m n.p.m. (Issykkulska, Naryńska i inne). Brzeżną

3 Molasa – osady okrucowe utworzone w obrębie rowu przedgórkiego, których źródłem jest erodowany łańcuch górski. Zob. A. Vierek, J. Lewandowski, K. Malik, T. Salamon, *Karpaty i ich przedpole: przewodnik do ćwiczeń terenowych z sedimentologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2011, s. 12.

4 Д.В. Борисевич, *Неотектоника Урала*, „Геотектоника” 1992, № 26, s. 41–47; В.Л. Клишевнич, А.Н. Храмов, *Палеогеодинамическая модель Урало-Тяньшанской складчатой системы для ранней перми*, Доклад РАН 1995, т. 341, № 3, s. 381–385; В.С. Дружинин, А.В. Егоркин, С.Н. Кашубин, *Новые данные о глубинной структуре Урала и прилегающих к нему областей по данным ГСЗ*, Доклад АН 1990, т. 315, № 5, s. 1086–1090.

5 В.С. Буртман, *Тянь-Шань и Высокая Азия. Палеозойская тектоника и геодинамика*, ГЕОС, Москва 2006.

strefę Tien-szanu stanowią szerokie pasy przedgórzy, tzw. adyrów, silnie pociętych dolinami i wązozami.

Rzeźba altajsko-sajańskiego obszaru górskiego jest na ogół słabo związana ze starymi strukturami fałdowymi. Duże znaczenie dla formowania rzeźby tego obszaru miały późniejsze fałdowo-zrębowe procesy podnoszenia i opadania łądu. Wielką rolę w tym procesie odegrały pęknięcia tektoniczne. Charakterystyczne jest równoczesne występowanie na tym obszarze wysokich, średnich i niskich łańcuchów górskich oraz równin akumulacyjnych. Najwyższe łańcuchy górskie w Ałtaju grupują się w centralnej i wschodniej części (Góry Katuńskie z górą Biełuchą – 4506 m n.p.m.⁶, Góry Północnoczujskie, Góry Południowoczujskie, Tabyn-bogdo-oła i inne). Oznaczają się one stromymi stokami i skalistymi grzbietami oraz szczytami typu alpejskiego. Liczne na tych obszarach są lodowce. Zachodnia i północna część Ałtaju ma charakter gór średnich. Łańcuchy górskie (1700–2000 m n.p.m.) mają strome, ale zarazem silnie pocięte stoki. Często występują tutaj śródgórskie kotliny wysłane kruchymi osadami. Niektóre kotliny zajęte są częściowo przez jeziora (Teleckie i inne).

Kopet-dag stanowią system fałd zbudowanych ze skał jury, kredy i paleogenu, obalonych w kierunku północnym. Na wschód od Kopet-dagu rozpościera się Pamir Północny – potężne antyklinorium, zbudowane ze skał paleozoicznych i mezozoicznych. W południowo-zachodnim Pamirze znajduje się olbrzymi maszy zbudowany z prekambryjskich gnejsów oraz łupków krystalicznych. Stosunkowo wąski pas Pamiru Środkowego i Południowo-Wschodniego stanowi synklinorium wypełnione osadami permu, triasu, jury i kredy z intruzjami granitów, których układ został zaburzony uskokami.

Od właściwości budowy geologicznej poszczególnych części Azji Środkowej uzależnione jest rozmieszczenie bogactw mineralnych.

2. Gleby Azji Środkowej

Różnorodność czynników glebotwórczych – klimatu, szaty roślinnej, rzeźby terenu, skał powierzchniowych i wód gruntowych – warunkuje tworzenie się różnorodnych typów gleb⁷. Na obszarze Azji Środkowej przeważają gleby niepodlegające

6 Fragment Ałtaju Wysokiego ze szczytem Biełuchą, wchodzącym w skład Bielek Katuńskich, znajduje się w granicach Kazachstanu. Zob. Z. Jary, M. Kasprzak, B. Korabiewski, P. Owczarek, K. Jancewicz, B. Schutty, *Współczesne procesy morfogenetyczne w górnej części zlewni Buchtarmy (Wysoki Ałtaj, Kazachstan)*, „Landform Analysis” 2012, vol. 20, s. 32.

7 И.П. Герасимов, *Научные основы систематики и классификации почв*, „Почвоведение” 1954, № 8, s. 52–64; В.Р. Волобуев, *Опыт сравнительного рассмотрения классификаций почв*, „Почвоведение” 1980, № 4, s. 27–36.

procesom wymywania⁸. Do tej grupy należą gleby, które tworzą się przy przewadze parowania z powierzchni gruntu nad ilością opadów atmosferycznych. W wyniku tego sole nie są wymywane z gleby i gromadzą się na określonej głębokości⁹. Gleby te mają odczyn obojętny lub zasadowy¹⁰.

Czarnoziemy ukształtowały się pod roślinnością stepową w północnym Kazachstanie. Mają one dobrze wykształcony i o znacznej miąższości poziom próchniczny (30–140 cm), zawierający w górnej części 4–10% próchnicy oraz poziom akumulacyjny – węglanowy, a w rejonach suchych również gipsowy. Czarnoziemy są bardzo urodzajne, powszechnie wykorzystywane pod uprawę.

Gleby kasztanowe wykształciły się pod suchymi stepami Kazachstanu. Odznaczają się one od czarnoziemów mniejszą zawartością próchnicy (2–5%) oraz mniejszą miąższością poziomu próchnicznego, a także płytszym zaleganiem poziomu węglanowego i gipsowego. Gleby te często są słonawe, mają odczyn zasadowy, są bardzo ściśle, silnie pęcznią pod wpływem wilgoci. Dzieli się one na gleby ciemnokasztanowe (w najbardziej wilgotnych obszarach tej strefy), właściwe kasztanowe i jasnokasztanowe (w najsuchszych obszarach). Zarówno gleby ciemnokasztanowe, jak i kasztanowe są w większości zajęte pod uprawę. W celu uzyskania wysokich plonów na glebach jasnokasztanowych należy stosować nawadnianie.

Półpustynne gleby bure zawierają zwykle od 1 do 2,5% próchnicy w poziomie górnym, często są słonawe. Węglany i gipsy występują blisko powierzchni. Wykorzystuje się je pod uprawę, stosując nawadnianie¹¹. Natomiast gleby pustynne szaro-bure zawierają mniej niż 1% próchnicy. Na powierzchni występują węglany, na głębokości 20–40 cm gips, a trochę głębiej – toksyczne sole (chlorki i siarczany)¹². Są one z reguły słonawe¹³.

8 М.А. Орлов, *Оазисно-культурные хлопковые почвы Средней Азии*, „Труды Среднеазиатского университета. Биологические науки” 1958, Вып. 138, s. 17–27.

9 Powstawanie gleb słonych uwarunkowane jest obecnością rozpuszczalnych soli w wodach podziemnych i w skale macierzystej, klimatem cechującym się przewagą wielkości parowania potencjalnego nad ilością opadów, jak również odpowiednią rzeźbą terenu oraz specyficzną roślinnością. Zob. G. Kokoeva, *Klasyfikacja gleb słonych doliny Czuj w Kirgistanie na podstawie wielospektralnych obrazów satelitarnych Landsat TM, Landsat ETM+, TERRA ASTER oraz danych naziemnych*, „Teledetekcja Środowiska” 2007, t. 37, s. 4.

10 Н.Г. Минашина, *Почвенно-экологические изменения и проблемы мелиорации почв в бассейне Арала*, „Почвоведение” 1995, № 9, s. 1141–1149.

11 Л.А. Алибеков, С.Л. Алибекова, *Социально-экономические последствия процесса опустынивания в Центральной Азии*, „Вестник Российской Академии Наук” 2007, т. 77, № 5, s. 420–425; В.И. Балясный, *Серо-бурые пустынные почвы саксаульников Северного Устюрта*, „Проблемы освоения пустыни Устюрт”, Мехнат, Ташкент 1985, s. 120–130.

12 Л.А. Гафурова, Т.А. Абдурахманов, З.А. Жабборов, М.Э. Саидова, *Деградация почв*, Ташкент 2012, s. 107–114.

13 И.П. Герасимов, *Черты сходства и различий в природе пустынь*, „Природа” 1954, № 2, s. 11–22.

Szaroziemy są rozpowszechnione na suchych obszarach podzwrotnikowych przedgórskich i podgórskich rejonów Azji Środkowej. Dla tych gleb charakterystyczny jest poziom występujący w środkowej części profilu, wzbogacony glinistymi cząsteczkami, powstałymi wskutek wietrzenia wewnątrzglebowego (poziom glejowy).

Szaroziemy uformowały się pod podzwrotnikową półpustynną roślinnością, przede wszystkim na górskich równinach Azji Środkowej. Mają one jasnoszary poziom próchniczny, pod nim szczelny poziom iluwialno-węglanowy, jeszcze niżej występuje skała macierzysta zawierająca gips, a na głębokości 150–200 cm łatwo rozpuszczalne sole. Gleby zawierające węglany na powierzchni wykorzystuje się pod uprawę bawełny i wielu innych roślin, przy zastosowaniu nawadniania.

Czarnoziemne, kasztanowe, bure i szaroziemne gleby łąkowe występują wśród czarnoziemów, gleb kasztanowych, burych i szaroziemów. Odróżniają się one od nich większym uwilgotnieniem (przez wody gruntowe, rzadziej powierzchniowe). Są oglejone, niekiedy bardziej próchniczne.

Gleby łąkowe powstają w warunkach płytkiego zalegania wód gruntowych. Wydziela się w nich warstwę górną z gęstym systemem korzeniowym darni (do 6–10% próchnicy) i przejściową do oglejonej skały macierzystej. Obszary z glebami łąkowymi najczęściej zajęte są przez pastwiska i łąki kośne, a niekiedy przez grunty orne.

Sołonzaki, sołonce, sołodzie i takyry tworzą grupę gleb słonych¹⁴.

Sołonzaki zawierają ponad 1% rozpuszczonych soli w warstwie powierzchniowej, co zwykle związane jest z płytko zalegającymi zmineralizowanymi wodami gruntowymi. Prawidłowe nawadnianie, przepłukiwanie soli i drenaż pozwalają na wykorzystanie ich pod uprawę.

Sołonce powstają głównie w wyniku odsolenia sołonzaków. Najpowszechniej występują one na obszarze suchych stepów i półpustyń. Mają silnie zasadowy odczyn. W czasie suszy są zbite, pod wpływem wilgoci pęcznieją. Wykorzystanie ich pod uprawę możliwe jest jedynie po przeprowadzeniu melioracji.

Sołonce tworzą się głównie na skutek odsolenia i degradacji sołonców, w wyniku wzrostu uwilgotnienia powierzchniowego. Gleby te rozpowszechnione są na płaskich, zamkniętych mokrych obniżeniach, wśród gleb stepów i lasostepów. Główne poziomy profile glebowego mają odczyn kwaśny. Uprawa ich jest możliwa po przeprowadzeniu melioracji.

14 И.П. Айдаров, Е.И. Панкова, *Соленаконплие на равнинах Средней Азии и пути его регулирования*, „Почвоведение” 2007, № 6, s. 676–690; И.П. Айдаров, *Проблемы мелиорации и водопользования*, „Природообустройство” 2008, № 2, s. 5–19; Н.И. Базилович, Е.И. Панкова, *Опыт классификации почв по засолению*, „Почвоведение” 1968, № 11, s. 3–16; Е.И. Панкова, М.Н. Головина, С.Д. Венцкевич, Е.И. Панадиади, *Опыт оценки засоления почв орошаемых территорий Средней Азии по материалам космической съемки*, „Почвоведение” 1986, № 3, s. 138–146; G. Kokoeva, *op. cit.*, s. 3 i nast.

Takyry tworzą się w płaskich, gliniastych obniżeniach strefy pustynnej, które bardzo rzadko zalewane są wodą w czasie powodzi lub ulewnych deszczów. Po wyparowaniu wody powierzchniowa warstwa takyrów (miąższość do 8–10 cm) rozpada się na wielokątne części. Pod nią zalega prawie niezmienna, zasolona skała macierzysta. Gleby takyrowe stanowią fazę przejściową pomiędzy młodymi glebami aluwialnymi a takyrami.

Gleby aluwialne tworzą się w dolinach rzek zatapiających wodami powodziowymi. Mają one budowę warstwową, zawierającą często pogrzebane poziomy próchniczne. Na obszarach wilgotnych gleby te nie zawierają węglanów i nie są zasolone, często są kwaśne. Na obszarach suchych są one obojętne, nieraz zasadowe, zwykle węglanowe, często zawierają rozpuszczone sole. Są w różnym stopniu zabagnione. Należą one do gleb bardzo urodzajnych.

Gleby górskie różnią się od gleb nizinnych żwirowatością, mniejszą miąższością i innymi cechami. Jednocześnie większość gleb górskich może być rozpatrywana razem z glebami równin w tych samych, odpowiadających im typach. Jednakże kilka typów gleb rozwiniętych w górach rzadko spotykana jest na równinach. Wśród nich najbardziej rozpowszechnione są gleby łąk górskich, górskie gleby stepowe, wysokogórskie pustynie i górskie kwaśne gleby niezbielicowane.

Gleby łąk górskich tworzą się w wysokich partiach gór, w klimacie wilgotnym. Mają bogaty w próchnicę (do 20–30%) poziom darniowy, pod którym występuje poziom przejściowy, przechodzący w skałę macierzystą. Mają one odczyn kwaśny.

Górskie gleby stepowe tworzą się w bardziej suchych obszarach wysokogórskich. Odróżniają się one od gleb łąk górskich mniejszą zawartością próchnicy i odczynem prawie obojętnym.

Wysokogórskie gleby pustynne tworzą się na obszarach bardzo suchych. Ich profil glebowy jest słabo zróżnicowany. Zawierają one mało próchnicy i są zasolone.

Górskie kwaśne gleby niezbielicowane tworzą się w wilgotnych, leśnych obszarach górskich. Są one zasobne w próchnicę, a ich odczyn jest bardzo kwaśny.

3. Strefy i krainy przyrodnicze

Strefy przyrodnicze Azji Środkowej grupują się w dwóch pasach klimatycznych¹⁵:

- umiarkowanym (strefa lasostepów, stepów, półpustyni i pustyni);
- podzwrotnikowym (strefa pustyni).

Strefa lasostepów charakteryzuje się naprzemiennym występowaniem lasów na glebach szarych-leśnych oraz obszarów stepowych na czarnoziemach.

¹⁵ Więcej zob.: M. Zgorzewski, *Piętrowość krajobrazów w Azji Centralnej*, „Prace i Studia Geograficzne” 2009, t. 41, s. 245–260.

W porównaniu ze strefami leśnymi odpływ powierzchniowy i stany wód w rzekach są wyraźnie mniejsze. Rzeźba tej strefy jest głównie pochodzenia erozyjnego. Charakteryzuje się ona dolinami rzek, parowami i wąwozami. Na płaskich międzyrzeczach występuje wiele niegłębokich stepowych zagłębień (tzw. bludca¹⁶). Lasostepy stanowią jedną z najlepiej zagospodarowanych (pod względem rolniczym) stref przyrodniczych Azji Środkowej.

Strefa stepów charakteryzuje się klimatem kontynentalnym. W naturalnej pokrywie roślinnej dominują stepy trawiaste na czarnoziemach i glebach ciemnokasztanowych.

Strefa stepów obejmuje północną część Kazachstanu. Strefa ta jest cieplejsza i suchsza od lasostepów. Opady są znacznie mniejsze od parowania, co powoduje niedostateczne i niestałe uwilgotnienie. Sieć rzeczna jest uboga, a stany rzek niskie. Powszechnie występują tam lessy i gliny lessopodobne. Dobrze wykształcona jest rzeźba erozyjna w postaci dolin i wąwozów. Na równinach spotyka się zagłębienia stepowe i niewysokie kurhany. Z gleb występują przede wszystkim czarnoziemy typowe i południowe, a także gleby ciemnokasztanowe, uboższe w próchnicę i mniejszej miąższości niż wyługowane i typowe czarnoziemy strefy lasostepów. Na obszarze tym spotykane są solonce.

Strefa stepów wraz ze strefą lasostepów stanowią podstawowy rejon rolniczy Azji Środkowej. Uprawiane są tam pszenica, kukurydza, rośliny basztanowe, a w rejonach południowych drzewa owocowe i winorośl. W celu zwiększenia plonów stosuje się nawadnianie. Zatrzymuje się także opady śnieżne oraz sady lasne pasy ochronne.

Strefa półpustyń rozciąga się na południe od strefy stepów. Klimat strefy jest suchy, wybitnie kontynentalny. Roczna suma opadów osiąga 150–250 mm, to jest 3–4 razy mniej od sumy parowania. Odpływ powierzchniowy jest znikomy. Wody gruntowe występują często na dużej głębokości i w wielu wypadkach są zasolone. Gleby są przeważnie jasnokasztanowe. Bardzo licznie występują solonce, a w zagłębieniach i limanach¹⁷ – gleby łąkowo-kasztanowe.

Niedobór wilgoci i zasolenie gleb wpływają na nieciągły charakter pokrywy roślinnej. Przeważają w tej strefie trawy darniowe i półkrzewinki, liczne są efemerydy i efemeroidy. Półpustynie są strefą, w której uprawa ziemi ma charakter wyspowy przy zastosowaniu sztucznego nawadniania. Znaczne obszary zajmują pastwiska.

Strefa pustyń klimatu umiarkowanego położona jest na południe od strefy półpustyń. Występuje w Azji Środkowej w przybliżeniu do 40° szer. geogr. północnej.

16 Bludca stanowią okrągławe zagłębienia, których średnica wynosi zazwyczaj od kilkunastu do kilkudziesięciu metrów długości. Tworzą one osobliwy element rzeźby, typowy dla lasostepów i stepów wschodnioeuropejskich i azjatyckich. Zob. H. Maruszczak, *Werteby obszarów lessowych Wyżyny Lubelskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1953, Vol. VIII, s. 124.

17 Liman – płytkie jezioro wysychające latem i tworzące nizinne bagna i łąki. Zob. R. Fiedler, M. Subanov, *Zasoby wodne w Republice Kirgiskiej i państwach regionu Azji Centralnej jako jeden z aspektów geopolityki*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2012, nr 4, s. 137.

Pustynie cechuje skrajna suchość i kontynentalność klimatu. Są one wyjątkowo ubogie w słodkie wody powierzchniowe. Gleby są zasolone, a szata roślinna bardzo rzadka. Dużą intensywnością odznacza się wietrzenie fizyczne i działalność wiatru.

Charakterystycznymi formami urzeźbienia w tej strefie są grzędy piaszczyste, barchany, kotliny bezodpływowe, ostańce skalne oraz suche łożyska rzek. W strefie tej dominują pustynno-stepowe gleby bure i gleby pustynne szaro-bure. Wielkie obszary zajęte są przez takiry, gleby takyrowe, sołonzaki i piaski z niewykształconym profilem glebowym. Na przedgórskich równinach lessowych spotyka się szaroziemie. Silny niedobór wilgoci i zasolenie gleb wpływają na rozrzedzenie szaty roślinnej oraz dominację w jej składzie wieloletnich kseromorficznych półkrzewów, miejscami – efemerydów i efemeroidów. Na gruntach gliniastych charakterystyczne są roślinne zespoły bylicowo-sołonzakowe, a na piaskach – turzycia piaszkowa, ościca, dzuzgun, akacja piaszkowa, biały saksauł. W oazach, na ziemiach nawadnianych uprawia się ryż, bawełnę i inne rośliny wymagające ciepła. Pozostałe obszary mogą być wykorzystywane jako pastwiska. Duże znaczenie dla rolnictwa na tych obszarach upatruje się w wykorzystaniu wód podziemnych.

Strefa pustyń klimatu podzwrotnikowego położona jest na równinach Azji Środkowej, na południe od 40° szer. geogr. północnej. W odróżnieniu od strefy pustyń klimatu umiarkowanego zimy są tu ciepłe, z dodatnimi średnimi temperaturami stycznia, bez stałej pokrywy śnieżnej. Wegetacja roślin w okresie zimowym nie zostaje przerwana. W oazach tej strefy uprawia się najbardziej ciepłolubne gatunki cienkowlóknistej bawełny oraz sezam. Ilość ciepła jest wystarczająca dla powtórnych zasiewów i zbiorów dwóch różnych upraw w ciągu roku. Podstawowym problemem, podobnie jak w strefie pustyń klimatu umiarkowanego, jest dostarczenie wody do nawadniania pól i pastwisk.

Wysokość gór i ich położenie w stosunku do pasmowo biegnących stref przyrodniczych wpływają na charakter pięter roślinnych. Dla dolnego piętra charakterystyczne są zwykle krajobrazy podobne do występujących na sąsiednich równinach. W miarę wzrostu wysokości, głównie na skutek spadku temperatury i wzrostu (do określonej wysokości) wilgotności, zmieniają się warunki odpływu wód, niektóre cechy rzeźby, typy gleb, roślinność oraz świat zwierzęcy.

W górach Azji Środkowej dolne piętro górskich pustyń i półpustyń ustępuje piętru stepów górskich (miejscami lasostepów). Ze względu na dużą kontynentalność klimatu piętro lasów górskich wykształcone jest słabo lub zupełnie go brak i piętro stepów górskich przechodzi często bezpośrednio w piętro wysokogórskie.

W związku z brakiem wilgoci Azja Środkowa jest krainą bezleśną. Prawdziwe lasy spotyka się tylko miejscami na zboczach górskich. Prócz tego wzdłuż rzek rosną zarośla tugajowe, a gdzieś tam wśród piasków – saksauł¹⁸.

18 Saksauł (*Arthrophyton ammodendron*) – drzewo o bardzo cienkich i długich gałęzkach, pokrytych drobnymi listkami, którego korzenie sięgają bardzo głęboko w ziemię. Zob. N.N. Barański, *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953, s. 428.

4. Rzeźba obszaru Azji Środkowej

Obszary górskie Azji Środkowej stanowią część strefy najwyższych górotworów Eurazji. Rozciągają się one od Atlantyku do Oceanu Spokojnego, obejmując najwyżej wzniesione krainy górskie byłego obszaru ZSRR, cechujące się wielkimi kontrastami wysokości i skomplikowaną budową geologiczną¹⁹.

Górskie obramowanie Azji Środkowej stanowią góry Kopet-dag o wysokości do 2942 m n.p.m., Pamir²⁰ – ze szczytami Ismaila Samaniego o wysokości 7495 m n.p.m. (dawny Pik Komunizmu) i Pik Lenina o wysokości 7134 m n.p.m., znajdujący się w Górach Zaałajskich, należących do Pamiru, oraz Tien-szan²¹ ze Szczytem Zwycięstwa (Pik Pobjedy) o wysokości 7439 m n.p.m.

Najwyższy szczyt byłego ZSRR, którym był Pik Komunizmu (obecnie Szczyt Ismaila Samaniego²²), figuruje w wielu opracowaniach jako najwyższy szczyt Pamiru, a prawie zupełnie nie jest znana prawdziwa kulminacja Pamiru – położony po stronie chińskiej szczyt Kongur Shan (7719 m n.p.m.)²³.

Różnica wysokości pomiędzy najwyżej a najniżej położonymi punktami na obszarze Azji Środkowej – między Szczytem Ismaila Samaniego w Pamirze (7495 m n.p.m.) a zapadliskiem Karagije na półwyspie Mangyszłak (132 m p.p.m.) – wynosi 7627 m.

Kopet-dag i Pamir to młode góry kenozoicznej strefy fałdowań alpejskich. Odznaczają się one dużą aktywnością tektoniczną.

Kopet-dag są górami fałdowymi o średniej wysokości (góra Reza: 2942 m n.p.m.), rozciągniętymi równoleżnikowo i pociętymi wąskimi dolinami.

Zachodnie przedłużenie Kopet-dagu stanowią Wielkie Bałchany, które rozciągają się prawie do samych wybrzeży Morza Kaspijskiego. Jest to skalisty, trudno dostępny, urwisty i silnie rozczłonkowany masyw górski. Wielkie Bałchany mają płaskie szczyty. Najwyższy punkt stanowi góra Diujnesz-Kała (1868 m n.p.m.). Zbocza w wielu miejscach pokryte są trawą i stanowią dobre pastwiska wykorzystywane przez miejscową ludność²⁴.

19 S.P. Susłow, *Geografia fizyczna azjatyckiej części ZSRR*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961, s. 690.

20 Pamir był fałdowany podczas czterech orogenez: kaledońskiej, hercyńskiej, kimeryjskiej i alpejskiej. Zob. E. Rojan, *Wpływ współczesnych procesów morfogenetycznych na rzeźbę północno-zachodniego Pamiru*, „Prace i Studia Geograficzne” 2009, t. 41, s. 177.

21 Tien-szan należy do największych systemów górskich na kuli ziemskiej. Łańcuch tych gór biegnie równoleżnikowo na długości ok. 2500 km i szerokości do 600 km. Zob. J. Trepińska, *Górskie klimaty*, Wydawnictwo Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 18.

22 Szczyt ten znajduje się na terytorium Tadżykistanu.

23 J. Balon, *Z metodyki prowadzenia granic regionów fizycznogeograficznych w górach*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2014, vol. VII, s. 40.

24 S. Nowakowski, *Wielka Geografia Powszechna*, z. V, Trzaska, Evert, Michalski, Warszawa 1934, s. 206.

Wielkie Bałchany z Kopet-dagiem łączą Małe Bałchany. Przedstawiają one górską grzędę, dochodzącą w najwyższym punkcie do 796 m n.p.m., poprzecinaną dolinami i wąwozami, nadającymi się pod pastwiska, gdyż obfitują w liczne źródła i bogaty pokrowiec roślinny²⁵. Na zachód od Małych Bałchanów, w pustyni Karakum, znajduje się kilka odosobnionych wzniesień, z których Góra Naftowa i sąsiednie obfitują w wulkany błotne, sól, naftę i ozokeryt.

Pamir jest najwyższym systemem górskim na obszarze byłego ZSRR. Pamir Zachodni składa się z silnie rozczłonkowanych łańcuchów zrębowo-fałdowych (Góry Piotra Pierwszego, Akademii Nauk, Darwaskie, Wanckie i inne), przebiegających przeważnie równoleżnikowo i rozdzielonych bardzo głębokimi dolinami o stromych zboczach. Wszystkie łańcuchy wznoszą się powyżej 5000–6000 m n.p.m., odznaczają się typową, alpejską rzeźbą i dużą liczbą lodowców (w tym największy w Azji Środkowej Lodowiec Fedczenki). Pamir Wschodni jest obszarem górskim słabo rozczłonkowanym, odznaczającym się wygładzoną rzeźbą. Poszczególne grzbiety osiągają wysokość 5500–6000 m n.p.m., jednak ich wysokość względna, odniesiona do podstawowej części Pamiru, nie przekracza zwykle 1000–1500 m n.p.m. Szczyty i stoki są z reguły łagodne. Lodowców na tym obszarze jest mało²⁶.

Jak już wcześniej wspomniano, największym lodowcem Pamiru jest lodowiec Fedczenki, leżący w grzbiecie Piotra Wielkiego²⁷. Lodowiec ten jest jednym z największych na świecie. Jego długość wynosi 77 km, a grubość lodu miejscami dochodzi do 1000 m. Na tym lodowcu znajduje się najwyżej na świecie położone obserwatorium hydrometeorologiczne, usytuowane na wysokości 4169 m n.p.m.²⁸

Tien-szan składa się z grzbietów typu alpejskiego o wysokości do 6000–7000 m n.p.m., wznoszących się ponad płaskimi wysokogórskimi syrtami i silnie rozczłonkowanymi przedgórkowymi równinami. Bardzo charakterystyczne są tu śródgórskie zapadliska – kotliny (Fergańska, Issykkulska, Naryńska). System wysokich grzbietów Gór Ałtajskich styka się z najwyższym w Azji Środkowej wypiętrzeniem Pamiru, którego szczyty wznoszą się ponad 7000 m n.p.m. Wybitnie kontynentalny i suchy klimat odznacza się bogactwem odmian w związku z dużymi różnicami wysokości i silnym rozczłonkowaniem rzeźby. Szczyty górskie pokryte są śniegiem i lodowcami. Lodowce zasilają liczne rzeki górskie, nawadniające przedgórskie równiny. Krajobrazy gór są wyjątkowo różnorodne, a podstawowe ich typy związane są z piętrami pionowymi. Są to pustynie (na przedgórzach), stopy, lasy, roślinność subalpejska i alpejska oraz pustynie wysokogórskie.

25 S. Nowakowski, *op. cit.*, s. 206.

26 Więcej zob. w: Д.М. Затуловский, *Загадки и контрасты Памира*, Мысл, Москва 1964; Б.И. Искандаров, *История Памира*, Мерос, Хорог 1996.

27 S. Nowakowski, *op. cit.*, s. 211.

28 T. Wites, *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju ekoturystyki w krajach Azji Centralnej powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego*, „Czasopismo Geograficzne” 2003, vol. LXXIV, z. 4, s. 376.

Tien-szan ma formę trójkąta zwróconego podstawą na północ. Jest on ze wszystkich stron otoczony wysokimi łańcuchami górskimi. Najbardziej na północ jest wysunięty Zailijski Ałatau, który ciągnie się na przestrzeni 270 km z zachodu na wschód. Największą wysokość osiąga Zailijski Ałatau w pobliżu miasta Ałma Ata, gdzie najwyższy punkt – góra Tałgar – dochodzi do 4770 m n.p.m. Stoki południowe są bardzo krótkie i urwiste. Biorą tam swój początek rzeki Wielki Kebin i Czilik. Stoki północne mają łagodniejsze zarysy. Bierze z nich początek kilka dopływów Ili, które są intensywnie wykorzystywane do sztucznego nawadniania, szczególnie w rejonie Ałma Aty. W górach tego grzbietu znajduje się na znacznieszej wysokości kilka niezwykle malowniczych jezior, z których wyróżnia się Dżasyl-kul (Issyjskie), znajdujące się 30 km od Ałma Aty. Na zachodzie grzbiet Zailijski stopniowo się obniża i przechodzi w niewysokie góry Czuiłijskie, leżące pomiędzy rzekami Czu i Ili. Na północnych zboczach Tien-szanu na granicy z Chinami ciągnie się pomiędzy rzeką Ili i jeziorem Ała-Kul Dżungarski Ałatau²⁹.

Kraina Nadkaspisko-Turańska stanowi bezodpływową, wewnątrzkontynentalną równinę pustynną z rozległymi nizinami (Nadkaspijska, Kara-kum, Kyzyl-kum, Mujun-kum). Znaczne obszary pokryte są piaskami, wśród których spotyka się gliniaste takry. Mniejsze obszary zajmują pustynie sołonczakowe i kamieniste. Piaski, pod którymi występuje często woda słodka, są nierzadko umocnione roślinnością krzewiastą i zielną. Wzdłuż brzegów rzek i jezior występuje bogata roślinność, złożona z gęstych zarośli i topoli, trzciny, szuwarów i krzewów. W rzeźbie, oprócz nizin, dobrze zaznaczone są niże (*plateau*), ograniczone stromymi urwiskami, tzw. czynkami (Ustjurt, Mangyszłak, Bet Pak Dała, Wyżyna Krasnowodzka i inne). Płaskowyzę te są gliniastymi i kamiennymi pustyniami. Wśród nich spotyka się niewysokie góry (Kara-tau, Wielki Bałchan) i zapadliska, leżące częściowo poniżej poziomu morza. U podnóża gór rozciągają się półpustynne i pustynne równiny, zbudowane z osadów proluwialnych i aluwialnych oraz lessów. Klimat jest wybitnie kontynentalny i suchy o dużych sezonowych wahaniami temperatury. Zdecydowaną większość tego obszaru stanowią tereny bezodpływowe. Największe rzeki wpadają do zbiorników śródlądowych – Morza Kaspijskiego i jeziora Bałchasz, a jeszcze kilkanaście lat temu – również do Morza Aralskiego. Panującym typem krajobrazu są półpustynie i pustynie.

Przeważającą część Niziny Turańskiej stanowi nizinę akumulacyjną wzniesioną do 200 m n.p.m., pokrytą wielkimi pokładami piasków (pustynie Kara-kum, Kyzyl-kum), tworzących barchany, grzędy i pagórki. Obniżenia pomiędzy zwalami piasków zajmują sołonczaki i takry. Zewnętrzne obszary Niziny Turańskiej, które uległy późniejszemu wypiętrzeniu, należą do typu płaskich wyżyn i płaskowyzę (*plateau*). Wyżyna Ustjurt (do 341 m n.p.m.) ograniczona jest prawie ze wszystkich stron urwistymi progami (czynkami). Charakterystyczne są tu pojedyncze resztki pogórza przykryte częściowo płaszczem osadowym.

29 S. Nowakowski, *op. cit.*, s. 213.

Pogórze Kazachskie to pagórkowata wyżyna, wznosząca się na wysokości 300–500 m n.p.m., z odosobnionymi masywami ostańcowymi, które osiągają wysokość 1000–1500 m n.p.m. Klimat, szczególnie na południu, odznacza się suchością. Większość zlewni jest bezodpływowych. W kotlinach, wśród stepowych i półpustynnych równin, znajduje się wiele jezior.

Pogórze Kazachskie powstało w wyniku intensywnych ruchów tektonicznych – prekambryjskich, kaledońskich, waryscyjskich i młodszych. Ruchom tym towarzyszyły intruzje oraz intensywny metamorfizm. Przyczyniło się to do wytworzenia się tu rozmaitych wysokowartościowych złóż kruszcowych, które z czasem zostały odsłonięte przez procesy denudacji. Z magmami kaledońskimi związane są złoża chromitowe, niklowe, magnezytowo-tytanowe i kobaltowe³⁰. W intruzjach skupiają się rudy miedzi, ołowiu, cynku, złota, srebra, żelaza, manganu i cyny. Największe zasoby węgla kamiennego znajdują się w zagłębiu węglowym Karagandy.

Pogórze Kazachskie to obszar, dla którego charakterystyczna jest rzeźba tzw. drobnopagórkowa, którą cechują rozrzucone stożki, pagórki i grzędy zbudowane z rdzennych skał krystalicznej tarczy kazachskiej, zbocza stożków i kotlin są zwykle łagodne i pokryte kruchym materiałem skalnym. Jedynie na szczytach spotyka się wychodnie krystalicznych skał podłoża. Najwyższe masywy mają charakter silnie rozczłonkowanych niskich gór, rozciętych głębokimi i wąskimi dolinami (Góry Karkalińskie 1000–1200 m n.p.m., Czingiz-tau 1000–1300 m n.p.m., Góry Kokczetawskie i inne).

Mugodżary stanowią południowy kraniec uralskiego górotworu fałdowego i oddzielone są od niego poprzecznym obniżeniem, którym przepływa rzeka Ural ze wschodu na zachód. Mugodżary ciągną się w kierunku południkowym na przestrzeni 200 km. Stanowią one dział wodny pomiędzy systemami Emby i Irgizu, a na północy część swoich wód oddają rzece Ori. Przeciętna wysokość Mugodżarów wynosi 250–300 m n.p.m. Największą wysokość osiągają one w grupie górskiej Berczogur o wysokości bezwzględnej 656 m n.p.m. Mugodżary wznoszą się nad przyległymi równinami zaledwie o 150–200 m, lecz wyodrębniają się wyraźnie jako wyniosłości.

Górskie partie Mugodżarów, zbudowane z masywnych skał krystalicznych, cechuje obfitość wód słodkich, krążących przez sieć szczelin i tworzących liczne źródła³¹.

Wyżyna Turgajska leży pomiędzy Mugodżarami na zachodzie i górami Ułutau na wschodzie. Ma ona spadek ogólny ku Jezioru Aralskiemu, do którego zmierza odpływ wód powierzchniowych dorzeczy Turgaju i Irgizu. Przez środek wyżyny przechodzi wąska smuga obniżenia, zwana Bramą Turgajską. Mieści się w niej szereg jezior oraz przepływają rzeki Ubagan i Turgaj.

30 S.P. Susłow, *op. cit.*, s. 563.

31 *Ibidem*, s. 558.

Rzeki Wyżyny Turgajskiej są bardzo ubogie w wodę. W południowej części regionu cała sieć rzeczna jest okresowa. Nieprzerwany bieg rzek widzi się jedynie na wiosnę³².

Obszar Pogórza Kazachskiego rozpościera się od Nizy Zachodniosyberyjskiego na północy do szerokości północnego pobrzeża jeziora Bałchasz. Na zachodzie kończy się górami Ułutau, na wschodzie styka się z Altajem i dochodzi do granicy z Chinami³³.

Wzdłuż środkowego równoleżnika obszaru ciągnie się pas najwyższych masywów górskich: w środku Góry Karkalińskie, stanowiące znaczne wyniosłości (Kyzyltaj 1559 m n.p.m.), na zachodzie – pasmo Ułutau (1135 m n.p.m.), na wschodzie – Czyngiz-tau (1303 m n.p.m.). Jeszcze dalej na wschodzie, nad Kotliną Zajszańską, wznoszą się stanowiące dalszy ciąg pogórza pasma Tarbagataj i Saur z grupą górską Mus-tau, o wysokości 3816 m n.p.m., dochodzącą do linii wiecznych śniegów, na której występują lodowce.

5. Jeziora i wody śródlądowe Azji Środkowej

Wody śródlądowe, w skład których wchodzi rzeki, jeziora, bagna, lodowce, a także wody podziemne, stanowią ważny element środowiska geograficznego. Tworzą one zasoby wodne, wykorzystywane przez człowieka w różnych gałęziach gospodarki. Rozkład wód na powierzchni Azji Środkowej jest bardzo nierównomierny i uwarunkowany przede wszystkim czynnikami klimatycznymi, a zwłaszcza bilansem ciepła i wilgoci.

W Azji Środkowej znajdują się: największe na świecie jezioro – Morze Kaspijskie – oraz wysychające obecnie Jezioro Aralskie.

Morze Kaspijskie, nazywane w starożytności Morzem Chazarskim, jest największym na świecie zamkniętym zbiornikiem wodnym z wodą o niedużym zasoleniu, zasiedlonym swoistą reliktową fauną³⁴. Fauna ta wykazuje stosunki podobieństwa z fauną bardzo odległych od tego morza zbiorników, zwłaszcza z Bajkałem i Ochrydą³⁵.

Morze Kaspijskie pod względem struktury morfologicznej dna dzieli się na trzy części: północną – płytką (do 150 m), rozciągającą się na skraju platformy wschodnioeuropejskiej, środkową (do 800 m), odpowiadającą pohercyńskiej platformie i przedkaukaskiemu zapadlisku brzeżnemu, oraz południową-głęboką (do 995 m), która znajduje się na obszarze alpejskiej strefy geosynkinalnej. Część środkowa

32 *Ibidem*, s. 561.

33 *Ibidem*, s. 562.

34 L. Zienkiewicz, *Morza ZSRR – ich fauna i flora*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959, s. 417.

35 *Ibidem*, s. 426.

i południowa podzielona jest progiem apszerońskim, będącym tektonicznym przedłużeniem Wielkiego Kaukazu.

Jeziro Aralskie to słone, bezodpływowe, reliktowe jezioro, położone w strefie pustynnej na obszarze Niziny Turańskiej. Znajduje się ono na terytorium Uzbekistanu i Kazachstanu. Dawniej zasilane było przez Amu-darię i Syr-darię, obecnie przede wszystkim przez opady³⁶. Jezioro Aralskie zajmuje najniższą część płyty turańskiej. Przed wyschnięciem dno jeziora leżało całkowicie na obszarze szelfu (do głębokości 67 m). Było ono płytkie (przeważały głębokości od 15 do 25 m), w zimie zamarzało. Zasolenie jego wód było małe ze względu na dopływ wód Amu-darii i Syr-darii. Głównymi portami były Aralsk i Mujnak. Jeszcze w latach 60. XX w. znajdowało się ono w czołówce największych śródlądowych zbiorników wodnych na Ziemi. Uchodząca do Jeziora Aralskiego Amu-daria tworzyła na jego brzegach rozległą deltę rzeczną. Obecnie jezioro zamieniło się w pustynię o powierzchni 60 tys. km², nazywaną Aral-kum. Pozostałościami jego wód są cztery zbiorniki: Jezioro Północnoaralskie, Jezioro Tuszcybas, basen południowo-zachodni oraz basen południowo-wschodni, zanikający okresowo³⁷.

Większość rzek Azji Środkowej nie dociera do mórz otwartych, a odprowadzana jest do śródlądowych zbiorników bezodpływowych – do Morza Kaspijskiego, oraz jezior Bałchasz i Issyk-kul, a jeszcze kilkanaście lat temu również do Jeziora Aralskiego.

Najważniejszymi dopływami basenu Jeziora Aralskiego są Amu-daria i Syr-daria. Stanowią one najważniejszy element środkowoazjatyckiej sieci rzecznej³⁸.

System rzeczny Syr-darii i Amu-darii obejmuje obszar całej Azji Środkowej. W granicach tego systemu położone są takie państwa, jak Uzbekistan, Kazachstan, Tadżykistan, Turkmenistan i Kirgistan, a także północny Afganistan³⁹.

Amu-daria jest największą i zarazem drugą co do długości rzeką Azji Środkowej. Jej długość wynosi około 1415 km, a obszar basenu rzecznoego szacowany jest na ponad 300 tys. km². Amu-daria bierze swój początek w miejscu połączenia dwóch rzek – Pandż i Wachs. Jej główny strumień formuje się w Tadżykistanie i częściowo w Afganistanie. Dalej Amu-daria płynie wzdłuż granicy afgańsko-uzbeckiej, przepływając przez Turkmenistan i wracając do Uzbekistanu, gdzie obecnie ginie w piaskach⁴⁰, nie uchodząc do Jeziora Aralskiego⁴¹.

36 R. Bielecki, *Jeziro Aralskie – największa katastrofa ekologiczna minionego stulecia*, „Annales Paedagogicae Cracoviensis”, seria „Studia Geographica” 2010, Folia 93, s. 6–7.

37 *Historia i tajemnica Jeziora Aralskiego. Dlaczego musiało zaniknąć?*, „National Geographic”, <https://national-geographic.pl> (dostęp: 13.08.2021).

38 K. Kubiak, *Pałapka kanałów*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2, s. 98.

39 *Ibidem*.

40 Pierwotnie Amu-daria uchodziła do północnej części Jeziora Aralskiego. Długość tej rzeki wynosi 2,4 tys. km. *Ibidem*, s. 98.

41 A. Cieślowska, A. Makowska, *Gdzie jest ta woda? Dostęp do wody w kontekście problematyki rozwojowej regionu Azji Centralnej*, Stowarzyszenie Wschodnioeuropejskie Centrum Demokratyczne, Warszawa 2012, s. 22.

Syr-daria jest najdłuższą rzeką Azji Środkowej. Jej długość wynosi ok. 2212 km. Basen tej rzeki obejmuje terytoria aż czterech państw – Uzbekistanu, Tadżykistanu, Kirgistanu oraz południowego Kazachstanu. Powstaje ona z połączenia dwóch rzek – Kara-darii, spływającej ze wschodniego Uzbekistanu, i Naryn, spływającej z Tien-szanu. Syr-daria przepływa przez Kirgistan, następnie przez Uzbekistan i północny Tadżykistan, obejmując dużą część Kotliny Fergańskiej. Rzeką wpływa ponownie do Uzbekistanu, przepływa przez Góry Farchadzkie, Step Głodowy i pustynię Kyzyl-kum na terenie południowego Kazachstanu. Syr-daria ustępuje Amu-darii pod względem zasobów wodnych, lecz przewyższa ją wielkością dorzecza, długością oraz znaczeniem gospodarczym⁴².

Syr-daria kończy swój bieg w północnej pozostałości Jeziora Aralskiego. Długość tej rzeki – od połączenia Narynu i Kara-darii – wynosi 2,2 tys. km, a od źródeł Narynu ponad 3 tys. km⁴³.

Zarafszan to trzecia z największych rzek przepływających przez obszar Azji Środkowej. Rzeką ta swe źródła bierze w Lodowcu Zarafszanśkim, znajdującym się na terytorium Tadżykistanu. Jej długość wynosi 877 km. Zarafszan – podobnie jak Amu-daria i Syr-daria – wykorzystywany jest do nawadniania pól uprawnych. Wzdłuż jego strumienia zbudowano liczne zapory wodne, służy oraz sieć kanałów nawadniających⁴⁴.

6. Pustynie Azji Środkowej

W granicach obszaru Azji Środkowej Nizinę Aralsko-Kaspijską dzieli rzeka Amu-daria na dwie części: zachodnią i wschodnią. Zachodnia, leżąca pomiędzy miastem Kaspijskim i Amu-darią, jest prawie całkowicie zajęta przez pustynię Kara-kum, co w języku miejscowym oznacza „czarne piaski”. Nazwa ta jednak nie odpowiada ogólnemu kolorowi piasków, które mają tam brudnawo-żółty lub czerwony odcień, a szare znajdują się jedynie na brzegach Amu-darii⁴⁵.

Obszar tej pustyni wynosi 450 000 km². Na południu i południowym zachodzie Kara-kum rozpościera się do gór Kopet-dag i grzbietu Bałchany. Na północy pustynia otacza wybrzeże Morza Aralskiego. Na południowym wschodzie od linii Tedžen – Merw – Czardżuj pustynia ma charakter górzysty, reszta jest nizinna. Na północnym krańcu Kara-kum, na granicy Kazachstanu, znajduje się największa depresja, tak zwana Kotlina Sarykamyska, leżąca 40 m p.p.m. Najbardziej

⁴² *Ibidem*, s. 23–24.

⁴³ K. Kubiak, *op. cit.*, s. 98.

⁴⁴ A. Cieślowska, A. Makowska, *op. cit.*, s. 23–25.

⁴⁵ S. Nowakowski, *op. cit.*, s. 201.

charakterystyczną cechą tej pustyni, jak zresztą i sąsiednich obszarów, stanowi jej glebowy pokrowiec składający się przeważnie z piasków. Z najbardziej znanych oaz powstałych w okresie zasiedlenia tych terenów można wymienić: Merwską, Czardzujską, Jołatyńską, Chiwińską i Tedżeńską. Wschodnia część niziny leży pomiędzy Amu-darią na zachodzie, Syr-darią i odnogami Tien-szanu na wschodzie. Obejmuje ona pustynię Kyzyl-kum, co oznacza „czerwone piaski”⁴⁶.

Pustynia Kyzyl-kum jest nieco mniejsza od Kara-kum, gdyż zajmuje 350 000 km². Jej ogólne wzniesienie jest nieco wyższe od pustyni Kara-kum, przy czym na południowym wschodzie ma ona charakter pagórkowaty, a na południowym wschodzie równinny. Z południowego wschodu wkracza na teren Kyzyl-kum niewysoki grzbiet Kara-tau, w środku zaś pustyni wznoszą się w postaci wysp odosobnione, dochodzące do 1000 m n.p.m., skaliste grzbiety i masywy górskie: Bukan-tau, Sułtanuizdag i inne. Kyzyl-kum nie jest tak sucha, jak Kara-kum, gdyż oprócz studni i kałuż (chak), tworzonych przez deszcze i śniegi, w górach środkowej części znajdują się nieliczne źródła słodkiej wody. Kyzyl-kum ma również bogaty pokrowiec roślinny, co wraz z łagodnymi warunkami klimatycznymi pozwala na prowadzenie gospodarki hodowlanej, a szczególnie hodowli owiec karakułowych.

Pustynia Kyzyl-kum łączy się z wąskim przesmykiem z Doliną Fergańską. Dolina ta jest zamknięta ze wszystkich stron górami, długość jej wynosi 320 km, szerokość 170 km, a obszar około 34 000 km². Panuje tam klimat kontynentalny z bardzo gorącym i suchym latem. Dzięki warunkom klimatycznym, urodzajnej glebie, obfitości wód spływających z sąsiednich gór dolina ta jest jedną z najgęściej zaludnionych krain Azji Środkowej. Pod względem gospodarczym Fergana jest poza tym jednym z największych ośrodków uprawy bawełny. W środkowej części Doliny Fergańskiej dość znaczny obszar, bo około 1500 km², pokryty jest piaskiem i ruchomymi barchanami i ma wygląd typowej, środkowoazjatyckiej pustyni.

Na północny wschód od Kyzyl-kum, pomiędzy grzbietem Kara-tau i rzeką Czu, rozpościera się duża pustynia piaszczysta Mujun-kum. Północna i środkowa część tej pustyni pokryta jest piaskiem, barchanami i wydmami grzędowymi, południowa zaś, leżąca bliżej pasma górskiego i mająca głębię gliniasto-lessową, ma sporo jezior i bogatszą szatę roślinną.

Ze stepowych obszarów Azji Środkowej zasługuje na uwagę jeszcze jedna nizina, znana pod nazwą Stepu Głodowego⁴⁷, który zwykle dzieli się na dwie części: północną, czyli Bet Pak Dała, i południową. Północna część, obejmująca około 80 000 km², położona jest w Kazachstanie pomiędzy rzeką Czu, jeziorem Bałchasz

⁴⁶ *Ibidem*, s. 201 i nast.

⁴⁷ Step Głodowy to pustynia gliniasto-solonczakowa, znajdująca się na obszarze Uzbekistanu i południowego Kazachstanu. Jest ona położona na lewym brzegu Syr-darii na zachód od Kotliny Fergańskiej. Zob. R. Fiedler, M. Subanov, *op. cit.*, s. 141.

a rzeką Sary-su. Przedstawia ona bezwodną, gliniastą lub też piaszczystą pustynię, wzniesioną na 150–550 m n.p.m. Podnosi się ona stopniowo w kierunku północnym, gdzie kończy się dość stromym urwiskiem. Powierzchnia jej jest pofałdowana, miejscami poprzecinana suchymi parowami, których zbocza i dna są pokryte żwirem i piaskiem. Pagórki przedstawiają nagie odkrywki granitu i łupków krystalicznych lub rumowiska skał, albo też nieruchome piaszczyste barchany, zalegające w całej środkowej części pustyni. Na południu leżą lotne piaski i barchany, zajmujące tam obszar kilku tysięcy km². Gdzieniegdzie spotyka się niewielkie jeziora z gorzkawo-słoną wodą, zupełnie wysychające latem. Słodkich odpływających wód nie ma na całej tej przestrzeni pustynnej, gdyż ilość opadów jest zupełnie nikła. Roślinność jest bardzo uboga i jedynie duże kłęby zeschniętych roślin *Malcomia Bungei* urozmaicają pustynny step. Wczesną wiosną wygląd stepu znacznie się zmienia. Dzięki deszczom step pokrywa się zieloną trawą i zaroślami *Ferula*⁴⁸.

Południowa część Stepu Głodowego o powierzchni około 9500 km² leży pomiędzy odnogami Pamiro-Ałajskiego systemu górskiego i Syr-darią. Przedstawia on płaską, gliniastą równinę z dość grubymi warstwami urodzajnego lessu.

W 1931 r. zakończono budowę tamy JangI-Dalwersin na Syr-darii, co umożliwiło uprawę dziesiątków tysięcy ha dotychczas niewykorzystanych ziem.

Na terenie Azji Środkowej można wyróżnić kilka typów piasków, przede wszystkim morskie, rzeczne i lądowe. Dzielą się one, zależnie od stopnia rozwoju i form, na ruchome barchany, piaszczysty step i wydmy grzędowe⁴⁹.

Ruchome barchany tworzą się i poruszają głównie pod wpływem wiatrów. Odosobnione barchany spotyka się bardzo rzadko, częściej składają się one z szeregów i grup pagórków piaszczystych, mających jednolitą łukową formę powstałą wskutek dominującego północno-wschodniego wiatru. Barchany tego rodzaju dochodzą nierzadko do 35 m wysokości. Strona dowietrzna jest krótka i stroma, natomiast odwietrzna – spadzista i długa. Posuwają się one z północno-wschodnim wiatrem w kierunku południowo-zachodnim. Najczystszy typ barchanów rozpowszechniony jest w południowej części pustyni Kyzyl-kum, a poza tym w większym lub mniejszym stopniu rozpowszechnione są na obszarze wszystkich innych stepów i pustyń Azji Środkowej. Posuwające się barchany zasypują nierzadko pola, studnie, sady, a czasem całe osiedla i miasta.

Unieruchomione barchany przeistaczają się w piaszczyste pagórki. W tym stadium odbywa się dalsze ich zarastanie roślinnością, a jednocześnie i zmiana w strukturze powierzchni. Pozostałe na szczytach pagórki, nieobjęte roślinnością lotne piaski chwytają wiatr i odkłada w kotlinach, leżących pomiędzy pagórkami. Cały obszar zapełnia się piaskiem, teren wyrównuje się i przeistacza w słabo pofałdowany step piaszczysty.

48 *Ibidem*, s. 203.

49 S. Nowakowski, *op. cit.*, s. 204.

Na obszarze Azji Środkowej występują trzy rodzaje wydm – rzeczne, morskie i śródlądowe. Wydmy rzeczne, ułożone przeważnie w formie długich grzęd, ciągną się w dużej ilości wzdłuż Amu-darii, Syr-darii i innych rzek stepowych. Są one stosunkowo niewielkie, często jednakże dochodzą do 5 m wysokości. Wydmy morskie zalegają wzdłuż wybrzeży mórz Kaspijskiego i Aralskiego. Dochodzą one do 17 m wysokości. Wydmy śródlądowe rozpowszechnione są prawie we wszystkich pustyniach i stepach, najwięcej ich jednakże jest w Kara-kum.

Rozdział 3

Kazachstan

1. Warunki naturalne

Republika Kazachstanu położona jest w głębi kontynentu euroazjatyckiego. Jej terytorium wynosi 2 724 900 km². Zdecydowana większość kraju leży w Azji. Kazachstan graniczy z pięcioma państwami – Federacją Rosyjską (długość granicy: 7591 km), Uzbekistanem (2351,4 km), Chinami (1782,8 km), Kirgistanem (1241,6 km) i Turkmenistanem (425,8 km). Łączna długość granic lądowych tego kraju wynosi 13 392,6 km¹.

Większą część powierzchni Kazachstanu zajmują tereny równinne i nizinne. Na zachodzie kraju rozciągają się Nizina Nadkaspjska i Nizina Turańska. W południowej części Niziny Nadkaspjskiej znajduje się depresja Karagije (132 m p.p.m.). Jest to rozległe zapadlisko pochodzenia krasowego, znajdujące się na półwyspie Mangystau².

W centralnej części Kazachstanu rozciąga się Pogórze Kazachskie (maksymalna wysokość 1565 m n.p.m.) oraz pustynia Bet Pak Dała. Część północną zajmują południowe krańce Nizy Zachodniosyberyjskiego. We wschodniej i południowo-wschodniej części Kazachstanu wznoszą się góry Ałtaj, Tarbagataj, Dżungarski Ałatau oraz północne i zachodnie łańcuchy Tien-szanu z najwyższymi szczytami, osiagającymi około 4500 m n.p.m. Najwyższy szczyt Kazachstanu – Chan Tengri (6995 m n.p.m., z lodowcem – ponad 7 tys. m) – znajduje się na granicy z Kirgistanem³.

1 К.Д. Дуйсебаева, А.С. Акашева, *Экономическая и социальная география Республики Казахстан*, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы 2014, s. 4.

2 А.А. Шарков, *О генезисе бессточной впадины Карагие южного Мангышлака*, „Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы” 2008, № 2, т. 83.

3 J. Kukulak, M. Szelińska-Kukulak, *Uwarunkowania rozwoju turystyki w Kazachstanie i ich znaczenie dla poznania tego kraju przez turystów z Polski*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, „Studia Geographica” 2019, vol. 13, s. 81.

Klimat Kazachstanu odznacza się silnym kontynentalizmem i suchością⁴. Cechuje się on dużymi wahaniami temperatur w ciągu dnia i nocy⁵. Dla większości obszaru kraju charakterystyczne jest długie, gorące i suche lato z burzami pyłowymi oraz krótka zima z niewielkimi opadami śniegu⁶. Roczna suma opadów prawie na całym obszarze jest niewielka – w północnym Kazachstanie około 300 mm, na terenach pustynnych – poniżej 100 mm, tylko na stokach gór opady wynoszą do 1000 mm. Suchość klimatu utrudnia uprawę ziemi bez nawadniania na dużych obszarach urodzajnych gleb, zwłaszcza na południu.

Sieć rzeczna w Kazachstanie jest rzadka. Na obszarze kraju przeważają rzeki okresowe. Wielkie rzeki, takie jak Irtysz⁷, Ural, Syr-daria i Ili⁸, płyną przez przygraniczne tereny kraju. Dużą rolę w Kazachstanie odgrywają rzeki górskie, wykorzystywane do nawadniania oraz jako źródło energii.

Na terytorium Kazachstanu znajduje się około 48 tys. jezior – zarówno słodkich, jak i słonych⁹. Do największych należą Bałchasz, Zajszan, Tengiz, Kurgaldżin, Markakol, Sasyk-kol i Ała-kol. Na obszarach z rzadką siecią rzeczną występują bogate zasoby wód podziemnych.

Północną część Kazachstanu zajmuje strefa czarnoziemów (7% powierzchni kraju), na południe od niej rozciąga się strefa gleb kasztanowych (około 26% powierzchni Kazachstanu). Te dwie strefy stanowiły główny region zagospodarowywania nowych ziem, które wcześniej stanowiły nieużytki rolnych (tzw. ziemie celinne¹⁰). Dalej na południe występują kolejno gleby jasnokasztanowe, brunatne i szarobure (około 35% powierzchni). W rejonach górskich wschodniej i południowej części Kazachstanu (około 8% powierzchni kraju) strefy glebowo-roślinne układają się piętrowo – od gleb pustynno-stepowych i stepowych, przez

4 С.А. Долгих, *Об исследовании климата Казахстана и его изменений*, „Гидрометеорология и экология” 1997, № 1, s. 109.

5 J. Kukulak, M. Szelińska-Kukulak, *op. cit.*, s. 82.

6 С.А. Долгих, *О многолетних тенденциях термического режима на территории Республики Казахстан*, „Гидрометеорология и экология” 1995, № 3, s. 68 i nast.

7 Na Irtyszu zbudowana została Ust'-Kamienogorska Elektrownia Wodna, a następnie Buchtarmińska Elektrownia Wodna.

8 Rzeka Ili bierze swój początek w Chinach i uchodzi do Jeziora Bałchasz. Jej długość wynosi 1439 km, przy czym na terytorium Kazachstanu – 815 km. Zob. T. Molenda, *Wybrane atrakcje geoturystyczne południowo-wschodniego Kazachstanu*, „Acta Geographica Silesiana” 2018, t. 12, nr 4, s. 28.

9 T. Wites, *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju ekoturystyki w państwach Azji Centralnej powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego*, „Czasopismo Geograficzne” 2003, z. 4, t. LXXIV, s. 373.

10 Kampania zagospodarowania nieużytków została zainicjowana przez N.S. Chruszczowa. Miała ona na celu zwiększenie produkcji rolnej w Związku Radzieckim poprzez zagospodarowanie nieużytków rolnych, przede wszystkim stepów w Kazachskiej SRR. Zob. Е.Б. Сошнева, *Освоение целинных и залежных земель и его роль в экономической истории СССР*, „Вестник Санкт-Петербургского университета” 2007, Сер. 5, Вып. 4, s. 119 i nast.

lasostepowe, gleby lasów górskich i łąk górskich, do gleb tundry górskiej. Równina na część Kazachstanu położona jest w strefach stepowej, pustynnej i półpustynnej.

Lasy zajmują jedynie 4,5% powierzchni Kazachstanu¹¹, przy czym na całym obszarze kraju przeważają lasy liściaste. Głównym gatunkiem rosnącym w lasach Kazachstanu jest saksauł (*Haloxylon*), w tym saksauł biały (*Haloxylon persicum* Bng) i czarny (*Haloxylon aphyllum* Minkw)¹².

2. Historia

Obszar Kazachstanu był zasiedlony od okresu paleolitu¹³. W połowie I tysiąclecia p.n.e. zamieszkujące ten obszar plemiona (Sakowie¹⁴) zaczęły trudnić się koczowniczą hodowlą bydła, która przez tysiąclecia stanowiła specyfikę rozwoju społeczno-ekonomicznego Kazachstanu. W III i II w. p.n.e. i w I w. n.e. powstały związki plemienne Usunów, Kangujów i Ałanów¹⁵.

W połowie VI w. powstało pierwsze, wczesnofeudalne państwo – kaganat tiurcki – następnie państwa Turgeszów i Karłuków. Po rozpadzie kaganatu karłuckiego powstało nowe feudalne państwo Karachanidów (X–XII w.)¹⁶. Na początku XIII w. Kazachstan został podbity przez Mongołów, co pociągnęło za sobą upadek

11 D.N. Sarsekova, M. Zasada, *Produkcyjność plantacji wybranych klonów topoli w południowo-wschodnim Kazachstanie*, „Sylwan” 2014, nr 158 (6), s. 454.

12 А.А. Жагловская, С.С. Айдосова, *Разнообразие типов и динамика саксаульных лесов Иле-Балхашского региона*, „Вестник Казахского Национального университета”, Серия экологическая 2014, № 2 (41), s. 78.

13 Więcej zob. w: Х.А. Алпысбаев, *Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана*, Наука, Алма-Ата, 1979; А.Г. Медоев, *Геохронология палеолита Казахстана*, Наука Алма-Ата, 1982.

14 Już w VII–VI w. p.n.e. na obszary leżące na południe od Pamiru, ku granicom Indii i na ziemię wschodniego Afganistanu, przedostały się i osiedliły plemiona irańskie, należące do grupy Saków lub z nimi spokrewnione. Sakowie dzielili się na dwa duże związki skonfederowane: Saka Haumawarga („Saków czczących haumę”) lub Saka Amyrgijsch (południowo-wschodnia grupa plemion saskich, historycznie ciężąca ku Baktrii i Indiom) oraz Saka Tigrachauda („Saków w wysokich czapach”) lub Ortokaribantów-Massagetów (grupa północno-wschodnia, związana z Chorezmem). Zob. B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 49, 69.

15 Zob. А. Абдакимов, *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*, Республиканский издательский центр, Астана 1999.

16 W 992 r. miał miejsce pierwszy napad koczowniczych plemion tureckich na państwo Samanidów. Były one dowodzone przez chanów, których dynastia otrzymała w literaturze historycznej nazwę Karachanidów. W momencie, w którym wtargnęli oni do Mawarannahru, władali już doliną Siedmiorzeczca i częścią Turkiestanu Wschodniego – Kaszgarom. Największym i najbardziej kulturalnie rozwiniętym plemieniem wśród karachanidzkich Turków byli Karłucy. Zob. B. Gafurow, *op. cit.*, s. 364.

gospodarki i miast, wyniszczenie znacznej części ludności oraz zahamowanie procesu kształtowania się narodowości kazachskiej. W okresie panowania mongolskiego Kazachstan wchodził w skład Złotej Ordy, a po jej rozpadzie – w skład Białej Ordy i Mongolistanu¹⁷. W XV w. powstało kilka chanatów kazachskich, które zajmowały rozległy obszar. Nie stanowiły one jednak trwałych pod względem gospodarczym i politycznym organizmów państwowych.

W wiekach XV–XVI został zakończony proces kształtowania się narodowości kazachskiej, której trzon stanowiły plemiona turkojęzyczne (Usunowie, Kangujowie, Kipcacy i inni). W XVI–XVIII w. istniało kilka posiadłości feudalnych wchodzących w skład trzech *żuzów* (związków) – Wielkiego, Średniego i Małego. W gospodarce dominowała hodowla koczownicza. Uprawa roli była słabo rozwinięta. Stosunki feudalne współistniały z licznymi przeżytkami stosunków patriarchalno-rodowych.

W 1731 r. Kazachowie Małego *Żuza*, w 1740 r. – Średniego, a w 1846 r. – Wielkiego *Żuza* przyjęły protektorat Rosji. Do Kazachstanu przesiedlono dużą liczbę chłopów rosyjskich. W tym czasie Kazachstan był jeszcze przede wszystkim krajem koczowniczej hodowli, a w aulach¹⁸ panowały stosunki patriarchalno-feudalne.

26 sierpnia 1920 r. uchwalono dekret o utworzeniu Kirgiskiej ASRR (nazwa Republiki Kazachskiej do 1925 r.). W dniach 4–12 października 1920 r. obradował w Orenburgu Nadzwyczajny Zjazd Rad kraju, który proklamował powstanie Kirgiskiej ASRR w składzie Rosyjskiej FSRR. Republika obejmowała następujące obwody: akmoliński, semipałatyński, turgajski i uralski oraz część guberni astrańskiej i obwodu zakaspijskiego, zamieszkane przez Kazachów.

W wyniku wyodrębnienia w Azji Środkowej republik radzieckich (lata 1924–1925), którego podstawą były kryteria narodowościowe, w skład Kirgiskiej ASRR weszły obwody syrdariański i semireczeński. W 1925 r. przeniesiono stolicę republiki z Orenburga do Kyzyl Ordy, a w maju 1929 r. stolicą Kazachstanu została Ałma Ata¹⁹.

17 Czyngis-chan podzielił stworzone przez siebie imperium między swoich synów. Posiadłości Czagataja, drugiego syna Czyngis-chana, rozpościerały się od kraju Ujgurów do Samarkandy i od południowego Altaju do brzegów Amu-darii. W końcu lat 50. XIV w. państwo czagatajskie rozpadło się na blisko 15 posiadłości. Niektóre należały do feudałów koczowniczych, na czele innych stali feudałowie lokalni – świeccy i duchowni. Oprócz tego państwo czagatajskie rozpadło się na dwie części – oddzieliły się obszary północno-wschodnie, przyjmując nazwę Mongolistanu. Zob. B. Gafurow, *op. cit.*, s. 475, 486.

18 Aul (tur.) – osiedle wiejskie niektórych ludów Azji Środkowej (Turkmenów, Karakałpaków, Kazachów) oraz u wielu ludów Kaukazu Północnego.

19 Ałma Ata leży u podnóża północnego stoku Zailijskiego Ałatau, na stożku napływowym utworzonym przez spływające z gór rzeki. Szczególne położenie i osobliwości przyrody zwróciły uwagę zdobywców tego kraju, którzy założyli tam osiedle rosyjskie – miasto Wiernyj. Miało ono aż do Rewolucji Październikowej charakter wojskowo-urzędniczy. Zob. N. Barański, *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953, s. 483.

Ałma Ata to miasto położone w południowo-wschodniej części Kazachstanu na wysokości 750–800 m n.p.m. W latach 1854–1921 nosiło nazwę Wiernyj. Wykopiska archeologiczne wskazują, że ziemie te zamieszkiwały plemiona koczownicze i na wół osiadłe. Najazdy Mongołów i pochody Tamerlana wyniszczyły ludność oraz uprawy rolne Siedmiorzeczca. Miejsce, na którym obecnie stoi miasto, należało w XVI–XVIII w. do chanatu dżungarskiego, a w początkach XIX w. do chanatu kokandzkiego.

W latach 1850–1853 oddziały rosyjskie wielokrotnie przeprowadzały się z północy przez rzekę Iłę, aby utrzymać kontrolę nad szlakami handlowymi, prowadzącymi z Semipałatyńska do Taszkontu, oraz aby uchronić Kazachów przed najazdem Kokandców. W 1853 r. Salijski Kraj wszedł w skład Imperium Rosyjskiego, a wiosną 1854 r. na lewym brzegu Małej Ałmatinki w pobliżu osiedla zwanego Ałma Ata zbudowano niewielki fort i nazwano go Wiernyj.

Stosunkowo szybko rosła ludność powstającego miasteczka. Były to przeważnie kozackie rodziny chłopskie, przywiezione tutaj w ramach kolonizacji prowadzonej przez Rosję, a także Ujgurowie i Dunganowie, którzy zaczęli przenosić się na te ziemie, kiedy Rosja oddała w 1881 r. Chinom Kuldżyński Kraj.

W 1917 r. w Wiernym mieszkało niespełna 35 tys. osób. Było to nie miasto, a raczej rozległa stacja kozacka, w całości drewniana. Po silnym trzęsieniu ziemi w 1887 r., kiedy to większość domów pobudowanych z niewypalanej cegły rozsypała się, postanowiono budować tylko z drewna. W początkach XX w. miejscowy architekt A. Zenkow wybudował drewniany sobór o wysokości 56 m – największą i najpiękniejszą budowlę tego miasta.

W 1921 r. miasto przyjęło starą kazachską nazwę Ałma Ata. Do rozwoju tego miasta przyczyniła się budowa magistrali turkmeńsko-syberyjskiej, która połączyła Kazachstan z Syberią, oraz przeniesienie stolicy Kazachstanu z Kyzyl-Ordy do Ałma Aty.

5 grudnia 1936 r. proklamowano Kazachską SRR. Republika była położona na południowym zachodzie azjatyckiej części ZSRR. Jej powierzchnia wynosiła 2 715,1 tys. km². Od zachodu republikę omywało Morze Kaspijskie, a od wschodu graniczyła ona z Chinami. Ogólna długość granic Kazachskiej SRR wynosiła ponad 15 tys. km.

3. Podział administracyjny Kazachskiej SRR i Republiki Kazachstanu

Kazachska SRR była drugą największą co do obszaru republiką ZSRR (po Rosyjskiej FSRR)²⁰. Dzieliła się ona na 17 okręgów. Największym z nich był okręg karagandyjski (398,8 tys. km²). Pozostałymi dużymi okręgami Kazachskiej SRR były: okręg aktiubiński (299,8 tys. km²), gurjewski (278,6 tys. km²) i kyzylordyński (227 tys. km²). Najmniejszym okręgiem Kazachskiej SRR był okręg północnokazachstański, zajmujący obszar 44,3 tys. km² (zob. tabela 3.1).

Tabela 3.1. Podział administracyjny Kazachskiej SRR

Obwody	Powierzchnia (tys. km ²)	Ośrodek administracyjny
Ałmaacki	104,7	Ałma Ata
Aktiubiński	299,8	Aktiubińsk
Celinogradzki	124,6	Celinograd
Szymkencki	114,1	Szymkent
Dżambulski	144,6	Dżambuł
Gurjewski	278,6	Gurjew
Karagandyjski	398,8	Karaganda
Kokczetawski	78,1	Kokczetaw
Kustanajski	114,6	Kustanaj
Kyzylordyński	227,0	Kyzyl Orda
Pawłodarski	127,5	Pawłodar
Północnokazachstański	44,3	Petropawłowsk
Semipałatyński	179,6	Semipałatyńsk
Tałydkurgański	118,5	Tałydy Kurgan
Turgajski	111,8	Arkałyk
Uralski	151,2	Uralsk
Wschodniokazachski	97,3	Ust'-Kamienogorsk

Źródło: *Атлас Казахской ССР*, Главное Управление Геодезии и Картографии при Совете Министров СССР, Москва 1990, s. 21.

20 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 71.

Do największych miast Kazachskiej SRR należały: Ałma Ata, Karaganda²¹, Szymkent²², Semipałatyńsk²³, Ust'-Kamienogorsk²⁴, Dżambuł²⁵, Petropawłowsk²⁶, Gurjew²⁷, Akmolińsk²⁸ i Bałchasz²⁹.

Republika Kazachstanu dzieli się na 14 okręgów i 3 miasta o znaczeniu republikańskim (Nur-sułtan, Ałmaty i Szymkent). Jej stolicą jest obecnie Nur-sułtan (poprzednio: Astana). Największym obwodem Republiki Kazachstanu jest obwód karagandyjski, zajmujący obszar 427 982 km² (zob. tabela 3.2).

Tabela 3.2. Podział administracyjny Republiki Kazachstanu³⁰

Podział administracyjny	Powierzchnia (km ²)	Ośrodek administracyjny
1	2	3
Miasta o znaczeniu republikańskim		
Miasto Nur-Sułtan	797,33	Nur-Sułtan
Miasto Ałma Ata	682,00	Ałma Ata
Miasto Szymkent	1162,80	Szymkent
Obwody		
Akmolski	146 219	Kokczetaw

- 21 Karaganda – centrum obwodu karagandyjskiego i Karagandyjskiego Zagłębia Węglowego, na linii Petropawłowsk – Bałchasz.
- 22 Szymkent – centrum obwodu południowokazachstańskiego, z hutą ołowiu o znaczeniu ogólnozwiązkowym. Ośrodek wielkiego rejonu uprawy bawełny w dorzeczu rzeki Arysi z kombinatem bawełnianym.
- 23 Semipałatyńsk – centrum obwodu semipałatyńskiego nad Irtyszem. Trzecie miasto w Kazachskiej SRR pod względem liczby mieszkańców (po Ałma Acie i Karagandzie). Jeden z największych ośrodków różnorodnego przemysłu, przetwarzającego surowce pochodzenia zwierzęcego (garbarskiego, obuwniczego, wełnianego itp.).
- 24 Ust'-Kamienogorsk – centrum obwodu wschodniokazachstańskiego nad Irtyszem z hutą cynku.
- 25 Dżambuł – centrum obwodu dżambulskiego z cukrownią i fabryką superfosfatu.
- 26 Petropawłowsk – główne miasto obwodu północnokazachstańskiego w miejscu, gdzie syberyjska magistrala kolejowa przecinała rzekę Irtysz. Punkt początkowy linii kolejowej do Karagandy, wielki ośrodek przemysłu spożywczego.
- 27 Gurjew – centrum obwodu gurjewskiego, przy ujściu rzeki Ural do Morza Kaspijskiego. Port i ośrodek przemysłu naftowego, a także rybołówstwa i przemysłu rybnego.
- 28 Akmolińsk – ważny węzeł kolejowy, skrzyżowanie magistrali południowo-syberyjskiej z linią Petropawłowsk – Karaganda. Fabryka maszyn rolniczych „Kazachsielmasz”.
- 29 Bałchasz – miasto na północnym brzegu jeziora Bałchasz, w pobliżu wielkiej huty miedzi, wybudowanej u złóż kounradzkich, znajdujących się o 18 km na północ od Bałchasza.
- 30 Wszystkie nazwy miejscowości podane według zapisów zawartych w: I. Nowicka, A. Pisowicz, J. Talacha, J. Tulisow, B.R. Zagórski, M. Zych, *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 5, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005, s. 84–95.

Tabela 3.2 (cd.)

1	2	3
Aktiubiński	300 629	Aktöbe
Ałmaacki	223 911	Tałdykorgan
Atyrauski	118 631	Atyrau
Karagandyjski	427 982	Karaganda
Kustanajski	196 001	Kustanaj
Kyzyłordyński	226 019	Kyzył Orda
Mangystauski	165 642	Aktau
Pawłodarski	124 755	Pawłodar
Południowokazachstański	116 280	Türkystan
Północnokazachstański	283 226	Ust'-Kamienogorsk
Wschodniokazachstański	97 993	Petropawłowski
Zachodniokazachstański	151 339	Uralsk
Dżambulski	144 264	Taraz

Źródło: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, <https://stat.gov.kz> (dostęp: 20.08.2021).

Obwodami zajmującymi znaczną powierzchnię są także takie jednostki administracyjne Kazachstanu, jak aktiubiński (300 629 km²), północnokazachstański (283 226 km²) i kyzylordyński (226 019 km²).

4. Ludność Kazachskiej SRR i Republiki Kazachstanu

4.1. Ludność Kazachskiej SRR

Według spisu powszechnego z 1939 r. Kazachską SRR zamieszkiwały 6 151 102 osoby, z czego 3 203 239 mężczyzn i 2 947 863 kobiety. Większość ludności tego kraju mieszkała na wsiach (4 441 075 osób), a udział ludności miejskiej w ludności ogółem, zamieszkującej terytorium Kazachskiej SRR, wynosił 27,8%.

Najwięcej ludności (798 718 osób) zamieszkiwało okręg ałmaacki, w tym w Ałma Acie – ówczesnej stolicy Kazachskiej SRR – mieszkały 230 503 osoby. Znaczna liczba ludności mieszkała także w obwodzie południowokazachstańskim (745 542 osoby) i obwodzie północnokazachstańskim (541 527 osób). Największy udział ludności miejskiej w ludności ogółem, zamieszkującej poszczególne

obwody Kazachskiej SRR, odnotowano w obwodzie karagandyjskim (56,2%), a następnie w takich obwodach, jak: semipałatyński (40,6%), ałmaacki (37,1%) i gurjewski (34,8%) (zob. tabela 3.3).

Tabela 3.3. Liczba ludności Kazachskiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.

Podział administracyjny republiki	Ludność ogółem			Ludność mieszkająca		Udział ludności miejskiej (%)
	mężczyźni	kobiety	razem	w miastach	na wsiach	
Kazachska SRR	3 203 239	2 947 863	6 151 102	1 710 027	4 441 075	27,8
Obwody						
Akmolski	237 876	220 633	458 509	70 357	388 152	15,3
Aktiubiński	179 500	159 569	339 069	88 823	250 246	26,2
Ałmaacki	401 617	397 101	798 718	296 631	502 087	37,1
w tym Ałma Ata	115 496	115 007	230 503	230 503	–	100,0
Wschodnio-kazachstański	275 133	263 112	538 245	134 397	403 848	25,0
Gurjewski	141 610	126 494	268 104	93 211	174 893	34,8
Dżambulski	168 123	153 527	321 650	94 392	227 258	29,3
Zachodnio-kazachstański	206 640	188 985	395 625	67 575	328 050	17,1
Karagandyjski	222 346	195 970	418 316	235 053	183 263	56,2
Kyzyłordyński	173 665	154 402	328 067	94 593	233 474	28,8
Kustanajski	187 650	180 202	367 852	48 885	318 967	13,3
Pawłodarski	131 466	119 791	251 257	33 809	217 448	13,5
Północno-kazachstański	279 085	262 442	541 527	110 920	430 607	20,5
Semipałatyński	194 855	183 766	378 621	153 768	224 853	40,6
Południowo-kazachstański	403 673	341 869	745 542	187 613	557 929	25,2

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 27, <https://sovethnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).

Kazachska SRR zajmowała pierwsze miejsce wśród republik związkowych pod względem tempa wzrostu liczby mieszkańców. Liczba ludności od 1940 r. do 1971 r. zwiększyła się o 7 mln osób, czyli ponad dwa razy. Ten znaczny przyrost był wynikiem wysokiej stopy urodzeń oraz napływu ludności z pozostałych obszarów

ZSRR. W odróżnieniu od innych republik w Kazachskiej SRR wzrosła nie tylko liczba ludności miejskiej, ale także mieszkańców wsi. Było to związane z zagospodarowywaniem olbrzymich obszarów nowych ziem oraz ich nawadnianiem.

Rozmieszczenie ludności w Kazachskiej SRR było nierównomierne. Największe zagęszczenie ludności wiejskiej (20–30 os./km²) występowało w północnych rejonach równinno-stepowych oraz w przedgórskich południowo-wschodnich rejonach nawadnianych.

Kazachska SRR była republiką wielonarodową. Według spisu z 1939 r. 40% ludności tej republiki stanowili Rosjanie (2 458 687 osób), a Kazachowie – 37,8% (2 327 625 osób) (zob. tabela 3.4).

Tabela 3.4. Skład narodowościowy Kazachskiej SRR według spisu z 1939 r.

Narodowości	Liczba osób	Udział (%)	Liczba ludności mieszkającej	
			w miastach	na wsi
Rosjanie	2 458 687	40,0	987 194	1 471 493
Kazachowie	2 327 625	37,8	374 615	1 953 010
Ukraińcy	658 319	10,7	136 827	521 492
Uzbecy	120 655	2,0	37 095	83 560
Tatarzy	108 127	1,7	60 054	48 073
Koreańczycy	96 453	1,6	29 589	66 864
Niemcy	92 571	1,5	13 811	78 760
Polacy	54 809	0,9	5 202	49 607
Ujgurzy	35 409	0,6	8 009	27 400
Mordwini	25 334	0,4	9 100	16 234
Żydzi	19 240	0,3	10 106	9 134
Pozostałe narodowości	153 873	2,5	38 425	115 448

Źródło: *Всероссийная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 75–76, <https://sovethnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).

Ponadto Kazachską SRR zamieszkiwali Ukraińcy (10,7%), Uzbecy (2%), Tatarzy (1,7%), Koreańczycy (1,6%), Niemcy (1,5%), Polacy (0,9%), a także Ujgurzy, Mordwini i Żydzi oraz inne nieliczne narodowości.

4.2. Ludność Republiki Kazachstanu

Według spisu powszechnego z 1999 r. Republikę Kazachstanu zamieszkiwało 14 981 281 osób. W ciągu 10 lat liczba mieszkańców tego kraju znacząco się zwiększyła – w 2009 r. na terytorium Kazachstanu mieszkało 16 009 597 osób. W tym okresie zaobserwowano tendencję zwiększania się liczby ludności mieszkającej na wsiach. W 1999 r. ludność z obszarów wiejskich stanowiła 43,6% ogółu ludności Kazachstanu, a w 2009 r. – 45,9% (zob. tabela 3.5).

Tabela 3.5. Ludność Republiki Kazachstanu według spisu z 1999 r. i 2009 r.³¹

Rok przeprowadzenia spisu	Liczba ludności ogółem	Liczba ludności mieszkającej w miastach		Liczba ludności mieszkającej na wsiach	
		osób	(%)	osób	(%)
1999	14 981 281	8 455 783	56,4	6 525 498	43,6
2009	16 009 597	8 662 432	54,1	7 347 165	45,9

Źródło: А.А. Смаилов (red.), *Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Статистический сборник*, т. 1, Астана 2011, s. 4.

Według spisu z 2009 r. Kazachowie stanowili 60,5% ogółu ludności zamieszkującej terytorium Republiki Kazachstanu, a Rosjanie – 24,5%. Pozostałymi licznymi narodowościami mieszkającymi w Kazachstanie w tymże roku byli Uzbegy (2,9%) i Ukraińcy (2,7%), jak również Ujgurzy (1,5%), Tatarzy (1,4%) i Niemcy (1,4%) (zob. tabela 3.6).

Tabela 3.6. Skład narodowościowy Republiki Kazachstanu według spisu z 2009 r.

Narodowość	Liczba osób (tys.)	Udział (%)
1	2	3
Kazachowie	9 540,8	60,5
Rosjanie	3 869,7	24,5
Uzbegy	463,4	2,9
Ukraińcy	422,7	2,7
Ujgurzy	241,9	1,5
Tatarzy	226,8	1,4

³¹ Narodowy spis powszechny Republiki Kazachstanu miał odbyć się w 2020 r. Został jednak przeniesiony na 2021 r. Zorganizowano go w dwóch etapach – od 1 czerwca do 30 lipca i od 1 września do 30 października 2021. Wyniki nie były jeszcze znane, gdy finalizowano niniejszą monografię.

Tabela 3.6 (cd.)

1	2	3
Niemcy	221,0	1,4
Koreańczycy	103,9	0,7
Azerowie	94,0	0,6
Białorusini	89,1	0,6
Turcy	87,1	0,6
Dunganie	49,6	0,3
Polacy	39,9	0,3
Kurdowie	39,7	0,3

Źródło: Национальный состав населения Республики Казахстан, <https://stat.gov.kz> (dostęp: 29.08.2021).

Największymi miastami Republiki Kazachstanu są Ałma Ata, Nur-Sułtan, Ak-töbe i Karaganda. Do miast ze znaczną liczbą mieszkańców należą także Taraz, Pawłodar, Ust'-Kamienogorsk oraz Semej.

5. Gospodarka, rolnictwo i transport Kazachskiej SRR

Pod względem zasobów i różnorodności surowców mineralnych, źródeł energii oraz rozmiarów powierzchni gruntów ornych i pastwisk Kazachska SRR stanowiła jeden z najbogatszych regionów ZSRR. Kazachstan zajmował w Związku Radzieckim pierwsze miejsce pod względem zbadanych zasobów rud chromu, miedzi, ołowiu, cynku, wolframu, srebra, fosforytów, barytu oraz drugie miejsce pod względem zasobów rud molibdenu i kadmu. W Kazachstanie występują też bogate złoża rud żelaza, manganu, niklu, złota, antymonu, kobaltu, bizmutu, tytanu, surowców do produkcji aluminium, węgla, a także ropy naftowej i gazu ziemnego.

Zbadane zasoby węgla kamiennego w Kazachstanie wynoszą 26,3 mln t (główne zagłębia: karagandzkie, ekibastuskie, teniz-korzunkulskie), węgla brunatnego – 14,3 mln t (zagłębia majkubieńskie i turgajskie).

Główne złoża ropy naftowej występują w Embańskim Zagłębiu Naftowym oraz w południowej części półwyspu Mangyszłak.

Najbogatsze złoża rud żelaza odkryto w rejonie kustanajskim. Złoża rud miedzi i polimetali występują w Ałtaju, w środkowym Kazachstanie, w Dżungarskim Ałatau, w górach Kara-tau i w innych regionach Kazachstanu. W górach Kara-tau (na południu Kazachstanu na północ od miasta Dżambuł) znajdują się bardzo bogate

złoża fosforytów. Ich eksploatację zaczęto w okresie powojennym. Dawały one surowiec dla nawozów fosforowych nie tylko dla Kazachskiej SRR, lecz również wszystkim republikom środkowoazjatyckim³².

5.1. Przemysł

Kazachska SRR specjalizowała się w wydobyciu wielu rud metali nieżelaznych i rzadkich, wytopu ołowiu, cynku, miedzi, produkcji superfosfatu i wydobycia soli. Przemysł Kazachskiej SRR przetwarzał głównie surowce miejscowe.

Przemysł ciężki (z wyjątkiem maszynowego) był rozmieszczony przede wszystkim w pustynnych i górzystych rejonach (zachodni i środkowy Kazachstan, Altaj Rudny), najbogatszych w surowce mineralne. Przemysł maszynowy, lekki i spożywczy były zlokalizowane głównie w północnym i środkowym Kazachstanie, gdzie istniały najdogodniejsze warunki dla rolnictwa oraz pracowała kwalifikowana kadra pracowników.

Energetyka Kazachskiej SRR bazowała na własnych zasobach węgla, ropy naftowej, hydroenergii oraz częściowo na węglu zagłębia kuźnieckiego i angreńskiego (Uzbecka SRR), ropie naftowej Baszkirii i gazie ziemnym obwodu bucharskiego Uzbeckiej SRR.

Eksploatacja węgla skupiona była głównie w Karagandzie i Ekibastuzie. Ropę naftową (łącznie z gazem) wydobywano w Zagłębiu Embańskim (Kosczażył, Karaton, Prorwa, Szubar Kuduk i inne). Rozpoczęto eksploatację bogatych złóż naftowych na półwyspie Mangyszłak (Żetybaj, Uzeri), a w Gurjewie funkcjonowała rafineria ropy naftowej. Zbudowano rurociąg naftowy Gurjew-Orsk.

Największe elektrownie wodne w Kazachskiej SRR powstały na Irtyszu (ust'-kamienogorska, buchtarmińska) i na jego dopływach (ulbińska, tiszynska). Na Wielkiej i Małej Ałmaatince zbudowano kaskady elektrowni (ozierna i inne).

Największe elektrownie ciepłe pracujące na węglu były czynne w Karagandzie, Bałchaszu, Dżezkazganie, Ust'-Kamienogorsku, Celinogradzie, Petropawłowsku, Pawłodarze, Aktiubińsku, Szymkencie, Ałma Acie, Dżambule. Następnie rozpoczęto budowę jermakowskiej i dżambulskiej elektrowni okręgowych oraz hydroelektrowni kopczagańskiej i czardaryjskiej. Zbudowano wielkie systemy energetyczne: ałtajski, celinny, karagandzki i ałmaatyński.

Głównymi rejonami wydobycia, wzbogacania i wytopu rud metali nieżelaznych był Altaj Rudny oraz środkowy i południowy Kazachstan. Wydobycie i wzbogacanie rud miedzi, ołowiu, tytanu i cynku było skupione w Ałtaju Rudnym, Dżungarskim Ałatau i Kara-tau oraz w środkowym Kazachstanie. Wytop miedzi odbywał się w kombinatach bałchaskim i dżezkazgańskim oraz w zakładach irtyskich. Rudy cyny, wolframu i innych metali wydobywano w Ałtaju Rudnym (Góry Kałbińskie)

32 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 74.

i w środkowym Kazachstanie (Akczatau), rudy chromu, niklu i kobaltu – w Muğdżarach, złoto (rodzime i piaszki złotonośne) – w Ałtaju Rudnym oraz w środkowym i północnym Kazachstanie. W Kazachskiej SRR rozwinęło się także hutnictwo aluminium, rozpoczęto eksploatację boksytów w Arkałyku oraz zbudowano fabrykę tlenku glinu w Pawłodarze.

W Kazachskiej SRR rozwinięte było hutnictwo żelaza. W oparciu o kustanajskie złoża rud żelaza pracował sokołowsko-sarbajski kombinat górniczy. Na południowo-zachód od Karagandy (Karażał, Dżezdy) funkcjonowały kopalnie rud żelazowo-manganowych i manganowych. Zbudowano zakłady metalurgiczne w Temirtau oraz zakłady ferrostopów w Aktiubińsku.

W rejonie miast Rudny i Temirtau powstały zbiorniki wodne (na rzekach Toboł i Nura). Przystąpiono również do budowy kanału Irtysz-Karaganda (o długości 490 km).

W okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (lata 1941–1945), w oparciu o ewakuowane z zachodu Związku Radzieckiego zakłady przemysłowe, powstał przemysł maszynowy. Głównymi ośrodkami tego przemysłu w Kazachskiej SRR były takie miasta, jak Ałma Ata, Karaganda, Celinograd, Petropawłowski, Gurjew, Aktiubiński, Szymkent, Ust'-Kamienogorsk oraz Pawłodar.

Przemysł chemiczny w Kazachskiej SRR był reprezentowany przez następujące zakłady: górniczo-chemiczny kombinat w Karatau (pracujący w oparciu o fosforyty), fabryka soli fosforowych w Szymkencie, fabryka superfosfatu w Dżambule, kombinat chemiczny w Ałdze (kwas siarkowy, nawozy i inne), fabryka kauczuku syntetycznego w Temirtau, fabryka sztucznego włókna w Kustanaju, zakłady chemiczno-farmaceutyczne w Szymkencie i Uralsku oraz zakład chemiczny w Gurjewie. Z jezior położonych w dolinie Irtyszu, w pobliżu jezior Aralskiego i Bałchasz oraz z jeziora Inder, eksploatowana była sól (kamienna, siarczan sodu, borany).

W związku z szybkim rozwojem budownictwa w Kazachskiej SRR powstał przemysł materiałów budowlanych. W okolicach Szymkentu, Karagandy i Semipałatyńska znajdowały się wielkie cementownie, w Dżetygrze – kombinat azbestowy, w Semizbugy – kopalnia korundu. W większości regionów kraju były czynne kamieniołomy i fabryki produkujące wapno, cegły, dachówki, szkło, elementy budowlane, bloki żużlowe i konstrukcje żelbetonowe.

Wśród gałęzi przemysłu lekkiego najlepiej rozwinięte były przemysły: skórzany, futrzarski, wyrób kozuchów, obuwniczy, wełniany, bawełniany i odzieżowy. Głównymi ośrodkami przemysłu lekkiego w Kazachskiej SRR były Ałma Ata i otaczające ją miasta satelitarne – Tałgar i Fabryczny, jak również takie miasta, jak Dżambuł, Szymkent, Uralsk, Kustanaj, Petropawłowski, Semipałatyński i Karaganda.

Przemysł spożywczy Kazachskiej SRR reprezentowały wielkie zakłady mięsne (Semipałatyński, Ałma Ata, Petropawłowski, Karaganda), mleczarskie (Kustanaj, Dżambuł, Ust'-Kamienogorsk), tłuszczowe (Ust'-Kamienogorsk, Szymkent), młynarskie (w dużych ośrodkach miejskich), cukrownie, przetwórnice owoców i warzyw, wytwórnie wina, gorzelnie, wytwórnie wyrobów tytoniowych i zakłady

cukiernicze. Na Morzu Kaspijskim oraz jeziorach Aralskim, Bałchasz i Ała-kol było rozwinięte rybołówstwo, a na ich wybrzeżach oraz wyspach – przemysł rybny (Gurjew, Bałchasz, Aralsk, Bautino i inne miejscowości)³³.

5.2. Rolnictwo

Cechą charakterystyczną rolnictwa Kazachskiej SRR było współistnienie dwóch dominujących gałęzi – uprawy roślin (w wielkich, zmechanizowanych gospodarstwach, głównie sowchozach zbożowych) na nienawadnianych „ziemiach celinnych” i na gruntach nawadnianych oraz hodowli owiec typu mięsno-wełnistej i bydła typu mięsnego. Wśród innych gałęzi rolnictwa należy wymienić uprawę roślin przemysłowych, drzew owocowych, winorośli, roślin basztanowych (głównie na ziemiach nawadnianych) oraz hodowlę bydła typu mięsno-mlecznego, owiec cienkorunnych oraz częściowo trzody chlewnej i drobiu.

Użytki rolne w 1968 r. zajmowały 222,3 mln ha, co stanowiło 82% powierzchni Kazachskiej SRR (36% użytków rolnych ZSRR). Były to nienawadniane ziemie na północy oraz w górach, nawadniane grunty orne w rejonach przedgórskich, na równinach oraz wzdłuż rzek w południowej i południowo-wschodniej części kraju, a także pastwiska (wykorzystywane w różnych porach roku) na pustyniach i w wysokich górach.

Przeważająca część ziemi uprawnej oraz pogłównia bydła przypadła na północne rejony stepowe (nienawadniane, głównie „ziemie celinne”³⁴) oraz na przedgórskie rejony we wschodniej i południowej części Kazachskiej SRR (w przeważającej części nawadniane), najgęściej zaludnione i odznaczające się najlepszymi warunkami przyrodniczymi.

Główną rośliną uprawną w Kazachskiej SRR była pszenica jara. Ponadto w republice uprawiano pszenicę ozimą, proso (w najsuchszych regionach), jęczmień, owies, ryż (w dolinach Syrdarii i Kara-tau), żyto, grykę (w śródgórskich kotlinach Ałtaju i na północy), a także kukurydzę (głównie na paszę zieloną, częściowo na ziarno) i rośliny strączkowe.

33 Ryby Morza Kaspijskiego są dość różnorodne. Wchodzą one w skład 14 rodzin, z których dwie zostały wprowadzone przez człowieka (flądrowate i cefalowate), dwie zaś przeniknęły w stosunkowo niedawnym okresie geologicznym (igliczniowate i aterynowate). Najwięcej gatunków należy do rodziny babkowatych, karpioyatych, śledziowatych i jesiotrowatych. Zob. L. Zienkiewicz, *Morza ZSRR – ich fauna i flora*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959, s. 431.

34 Е.А. Семёнов, *Освоение целинных земель России и Казахстана: уроки антропогенного преобразования природной среды*, „Вопросы степеведения” 2014, т. 11, с. 19 i nast.

Okolo 80% zbiorów zbóż w Kazachskiej SRR dostarczały „ziemie celinne”. Z roślin przemysłowych uprawiano bez nawadniania słonecznik, len oleisty i lnicznik³⁵. Na gruntach nawadnianych w południowo-wschodniej części kraju uprawiano buraki cukrowe, bawełnę, tytoń, kenaf³⁶ i mak.

W przedgórskich rejonach południowo-wschodniego Kazachstanu było rozwinięte sadownictwo (jabłonie, morele, rośliny jagodowe) i uprawa winorośli, a w całym kraju – roślin basztanowych³⁷. Wokół ośrodków przemysłowych Kazachskiej SRR uprawiano warzywa. W stepowych i przedgórskich rejonach północnego i południowo-wschodniego Kazachstanu przeważała hodowla bydła typu mięsno-mlecznego, hodowla owiec cienkorunnych oraz trzody chlewnej i drobiu. W Ałtaju było rozwinięte pszczelarstwo i hodowla marali³⁸. W półpustynnych rejonach środkowego i zachodniego Kazachstanu hodowano owce typu mięsno-tłuszczowego, wełnistego i karkulowe, bydło typu mięsnego i wielbłądy, w górach – konie, a w przedgórskich rejonach południowego Kazachstanu – jedwabniki.

5.3. Transport

W Kazachskiej SRR główną rolę odgrywały linie kolejowe i drogi samochodowe. Kazachstan przecinały wielkie magistrale kolejowe: Taszkent – Kyzyl-Orda – Aktubińsk – Uralsk, Nowosybirsk – Semipałatyńsk – Ałma Ata – Taszkent, Petropawłowski – Karaganda – Mointy-Czu, Kartały – Jesil – Celinograd – Pawłodar – Barnauł, Makat – Bejneu – Szewczenko oraz wybudowana w późniejszym czasie magistrala Troick – Kustanaj – Kokczetaw – Irtysk – Karasu – Barnauł i magistrala Orsk – Kandagacz – Gurjew – Astrachań.

Pod względem przewozu ładunków w Kazachskiej SRR pierwsze miejsce zajmował transport samochodowy. Rozwiniął się również transport rurociągowy. Oprócz rurociągu naftowego Uzeń – Kulsary – Kujbyszew i kilku krótszych Kazachską

35 Lnicznik (*Camelina sativa*) – roślina oleista pochodząca z Azji. Zob. С.А. Тутькубаева, *Изучение элементов технологии возделывания ярового рыжика в северном Казахстане*, „Вестник Алтайского государственного аграрного университета” 2017, № 7 (153), s. 30 i nast.

36 Kenaf (*Hibiscus cannabinus*), potocznie zwany ketmią, jest jednoroczną rośliną zielną należąca do rodziny Malwaceae. Ze względu na dużą wartość gospodarczą jest on uprawiany od tysięcy lat, głównie w strefie międzyzwrotnikowej. Liście kenafu są wyjątkowo bogate w białko, a wydobyte z łodyg włókno wykorzystywane jest do produkcji sznurów i lin. Zdrewniałe części łodyg służą jako materiał opałowy. Kenaf wymaga znacznie mniejszej ilości nawozów, pestycydów i wody w porównaniu do innych konwencjonalnych upraw. Zob. L. Grabowska, W. Konczewicz, G. Oleszak, J. Jakimcio-Turawski, *Ocena wartości gospodarczej kenafu*, „Problemy Inżynierii Rolniczej” 2009, nr 1, s. 137; P. Skubała, *Papier inaczej*, „Dzikie Życie” 2016, nr 9 (267), <https://dzikiezycie.pl> (dostęp: 1.08.2021).

37 Rośliny basztanowe – grupa roślin w rodziny dyniowatych, np. arbuz, dynia, tykwa.

38 Maral – gatunek jelenia azjatyckiego, którego poroże (panty) stosowane jest jako środek leczniczy.

SRR przecinały rurociągi gazowe Buchara – Ural (przez Ustjurt), Taszcent – Frunze – Ałma Ata oraz rurociąg naftowy Tujmazy – Irkuck.

Długość żeglownych dróg wodnych wynosiła 6,2 tys. km. Żegluga odbywała się na Morzu Kaspijskim, jeziorach Aralskim i Bałchasz oraz na rzekach Irtysz, Ili, Ural (nieregularnie na Syr-darii, Iszym, Karatau). Linie lotnicze łączyły republikę ze wszystkimi wielkimi ośrodkami ZSRR. Dobrze rozwinięty był transport lotniczy wewnątrz kraju.

6. Kazachstan po rozpadzie Związku Radzieckiego

Uzyskanie niepodległości przez Kazachstan umożliwiło zwiększenie jego roli na rynkach międzynarodowych³⁹, jednakże jego system gospodarczy w dużym stopniu był uzależniony od prowadzonej na tym obszarze polityki ekonomicznej w czasach ZSRR⁴⁰.

Obecnie gospodarka Kazachstanu jest najbardziej rozwijającą się gospodarką w Azji Środkowej⁴¹. Istotne znaczenie dla rozwoju Republiki Kazachstanu stanowi jej uczestnictwo w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej.

Euroazjatycką Unię Gospodarczą powołano do życia 29 maja 2014 r. Została ona utworzona przez trzy państwa – Federację Rosyjską, Kazachstan i Białorus⁴² – w celu zapewnienia swobodnego przepływu towarów i usług, jak również kapitału i siły roboczej oraz realizacji uzgodnionej z pozostałymi członkami Unii polityki w poszczególnych sektorach gospodarczych⁴³.

39 L. Słobodzian, *Kierunki rozwoju handlu zagranicznego w warunkach gospodarki przejściowej Republiki Kazachstanu*, [w:] J. Kaja (red.), *Polityka gospodarcza*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2001–2002, s. 284.

40 Więcej zob. w: T. Wites, *Kazachstan – zmiany i wyzwania gospodarcze na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] M. Wagué (red.), *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska: wyzwania społeczno-gospodarcze w XXI wieku*, Instytut Krajów Rozwijających Się, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2002.

41 E. Morawska, *Bezpieczeństwo Kazachstanu w dobie kryzysu*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2018, nr 1, t. 12, s. 248.

42 10 października 2014 r. do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej przystąpiła Armenia, a 23 grudnia tegoż roku – Kirgistan.

43 J. Sobczak, *Nowa strategia rozwoju Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej*, [w:] B. Hordecki, A. Jach (red.), *Quo vadis Eurazjo? W poszukiwaniu nowych dróg partnerstwa*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2020, s. 90–91.

Symbolicznym wydarzeniem dla Kazachstanu było przeniesienie w 1997 r. stolicy z Ałma Aty do ówczesnego miasta Akmoła (obecnie Nur-Sułtan)⁴⁴. Nowe miasto stołeczne miało stać się sercem nie tylko dla Kazachstanu, ale także dla Eurazji, stanowiąc wizytówkę tego kraju, przyciągającą zagranicznych inwestorów i umożliwiającą dynamiczną modernizację kraju⁴⁵.

Na terytorium Kazachstanu funkcjonuje kosmodrom Bajkonur, zarządzany przez Rosyjską Federalną Agencję Kosmiczną (*Роскосмос*)⁴⁶. Jest on wykorzystywany przez Wojska Kosmiczne Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej⁴⁷.

Negocjacje pomiędzy Federacją Rosyjską a Republiką Kazachstanu, dotyczącą kosmodromu Bajkonur, trwały kilka lat⁴⁸. Ostateczne porozumienie zostało podpisane 28 marca 1994 r. Na jego mocy Federacja Rosyjska mogła dzierżawić zarówno miasto, jak i sam kosmodrom⁴⁹. W 2004 r. podpisano nową umowę, przedłużającą dzierżawę Bajkonuru przez Federację Rosyjską do 2050 r.⁵⁰

W Kazachstanie funkcjonują liczne uzdrowiska, sanatoria i domy wypoczynkowe. Największą popularnością w czasach, gdy Kazachstan stanowił część Związku Radzieckiego, cieszyły się uzdrowiska, w których stosowano leczenie kumysem (Borowoje, Kamienskie, Plato, Auł) oraz uzdrowiska ze źródłami mineralnymi (Ałmaarasan, Arasan, Kapalarasan, Sary, Agacz, Ajak Kałkan). Do uzdrowisk leczących borowinami należały Jany Kurgan i Mujałdy.

44 A. Kliś, *Kazachstan jako środkowoazjatycki tygrys – analiza strategii rozwojowych 2030 i 2050*, [w:] B. Hordecki, A. Jach (red.), *Quo vadis Eurazjo? W poszukiwaniu nowych dróg partnerstwa*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2020, s. 323.

45 *Ibidem*, s. 324.

46 Госкорпорация „Роскосмос”, <https://www.roscosmos.ru> (dostęp: 27.08.2021).

47 Wojska Kosmiczne wchodzą w skład Sił Powietrzno-Kosmicznych rosyjskich Sił Zbrojnych. Ich głównym zadaniem jest kontrola przestrzeni powietrzno-kosmicznej i zarządzanie orbitalnymi aparatami kosmicznymi. Zob. *Воздушно-космические силы*, Министерство обороны Российской Федерации, <https://structure.mil.ru/structure/forces/vks/cosmic.htm> (dostęp: 27.08.2021).

48 M. Głębek, *Kazachstan i Rosja po upadku ZSRS*, „Pisma Humanistyczne” 2010, nr 7, s. 130. Więcej zob. w: Т. Имаш, *Проблемы и перспективы двустороннего сотрудничества Казахстана и России в области исследования и освоения космического*, „Постсоветские исследования” 2019, т. 16, № 7, s. 688–697.

49 Р.Е. Сагиндиков, *Международное значение сотрудничества России и Казахстана по использованию космодрома „Байконур”*, „Международные отношения” 2016, т. 16, № 2, s. 323–333; M.S. Mukowin, M. Graff, *Koleje Kosmodromu Bajkonur w Kazachstanie*, „Technika Transportu Szybowego” 2013, nr 1, s. 34.

50 Więcej zob. w: Т. Имаш, *Национальные концепции по развитию космонавтики в Республике Казахстан и Российской Федерации*, „Постсоветские исследования” 2019, т. 1, № 1, s. 107–118.

Obecnie w Republice Kazachstanu ogromnym powodzeniem cieszy się kurort Borowoje, nadal specjalizujący się w leczeniu kumysem⁵¹. Jest ośrodkiem regionu określanego mianem „Kazachstańskiej Szwajcarii”⁵². Znajduje się tam unikatowy w skali kraju kompleks Jezior Kokczetawskich⁵³.

Rząd kazachski podjął szereg działań mających na celu promocję kraju za granicą i przyciągnięcie zagranicznych turystów⁵⁴. Ważnym krokiem w promowaniu turystyki w Kazachstanie było zawiązanie w 2017 r. państwowej spółki „Kazakh Tourism”⁵⁵.

Ze względu na swoje położenie geograficzne Kazachstan odgrywa obecnie znaczącą rolę w logistyce międzynarodowej⁵⁶. Przez terytorium kraju przebiega pięć tras tranzytu międzynarodowego, jak również kilka rurociągów⁵⁷. W dawnej stolicy Kazachstanu – Ałma Acie – na początku 2011 r. otwarto pierwszy odcinek linii metra⁵⁸. W planach znajdują się również inne inwestycje, które najprawdopodobniej zostaną zrealizowane z pomocą inwestorów zagranicznych.

51 *Особенности курортной зоны Боровое в Казахстане*, <https://borovoe.kz/about/osobennosti-kurorta> (dostęp: 30.08.2021).

52 T. Wites, *op. cit.*, s. 373.

53 Więcej zob. w: К.П. Канитаева, Г.А. Абдрахманова, *Природные условия и исторические процессы социально-экономического развития города Кокшетау, Аналитический обзор*, Министерство образования и науки Республики Казахстан, Кокшетау 2009.

54 N. Gburzyńska, *Rynek turystyczny w Kazachstanie – wybrane zagadnienia*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2019, nr 1 (20), s. 166.

55 АО НК „Kazakh Tourism”, <https://qaztourism.kz> (dostęp: 29.08.2021).

56 K.Z. Gdowska, D. Sala, S. Dospaeva, *Rozwój logistyki w Kazachstanie*, „Logistyka” 2014, nr 4, s. 4286.

57 *Ibidem*.

58 M. Graff, *Metro w Ałmaty*, „Technika Transportu Szynowego” 2012, nr 3, s. 43. Plan budowy metra w Ałma Acie został przedstawiony w 1978 r., a zatwierdzony w czerwcu 1981 r.

Rozdział 4

Uzbekistan

1. Warunki naturalne

Uzbekistan położony jest w centralnej części Azji Środkowej, w międzyrzeczu Amu-darii i Syr-darii. Jego powierzchnia wynosi 447 000 km². Pod względem powierzchni zajmuje on drugie miejsce w regionie. Uzbekistan graniczy z pięcioma państwami – Kazachstanem, Turkmenistanem, Tadżykistanem, Kirgistanem i Afganistanem. Długość jego granicy państwowej wynosi 6221 km. Granica Uzbekistanu z Kazachstanem jest najdłuższa, a jej długość to 2203 km¹. Pozostałe granice Uzbekistanu kształtują się następująco: z Turkmenistanem – 1621 km, z Tadżykistanem – 1161 km, z Kirgistanem – 1099 km, a najkrótsza granica – z Afganistanem, przebiegająca na południu, wzdłuż Amu-darii – wynosi 137 km. Rozciągłość Uzbekistanu z zachodu na wschód to 1425 km, z północy na południe – 930 km². Uzbekistan to kraj podwójnie śródlądowy, który nie ma dostępu do żadnego akwenu³.

Stolicą Uzbekistanu jest Taszkent. Obecna nazwa miasta pojawiła się prawdopodobnie już w X w. O Taszkencie („kamiennej osadzie”, „kamiennym mieście”) pierwszy raz wspominał w XI w. Abu Rajchan Beruni w swoim dziele *India*, wywodząc pochodzenie miasta z języków turkijskich („tasz” – kamień i „kent” – osada, miasto)⁴. Taszkent leży w malowniczej dolinie rzeki Czirczik, dopływu Syr-darii, na wysokości 445 m n.p.m. Miasto to znane było już w pierwszych wiekach p.n.e. W VII w. Taszkent pełnił funkcję forpoczty osiadłej kultury rolnej na

1 Министерство инвестиций и внешней торговли Республики Узбекистан, <https://mift.uz/ru/menu/ob-uzbekistane> (dostęp: 10.08.2021).

2 A. Naruniec, H. Borko, P. Gębski, *Uzbekistan. Przewodnik dla przedsiębiorców*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2005, s. 10.

3 P. Wieczorek, *Kazachstan i Uzbekistan – dwa modele przywództwa terytorialnego*, „Wschodnioznawstwo” 2014, nr 8, s. 139.

4 М.И. Филанович, *Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры*, Академия Наук Узбекской ССР, Институт Археологии, Издательство „ФАН” Узбекской ССР, Ташкент 1983, s. 34.

północno-wschodnich rubieżach Azji Środkowej. Dalej za nim rozciągały się tereny zajęte przez plemiona koczownicze.

Na początku XIX w. nawiązane zostały mocne więzi handlowe z Rosją. Przywożono z niej cukier, tkaniny, wyroby ze skóry, żelazo i miedź. Natomiast z Taszkontu do Rosji wywożono bawełnę, skórki karakułowe i wyroby rzemiosła. W 1814 r. Taszkont dostał się pod panowanie władcy sąsiedniego chanatu kokandzkiego. W 1847 r. w mieście wybuchło powstanie ludowe przeciwko uciskowi feudalnemu, które wkrótce zostało stłumione.

Panowaniu chanów kokandzkich położono kres dopiero w 1865 r., kiedy to Taszkont przyłączono do Rosji. W rok później zniesiono kwitnący dotychczas w mieście handel niewolnikami, a niewolnikom zwrócono wolność. Zbudowane później linie kolejowe – zakaspijska i orenburska – połączyły Azję Środkową z przemysłowymi centrami Rosji.

Niezmiernie istotną rolę w rozwoju Uzbekistanu odegrało także drugie miasto znajdujące się obecnie w granicach tego kraju, którym jest Samarkanda. Pisarze arabscy nazywali to miasto „Edenem starożytnego Wschodu”, „drogocenną perłą świata muzułmańskiego”, „żrenicą ziemi”. Za czasów panowania Tamerlana Samarkanda była stolicą olbrzymiego imperium. Na początku XVI w. stolica została przeniesiona do Buchary. W końcu XVII w. i w pierwszej połowie XVIII w. napały i spustoszyły kraj plemiona koczownicze. Władza w Bucharze została osłabiona, co odbiło się także na Samarkandzie. Miasto podpadło na wiele lat.

2 maja 1868 r. zajęły je wojska rosyjskie. Od tego momentu zaczął się nowy etap w rozwoju tego miasta, które do tej pory stanowi atrakcję turystyczną na skalę światową. Najstarsza część Samarkandy leży nieco na północ od obecnego miasta. Tu właśnie istniało wymienione w literaturze IV w. p.n.e. miasto Marakand. Począwszy od XII w., miasto rozwijało się w kierunku południowym, a po zniszczeniach w czasie najazdu Mongołów ta część miasta została ostatecznie opuszczona.

Oryginalne centrum Samarkandy stanowi Plan Registan, znajdujący się we wschodniej części miasta. W czasach Tamerlana znajdował się tu główny bazar. Przy placu tym zachowała się medresa Uług-bega, zbudowana w latach 1416–1420. Zaliczana jest ona do najciekawszych zabytków XV w. Przy tymże placu wznosi się inna, XVII-wieczna medresa Szyr-dor. Z tego samego okresu pochodzi medresa Tilla-Kari przy zachodniej stronie placu Registan.

Pod względem ukształtowania powierzchni Uzbekistan dzieli się na dwie nierówne części: rozległą część północno-wschodnią (równinną) i mniejszą południową (górzystą). Część równinna obejmuje znaczny obszar pustyni Kyzyl-kum, gliniasto-żwirową wyżynę Ustiurt oraz rozległą deltę Amu-darii. Pośród obszarów równinnych wznoszą się ostańcowe góry: Sułtanuizdag, Tamdy-tau, Kuldżuk-tau i inne. Części wschodnią i południową zajmują przedgórza i łańcuchy górskie Tien-szanu i Gór Ałtajskich. Wznoszą się tutaj takie łańcuchy górskie, jak Czatkalski, Kuramiński, Fergański, Turkiestański i inne oraz śródgórskie kotliny: Fergańska, Zarafsańska, Czyrczyk-Angreńska, Kaszkadaryjska, Surchandaryjska i inne.

Najwyższy szczyt Uzbekistanu – Hazrat Sulton (4643 m n.p.m.) – znajduje się w Górach Hisarskich, na granicy z Tadżykistanem. Najniższy punkt, leżący na obszarze tego kraju, jest położony w Zapadlisku Minbułackim (12 m n.p.m.)⁵.

Tereny pustynne zajmują około 90% powierzchni Uzbekistanu⁶. Obszar kraju rozpościera się na dwóch największych pustyniach Azji Środkowej – Kara-kum i Kyzyl-kum. Pustynia Kyzyl-kum rozciąga się pomiędzy Amu-darią a Syr-darią. W jej środkowej części wznoszą się oddzielne masywy Bukan-tau, Aktau i Kul-dżuk-tau⁷.

Większa część Stepu Głodowego znajduje się na terenie Uzbekistanu, a pozostała – na obszarze Kazachstanu i Tadżykistanu. W 1956 r. część jego terytorium została oddana przez Kazachską SRR Uzbekiej SRR.

Klimat Uzbekistanu jest wybitnie kontynentalny, suchy. Charakterystyczne dla obszaru tego kraju jest małe zachmurzenie i silne usłonecznienie. Lato jest gorące i suche. Średnia temperatura lipca na północy (w miejscowości Nukus) wynosi 32–33°C, a na południu (w miejscowości Termez) – 37°C. Absolutne maksima temperatury w południowych rejonach kraju dochodzą do 48–50°C⁸.

Jedynymi żyznymi obszarami w Uzbekistanie są Kotlina Fergańska i Zarafszanska. W oazach występują szaroziemy i gleby łąkowe. Na terenach przedgórskich znajdują się ciemne szaroziemy, wyżej – gleby brunatne, gleby czarnoziemne oraz gleby łąk i stepów. Na przedgórzach występują różnotrawiaste stopy, w górach – łąki typu alpejskiego. Lasy porastają zbocza gór i doliny rzek. Z gatunków drzewiastych i krzewiastych najbardziej rozpowszechnione są jałowiec arca oraz drzewa owocowe.

Długość Amu-darii w granicach Uzbekistanu wynosi 945 km, Syr-darii 385 km, Zarafszanu – 455 km. Pozostałymi dużymi rzekami, przepływającymi przez terytorium tego kraju, są Czyrczyk, Surchan-daria oraz Kaszka-daria.

W okolicach miasta Katta Kurgan, położonego nad Zarafszanem poniżej Samarkandy, stworzono ogromny zbiornik wodny, służący celom irygacyjnym (tzw. Morze Uzbeckie)⁹. Jego eksploatację rozpoczęto w 1941 r.¹⁰

5 A. Naruniec, H. Borko, P. Gębski, *op. cit.*, s. 10.

6 P. Wieczorek, *op. cit.*, s. 137.

7 A. Naruniec, H. Borko, P. Gębski, *op. cit.*, s. 10.

8 *Третье национальное сообщение Республики Узбекистан по рамочной Конвенции ООН об изменении климата*, Ташкент 2016, s. 17.

9 Б.И. Алматов, Н.А. Нуралиев, Х.О. Нуралиева, *Анализ и оценка посезонной динамики показателей химического состава воды некоторых водохранилищ Узбекистана*, „Гигиена и санитария” 2017, № 96 (2), s. 149.

10 Zbiornik ten znajduje się w lewobrzeżnej części doliny Zarafszanu w odległości 6 km od miasta Katta Kurgan, położonego w wilajecie samarkandzkim. Długość jego linii brzegowej wynosi ponad 200 km, maksymalna długość – 15 km, maksymalna szerokość – 10 km, a maksymalna głębokość – 25 m. Powierzchnia lustra wody zbiornika wynosi 80,5 km². Zob. Б.И. Алматов, Н.А. Нуралиев, Х.О. Нуралиева, *op. cit.*, s. 149.

2. Historia

Najstarsze ślady człowieka na terytorium obecnego Uzbekistanu pochodzą z okresu paleolitu. Na obszarze tym odkryto jaskiniowe obozowiska pod Taszkentem i Samarkandą, pochodzące z tamtego okresu¹¹, a w późniejszym czasie odkopano jaskinię Obirahmat, położoną w odległości ok. 100 km od Taszkentu. Zebrano w niej ponad 30 tys. wyrobów z okresu mustierskiego¹². Jednakże nie tylko jaskinie i groty służyły ówczesnym mieszkańcom tych obszarów za miejsca zamieszkania lub postoju – odkryto także otwarte obozowiska, znajdujące się w dolinie Zarafszanu¹³.

W VI w. p.n.e. obszar Azji Środkowej został podbity przez Persów, w IV w. p.n.e. uległ najazdowi wojsk Aleksandra Macedońskiego. Po rozpadzie mocarstwa Aleksandra i powstaniu około 250 r. p.n.e. państwa grecko-baktryjskiego znaczna część terytorium obecnego Uzbekistanu weszła w jego skład.

Na obszarze zajmowanym obecnie przez Uzbekistan uformowały się państwa niewolnicze: Parfia, Baktria, Chorezm, państwo Kuszanów i inne. Jednocześnie powstały wielkie miasta handlowe (m.in. Samarkanda¹⁴). Od IV do VI w. n.e. na obszarze Azji Środkowej istniało około 30 niezależnych księstw, które podbili Arabowie w VII–VIII w. Ich panowanie było powodem do wzniesienia jednego z największych powstań narodowych w środkowej Azji. Dowodził nim Mukanna (VIII w.)¹⁵. W drugiej połowie XII w. wzrosło znaczenie państwa chorezmijskiego, które podporządkowało sobie Bucharę i Samarkandę.

W XIII w. Azja Środkowa została podbita przez ludy mongolsko-tatarskie i od drugiej połowy XIV w. stała się podstawową częścią mocarstwa Timura¹⁶. Timur i Timurydzi dokładali starań w kierunku rozwoju i rozszerzania stosunków handlowych z różnymi krajami¹⁷. Do stolicy Timurydów – Heratu – przyjeżdżali posłowie z różnych stron świata. Handel zagraniczny odgrywał rolę jednego ze

11 B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 18.

12 *Ibidem*, s. 19.

13 L.I. Albaum, B. Brentjes, *Strażnicy złota*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982, s. 10.

14 Badania archeologiczne prowadzone na terenach Samarkandy pozwalają przypuszczać, że miasto to w okresie swego rozkwitu w X w. mogło liczyć od 100 do 110 tys. mieszkańców (wraz z przedmieściami). Samarkanda stała się miejscem, w które po zwycięskich wyprawach zwożone były łupy i spędzana ludność ze zdobytych miast. Zob. M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985, s. 94.

15 Więcej zob. w: Б.Г. Гафуров, *Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история*, Наука, Москва 1972.

16 Timur urodził się w 1336 r. w osadzie Chodża Iłgar w pobliżu Keszku. Jego ojciec Taragaj był jednym z wybitnych przedstawicieli mongolskiego plemienia Barłasów, które na początku XIV w. ulokowało się w dolinie Kaszka-darii. Zob. B. Gafurow, *op. cit.*, s. 498.

17 Timur korespondował nawet z królem francuskim i angielskim, proponując im opiekę nad kupcami na prawach wzajemności.

stymulatorów rozwoju niektórych gałęzi rzemiosła i rozszerzenia zakresu jego produkcji. Tego rodzaju wymiana aktywizowała również handel wewnątrzny¹⁸.

Na początku XVI w. powstały chanaty uzbeckie: bucharski, chiwiński, a w XVIII w. – kokandzki. W połowie XIX w. rozpoczął się podbój Azji Środkowej przez Rosję carską. Emiraty bucharski i chanat chiwiński przyjęły protektorat Rosji. Chanat kokandzki został zniesiony w 1876 r., a jego terytorium weszło w skład utworzonego w 1867 r. Turkiestańskiego Generalnego Gubernatorstwa.

27 października 1924 r. powstała Uzbecka SRR, w skład której została włączona Tadżycka ASRR, przekształcona później (w 1929 r.) w republikę związkową¹⁹. O ile dawniej Uzbegy zamieszkiwali terytoria trzech państw – Turkiestańskiej ASRR, Bucharskiej SRR (do 1924 r. – Bucharska Ludowa Republika Radziecka) i Chorezmijskiej SRR, to w 1924 r. 90% Uzbeków znalazło się w obrębie jednego organizmu państwowego – Uzbeckiej SRR.

W latach 1927–1928 zakończył się w Uzbekistanie okres odbudowy. Rozpoczęto okres rekonstrukcji starych i budowy nowych zakładów przemysłowych. W latach 1925–1928 we wszystkich obwodach Uzbekistanu przeprowadzono reformę rolną, która zakończyła proces nacjonalizacji ziemi.

W latach poprzedzających Wielką Wojnę Ojczyźnianą (1938–1941) w Uzbekistanie uruchomiono 134 nowe zakłady przemysłowe, wśród nich takie jak kombinat elektrochemiczny i elektrownia w Czirczyku oraz drugi oddział kombinatu włókienniczego w Taszkencie. Szczególne znaczenie dla rozwoju rolnictwa i uprawy bawełny w Uzbekistanie miała budowa systemów nawadniających. W 1939 r. zbudowano Wielki Kanał Fergański o długości 270 km oraz Północny Fergański i Południowy Fergański.

W okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Uzbekistan przekształcił się w jeden z arsenałów Armii Radzieckiej – dostarczał broń, umundurowanie i żywność²⁰. Z rejonów przyfrontowych ewakuowano do Uzbekistanu ponad 90 zakładów przemysłowych. Jednocześnie przybyła tu duża liczba kwalifikowanych robotników, inżynierów i techników, co miało wpływ na rozwój produkcji przemysłowej republiki oraz sprzyjało podniesieniu kwalifikacji miejscowej kadry. Rozpoczęto budowę nowych zakładów przemysłowych (np. huty żelaza w Bekabadzie), elektrowni i kopalń węgla (zagłębie angreńskie). Ruszyła produkcja w nowych przedsiębiorstwach eksploatacji ropy naftowej, rud miedzi, cynku i wolframu.

W 1960 r. w Uzbekistanie było ponad 1300 zakładów przemysłowych, reprezentujących ponad 70 różnych gałęzi przemysłu. W tym czasie Uzbekistan pozostawał nadal głównym rejonem uprawy bawełny w Związku Radzieckim.

18 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 519–520.

19 Więcej zob. w: В.Г. Глушкова, С.М. Бурьгин, *Узбекистан: природа, история, экономика, достопримечательности, религиозные центры*, Вече, Москва 2019.

20 Więcej zob. w: Х.Ш. Йнояттов, *Трудовой вклад народов Узбекистана в разгром фашисткой Германии*, „Общественные науки в Узбекистане” 1975, № 5, s. 14–23.

W 1970 r. Uzbekistan dostarczył około 70% ogólnozwiązkowej produkcji bawełny, ponad 93% ketmi, 50% kokonów jedwabników, 35% karakułów i niemal 22% ryżu. Uzbecka SRR zajmowała drugie miejsce w ZSRR pod względem produkcji tkanin bawełnianych, trzecie w produkcji nawozów mineralnych, czwarte w wydobyciu gazu ziemnego, piąte w produkcji maszyn, wydobycia ropy naftowej i produkcji energii elektrycznej. Pod względem ilości eksportowanych towarów Uzbecka SRR zajmowała drugie miejsce w ZSRR.

3. Podział administracyjny Uzbekkiej SRR i Republiki Uzbekistanu

Uzbecka SRR została podzielona na 10 obwodów. W jej skład weszła w 1936 r. Karakałpacka ASRR. Powierzchnia Uzbekkiej SRR wraz z obszarem Karakałpackiej ASRR wynosiła 449,6 tys. km². Sam obszar Karakałpackiej ASRR obejmował terytorium liczące 165,6 tys. km².

Największym obwodem Uzbekkiej SRR był obwód bucharski, zajmujący obszar 143,2 tys. km², a najmniejszym – obwód andiżański (4,3 tys. km²) (zob. tabela 4.1).

Tabela 4.1. Podział administracyjny Uzbekkiej SRR

Jednostki administracyjne	Powierzchnia (tys. km ²)	Ośrodek administracyjny
Obwody		
Andiżański	4,3	Andiżan
Bucharski	143,2	Buchara
Chorezmijski	4,5	Urgencz
Fergański	7,1	Fergana
Kaszkadariański	28,4	Karszy
Namangański	7,8	Namangan
Samarkandzki	29,2	Samarkanda
Surchandariański	20,8	Termez
Syrdariański	23,1	Gulistan
Taszkiencki	15,6	Taszkent
Republiki autonomiczne		
Karakałpacka ASRR	165,6	Nukus

Źródło: *Территориальное и административное деление Союза ССР на 1-е января 1926 года*, Народный Комиссариат Внутренних Дел, Москва 1926, s. 23–24; *СССР. Административно-территориальное деление союзных республик: на 1-е января 1987 года*, Президиум Верховного Совета СССР, Известия, Москва 1987.

Obecnie Republika Uzbekistanu dzieli się na 12 wilajetów, a była Karakałpacka ASRR została przekształcona w Republikę Karakałpacką, zajmującą obszar 166,59 tys. km² (zob. tabela 4.2).

Tabela 4.2. Podział administracyjny Republiki Uzbekistanu na dzień 1 stycznia 2020 r.

Podział administracyjny	Powierzchnia (tys. km ²)	Ośrodek administracyjny
Republika Karakałpacka (Karakałpacja)	166,59	Nukus
Taszkent (stolica)	0,34	Taszkent
Wilajet andiżański	4,30	Andiżan
Wilajet bucharski	40,22	Buchara
Wilajet chorezmijski	6,05	Urgencz
Wilajet dżyzacki	21,21	Dżyzak
Wilajet fergański	6,76	Fergana
Wilajet kaszkadaryjski	28,57	Karszy
Wilajet namangański	7,44	Namangan
Wilajet nawojski	111,09	Nawoi
Wilajet samarkandzki	16,77	Samarkanda
Wilajet surchondaryjski	20,10	Termez
Wilajet syrdaryjski	4,28	Gulistan
Wilajet taszkencki	15,15	Nurafshon

Źródło: *Административно-территориальное деление Республики Узбекистан, Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике, <https://data.gov.uz> (dostęp: 1.08.2021).*

Jednostką administracyjną zajmującą – podobnie jak Karakałpacja – znaczną część terytorium Republiki Uzbekistanu – jest wilajet nawojski, którego obszar wynosi 111,09 tys. km².

4. Ludność Uzbekiej SRR i Republiki Uzbekistanu

4.1. Ludność Uzbekiej SRR

Według spisu ludności z 1939 r. Uzbeką SRR zamieszkiwało 6 271 269 osób, w tym 3 234 121 mężczyzn i 3 037 148 kobiet. Udział ludności miejskiej w ludności ogółem mieszkającej na terytorium tej republiki wynosił 23,1%.

Największa liczba ludności Uzbeckiej SRR była skupiona w obwodzie fergańskim (1 953 023 osoby), a następnie w takich obwodach, jak: taszkencki (1 241 975 osób), bucharski (1 240 485 osób) i samarkandzki (1 021 656 osób). Największym udziałem ludności miejskiej w ludności ogółem, zamieszkującej obszar tej republiki, cechował się obwód taszkencki (52,1%), a najmniejszym – obwód chorezmijski (10,7%) (zob. tabela 4.3).

Tabela 4.3. Liczba ludności Uzbeckiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.

Podział administracyjny republiki	Ludność ogółem			Ludność zamieszkująca		Udział ludności miejskiej (%)
	mężczyźni	kobiety	razem	w miastach	na wsiach	
Uzbecka SRR	3 234 121	3 037 148	6 271 269	1 449 270	4 821 999	23,1
Obwody autonomiczne						
Karakałpacka ASRR	249 024	220 678	469 702	57 802	411 900	12,3
Obwody						
Bucharski	643 881	596 604	1 240 485	140 712	1 099 773	11,3
Samarkandzki	527 063	494 593	1 021 656	191 882	829 774	11,8
Taszkencki	633 067	608 908	1 241 975	646 974	595 001	52,1
w tym Taszkent	294 283	290 672	584 955	584 955	–	100,0
Fergański	1 003 740	949 283	1 953 023	375 005	1 578 018	19,2
Chorezmijski	177 346	167 082	344 428	36 895	307 533	10,7

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 26, <https://sovethnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).

Uzbecka SRR była najludniejszą spośród republik radzieckich Azji Środkowej, w którym podstawową grupę narodowościową stanowili Uzbekcy. Byli oni trzecim najliczniejszym narodem w ZSRR, a obecnie są drugim pod względem liczebności tureckojęzycznym narodem na świecie²¹.

Uzbekcy stanowili 65,1% mieszkańców Uzbeckiej SRR. Pozostałymi licznymi narodowościami, które według spisu przeprowadzonego w 1939 r. zamieszkiwały tę republikę, byli Rosjanie (11,6%), Tadzycy (5,1%) oraz Kazachowie (4,9%). Znaczny odsetek mieszkańców Uzbeckiej SRR stanowili także Karakałpacy (2,9%), Tatarzy (2,3%), Kirgizi (1,4%), Koreańczycy (1,2%) oraz Ukraińcy (1,1%) (zob. tabela 4.4).

21 P. Wiczorek, *op. cit.*, s. 136.

Tabela 4.4. Skład narodowościowy Uzbekiej SRR w 1939 r.

Narodowości	Liczba osób	Udział (%)	Liczba ludności zamieszkującej	
			w miastach	na wsi
Uzbekcy	4 081 096	65,1	584 346	3 496 750
Rosjanie	727 331	11,6	514 965	212 366
Tadźycy	317 560	5,1	54 206	263 354
Kazachowie	305 416	4,9	33 206	272 210
Karakalpacy	181 420	2,9	9 888	171 532
Tatarzy	147 157	2,3	76 764	70 393
Kirgizi	89 044	1,4	1 649	87 395
Koreańczycy	72 944	1,2	11 256	61 688
Ukraińcy	70 577	1,1	39 196	31 381
Żydzi	50 676	0,8	45 191	5 485
Ujgurzy	50 638	0,8	6 492	44 146
Turkmeni	46 543	0,7	3 794	42 749
Ormianie	20 394	0,3	18 337	2 057
Arabowie	18 939	0,3	187	18 752
Irańczycy	18 181	0,3	6 665	11 516
Pozostałe narodowości	73 353	1,2	43 128	30 225

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 72, <https://sovethnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).

Ludność była skupiona przede wszystkim w nawadnianych oazach i przedgórskich równinach. Największymi miastami Uzbekiej SRR były Taszkent²², Samarkanda²³, Bucharą²⁴ i Urgencz²⁵. Innymi wielkimi miastami Uzbekiej SRR były Andiżan, Namangan, Kokand i Fergana²⁶.

22 Taszkent – stolica Uzbekiej SRR i największe miasto w całej Azji Środkowej, leżało pośrodku oazy zasilanej w wodę przez rzekę Czyrczyk, prawy dopływ Syr-darii. Jest to jedno z najstarszych miast Azji Środkowej. Za czasów carskich stanowiło ono centrum turkiestańskiego gubernatorstwa generalnego. Głównym rodzajem wytwórczości tego miasta był przemysł maszynowy.

23 Samarkanda – miasto położone w dolinie Zarafszanu, dawna stolica imperium Tamerlana. W Samarkandzie znajdowały się oczyszczalnie bawełny i wytwórnie jedwabiu.

24 Bucharą leżała w gęsto zaludnionej oazie, która powstała dzięki kanałom przeprowadzonym od Zarafszanu. Była stolica emira bucharskiego i były ośrodek religijny muzułmaństwa środkowo-azjatyckiego. W Bucharze znajdowały się oczyszczalnie bawełny i przędzalnia jedwabiu.

25 Urgencz stanowił centrum obwodu chorezmijskiego z szybko rozwijającym się przemysłem.

26 Andiżan, Namangan, Kokand i Fergana – wielkie ośrodki rejonów uprawy bawełny w Dolinie Fergańskiej.

4.2. Ludność Republiki Uzbekistanu

Na dzień 1 stycznia 2020 r. liczba ludności zamieszkującej na obszarze Republiki Uzbekistanu została oszacowana na 33 905,2 tys. osób. Większość ludności tego kraju mieszka w miastach (17 144,1 tys. osób), w tym w samej stolicy – 2571,7 tys. osób. Republikę Karakałpacką w 2020 r. zamieszkiwało 1898,3 tys. osób, z czego większość na obszarach wiejskich (967,8 tys. osób).

Największa liczba mieszkańców Republiki Uzbekistanu skupiona jest w trzech jednostkach administracyjnych – wilajecie samarkandzkim (3877,4 tys. osób), kaszkadaryjskim (3280,4 tys. osób) i wilajecie andiżańskim (3127,7 tys. osób) (zob. tabela 4.5).

Tabela 4.5. Ludność Republiki Uzbekistanu na dzień 1 stycznia 2020 r.

Podział administracyjny	Ludność ogółem (tys. osób)	W tym ludność mieszkająca	
		w miastach	na wsiach
Republika Uzbekistanu	33 905,2	17 144,1	16 761,1
Republika Karakałpacka (Karakalpacja)	1 898,3	930,5	967,8
Taszkent (stolica)	2 571,7	2 571,7	–
Obwody			
Wilajet andiżański	3 127,7	1 633,9	1 493,8
Wilajet bucharski	1 923,9	709,5	1 214,4
Wilajet chorezmijski	1 866,5	619,3	1 247,2
Wilajet dżyzacki	1 382,1	648	734,1
Wilajet fergański	3 752	2 117,7	1 634,3
Wilajet kaszkadaryjski	3 280,4	1 410,4	1 870
Wilajet namangański	2 810,8	1 815,1	995,7
Wilajet nawojski	997,1	487,7	509,4
Wilajet samarkandzki	3 877,4	1 438,3	2 439,1
Wilajet surchondaryjski	2 629,1	954	1 675,1
Wilajet syrdaryjski	846,3	361,3	485
Wilajet taszkencki	2 941,9	1 446,7	1 495,2

Źródło: Административно-территориальное деление Республики Узбекистан, Портал открытых данных Республики Узбекистан, <https://data.gov.uz> (dostęp: 1.08.2021).

W latach 2000–2020 gęstość zaludnienia Republiki Uzbekistanu systematycznie zwiększała się (z 54,6 os./km² do 75,5 os./km²). Gęstość zaludnienia w stolicy Uzbekistanu w ciągu tego 20-letniego okresu zwiększyła się z 6472,2 os./km² do 7699,6 os./km².

W badanym okresie największa gęstość zaludnienia została zaobserwowana w wilajecie andiżańskim (727,4 os./km² w 2020 r.), a najmniejsza – w wilajecie nawojskim (9 os./km² w tymże roku) (zob. tabela 4.6).

Tabela 4.6. Gęstość zaludnienia poszczególnych wilajetów Republiki Uzbekistanu na dzień 1 stycznia 2000, 2005, 2010, 2015 i 2020 r. (os./km²)

Jednostki administracyjne	Rok				
	2000	2005	2010	2015	2020
Republika Uzbekistanu	54,6	56,6	62,4	69,1	75,5
Republika Karakałpacka (Karakalpacja)	9,0	9,3	9,8	10,6	11,4
Taszkent (stolica)	6 472,2	6 462,7	6 750,2	7 099,6	7 699,6
Obwody					
Wilajet andiżański	520,5	542,8	592,8	664,5	727,4
Wilajet bucharski	35,2	36,6	40,0	44,3	47,8
Wilajet chorezmijski	217,0	228,0	258,1	283,6	308,5
Wilajet dżyzacki	46,0	48,1	52,7	58,9	65,2
Wilajet fergański	397,7	412,8	454,8	509,6	555,0
Wilajet kaszkadaryjski	75,8	80,2	91,6	103,6	114,8
Wilajet namangański	260,0	272,1	303,6	343,3	377,8
Wilajet nawojski	7,1	7,2	7,7	8,2	9,0
Wilajet samarkandzki	158,9	166,0	186,0	209,6	231,2
Wilajet surchondaryjski	86,4	91,3	103,2	117,3	130,8
Wilajet syrdaryjski	149,3	154,4	166,9	181,6	197,7
Wilajet taszkentcki	153,6	157,6	169,5	180,9	192,9

Źródło: *Плотность населения*, Портал открытых данных Республики Узбекистан, <https://data.gov.uz> (dostęp: 2.08.2021).

Uzbekistan od 1989 r. nie przeprowadzał powszechnego spisu ludności. Pierwszy tego rodzaju spis w Republice Uzbekistanu jest planowany w 2022 r.²⁷

Według spisu powszechnego z 1989 r., obszar Uzbekistanu zamieszkiwali przede wszystkim Uzbegy. Stanowili oni 71,4% ludności zamieszkującej terytorium Republiki Uzbekistanu. Pozostałymi licznymi narodowościami, które według powszechnego spisu ludności mieszkaly na obszarze tego kraju, byli Rosjanie (8,3%), Tadzycy (4,7%) i Kazachowie (4,1%). Ponadto Uzbekistan zamieszkiwały takie narodowości, jak: Tatarzy (2,4%), Karakałpacy (2,1%), Tatarzy Krymscy (1%), Koreańczycy (0,9%), Kirgizi (0,9%), Ukraińcy (0,8%) i Turkmeni (0,6%) (zob. tabela 4.7).

²⁷ *Первая за годы независимости перепись населения в Узбекистане пройдет в 2022 г.*, „Интерфакс”, 6 lutego 2019 r., <https://exk.kz/news> (dostęp: 30.08.2021).

Tabela 4.7. Skład narodowościowy Republiki Uzbekistanu według spisu z 1989 r.

Narodowość	Liczba osób (tys.)	Udział (%)
Ludność ogółem	19 810,0	100,0
Uzbekcy	14 142,0	71,4
Rosjanie	1 653,5	8,3
Tadźycy	933,6	4,7
Kazachowie	808,0	4,1
Tatarzy	468,0	2,4
Karakalpacy	411,9	2,1
Tatarzy Krymscy	188,8	1,0
Koreańczycy	183,1	0,9
Kirgizi	174,9	0,9
Ukraińcy	153,2	0,8
Turkmeni	121,6	0,6

Źródło: Численность основных национальностей в структуре населения Узбекистана (по данным переписи 1989 г.), <http://www.demoscope.ru> (dostęp: 20.08.2021).

Według dokonanych szacunków Uzbekcy stanowią obecnie około 82% ludności zamieszkującej terytorium Republiki Uzbekistanu²⁸. Znacząco zmniejszyła się liczba Rosjan mieszkających w tym kraju – do 2,6%²⁹.

5. Gospodarka, rolnictwo i transport Uzbekkiej SRR

Uzbecka SRR była pod względem gospodarczym najlepiej rozwiniętą republiką Azji Środkowej. Na Uzbekką SRR w 1969 r. przypadało około 2/3 środkowoazjatyckiej produkcji przemysłowej i niemalże 60% produkcji rolnej (w tym około 70% bawełny).

Uzbecka SRR była rejonem rozwoju przemysłu ciężkiego, a także rozwiniętego przemysłu lekkiego i spożywczego oraz główną bazą bawełnianą ZSRR. Ogólnozwiązkowe znaczenie miała hodowla jedwabników, owiec karakułowych, sadownictwo i uprawa winorośli.

28 Ю.Н. Цыряпкина, *Русские в Узбекистане: языковые практики и самоидентификации (на примере полевых исследований в Фергане)*, „Томский журнал лингвистических и антропологических исследований” 2015, № 3 (9), s. 18.

29 *Ibidem*.

Wśród republik radzieckich Uzbekistan zajmował pierwsze miejsce pod względem zbiorów bawełny, roślin łykowych i kokonów jedwabników, produkcji maszyn do zbioru, siewu i oczyszczania bawełny, jak również urządzeń do jej oczyszczania. Drugie miejsce Uzbekicka SRR zajmowała pod względem zbiorów ryżu, trzecie miejsce w zakresie produkcji nawozów mineralnych, tkanin bawełnianych, jedwabnych, oleju oraz wydobycia gazu ziemnego.

Uzbekistan jest zasobny w surowce mineralne. W rejonie Buchary występują bogate zasoby gazu ziemnego (złoże Gazli). Gaz odkryto również w Kotlinie Fergańskiej, na południu Uzbekistanu oraz w Republice Karałpackiej.

Najbardziej zasobne w węgiel jest złoże angreńskie. Węgiel występuje również na południu Uzbekistanu.

Wielkie złoże złota znajduje się w Muruntau, gdzie funkcjonuje jedna z największych na świecie kopalń³⁰. Od 1967 r. złoto wydobywa z niej Nawojski Kombinat Górniczo-Metalurgiczny. Duże złoża złota, znajdujące się na terytorium Uzbekistanu, to Koczbulak, Pirmirab, Kyzylalmasaj, Kauldy, Guzaksaj, Marjanbulak, Karakutan, Zarmitan i Amantajtan³¹.

W rejonie Ałmałyku występują bogate złoża rud miedzi, cynku i ołowiu. Duże są również zasoby rud wolframu i metali ziem rzadkich.

W Angrenie znajdują się wielkie złoża glinki kaolinowej. Siarka rodzima występuje w Kotlinie Fergańskiej i w strefie pustynnej. Wielkie złoża soli kamiennej znajdują się w obwodzie surchandariańskim (Chodżaikan), w jeziorach przy ujściach Zarafszanu i Amu-darii.

W górach Sułtanuizdag znajdują się złoża fosforytów. Obwód taszkencki zasobny jest we fluoryty i baryt. W Uzbekistanie powszechnie występują wapienie, kamienie budowlane, żwir, piaski itp. W górach Nura-tau eksploatowany był marmur.

W Uzbekistanie licznie występują źródła mineralne, w tym o znaczeniu leczniczym. Najpopularniejszymi uzdrowiskami w Uzbekiej SRR były Szachimardan, Czartak i Czymion.

5.1. Przemysł

Główną rolę w przemyśle Uzbekiej SRR odgrywały gałęzie przemysłu ciężkiego. Podstawowymi surowcami energetycznymi Uzbekiej SRR były węgiel, ropa naftowa, gaz ziemny i energia wodna. Górnictwo węglowe zaczęło rozwijać się w okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

Do największych elektrowni Uzbekiej SRR należały farchadzka elektrownia wodna na Syr-darii oraz elektrownie ciepłe: angreńska, taszkiencka i nawojska.

³⁰ A. Naruniec, H. Borko, P. Gębski, *op. cit.*, s. 14.

³¹ *Ibidem*.

Zbudowano kaskadę elektrowni na Czyrczyku, czarwacką elektrownię wodną (na Czyrczyku) oraz bekabadzką elektrownię ciepłą, która była opalana gazem.

Najważniejszym przemysłem Uzbeckiej SRR był przemysł maszynowy. W republice funkcjonowało 50 wielkich zakładów budowy maszyn. Przemysł maszyn rolniczych reprezentowały wielkie zakłady umiejscowione w Taszkencie („Taszselmasz” i „Uzbekselmasz”), Czyrczyku („Czyrczykselmasz”) i Samarkandzie („Krasnyj Dwigatiel”). Produkowały one maszyny do zbioru bawełny, ciągniki, siewniki ciągnikowe, kultywatory, ładowacze, maszyny do oczyszczania bawełny, siewniki do nawozów oraz inne maszyny i urządzenia służące do mechanizacji prac przy uprawie bawełny. Ponadto przemysł maszynowy Uzbeckiej SRR produkował koparki, spycharki, maszyny drogowe i maszyny księgujące. W zakładach „Taszawtomasz” produkowano uniwersalne wywrotki ciągnikowe, służące do transportu bawełny bez opakowania. Taszkiencki zakład „Uzbekchłopmasz” produkował maszyny i urządzenia dla oczyszczalni bawełny. Zakład „Tasztekstilmasz” zaopatrywał w maszyny włókiennicze liczne rejony ZSRR. Zakład „Sriedazchimmasz” w Czyrczyku produkował urządzenia dla przemysłu chemicznego. Funkcjonowały także zakłady przemysłu elektrotechnicznego, produkujące kable i lampy elektryczne. Duże znaczenie miała produkcja urządzeń dla przemysłu węglowego, naftowego i gazowego. W Uzbeckiej SRR liczne były zakłady remontu maszyn.

Hutnictwo żelaza i metali nieżelaznych pokrywało zapotrzebowanie przemysłu maszynowego i budownictwa Uzbeckiej SRR. W Bekabadzie funkcjonowała pierwsza w Azji Środkowej huta żelaza. W rejonie angreńsko-ałmałyckim, w obwodzie taszkenckim, w Ałtyn-Topkan znajdował się wielki kombinat górniczo-metalurgiczny, w skład którego wchodziły kopalnie, zakłady wzbogacania rud i huta miedzi. Uruchomiono także produkcję kwasu siarkowego.

Przemysł wolframowo-molibdenowy obejmował kopalnie i zakłady wzbogacania rud podlegające zarządowi kopalń w Kojtasz oraz zakład twardych stopów w Czyrczyku. Przemysł aluminiowy był oparty na kopalniach w Czaszma, Czybargata, Naugar-zan oraz wzbogalni w Tojtepie.

Przemysł chemiczny opierał swą produkcję na bogatej bazie surowcowej (gaz ziemny, ropa naftowa, węgiel, wapień, siarka, odpady hutnictwa i przemysłu bawełnianego). Szczególnie silnie rozwinięta była produkcja nawozów mineralnych dla uprawy bawełny, która koncentrowała się w takich miastach, jak Czyrczyk, Kokand, Samarkanda, Andiżan, Fergana i Nawoi. Na terytorium Uzbeckiej SRR funkcjonowały liczne zakłady produkujące sztuczny jedwab, lakiery, farby, tworzywa sztuczne, wyroby gumowe itp.

Przemysł materiałów budowlanych produkował przede wszystkim cement, cegły, wyroby żelbetonowe, dachówki, łupki, alabaster i wapno. W Bekabadzie, Kuwasaju, Angrenie i Achangaranie znajdowały się cementownie, a w Taszkencie, Angrenie, Samarkandzie, Ferganie, Ałmałyku i innych miastach istniały kombinaty budowy domów. W Dżyzaku uruchomiono zakład sylikatowo-kalcytowy, w Czyrczyku – zakład produkcji szkła.

Przemysł lekki Uzbekiej SRR związany był z przeróbką surowej bawełny, kokonów jedwabników, włókien łykowych i innych. W Ferganie, Bucharze, Samarkandzie, Margiłanie i w innych miastach wybudowano owijalnie kokonów jedwabniczych. W Uzbekiej SRR najlepiej rozwinięty był przemysł włókienniczy. Do największych zakładów należały kombinaty włókiennicze w Taszkencie – jedne z największych w kraju i w Ferganie, jak również przędzalniczo-tkacka fabryka w Ferganie. W Margiłanie funkcjonował największy w Związku Radzieckim kombinat jedwabniczy, w Samarkandzie tkalnia jedwabiu, a w Namanganie kombinat produkcji tkanin jedwabnych.

Przemysł spożywczy opierał się na zakładach olejarskich, mleczarskich, mięsnych, produkcji konserw, jak również zakładach piekarskich i młynarskich. Surowcem dla przemysłu olejarskiego były nasiona bawełny. Z odpadów powstających podczas produkcji oleju wytwarzane było mydło, z łusek (nasion bawełny) – spirytus techniczny. W Uzbekistanie dobrze prosperowały zakłady produkcji rumu w Denau i zakład produkcji win w Taszkencie, utworzony w 1867 r., który funkcjonuje do dziś³².

5.2. Rolnictwo

Użytki rolne zajmowały ponad 60% powierzchni Uzbekiej SRR, w tym 69% stanowiły pastwiska, a niemalże 12% grunty orne.

Ze względu na suchy klimat dużą rolę w rolnictwie Uzbekistanu odgrywało i nadal odgrywa nawadnianie. W Uzbekiej SRR zbudowano dziesiątki wielkich kanałów nawadniających oraz zbiorników wodnych. Na wielką skalę prowadzone było zagospodarowywanie stepów (Głodowego i Karszyńskiego), centralnej części Kotliny Fergańskiej oraz ujściowych odcinków Amu-darii i Zarawszanu.

Rolnictwo Uzbekiej SRR specjalizowało się w uprawie bawełny. W południowych rejonach uprawiano szczególnie cenne, cienkowłókniste gatunki bawełny, w obwodzie taszkienckim i Czirczyka – kenaf (ponad 90% zbiorów ogólnorodzieckich), na terenach nawadnianych – ryż, kukurydzę, dżugare³³ i rośliny strączkowe. Na ziemiach bogarnych³⁴, w obwodach samarkandzkim, kaszkadariańskim,

32 Комбинат Ташкентвино, <http://www.toshkentvino.uz> (dostęp: 12.08.2021).

33 Dżugara (*Sorghum cernuum*) to gatunek sorga o zwisłej, gęstej wieszce, uprawiany w wielu krajach azjatyckich. Należy do roślin najdawniej uprawianych w rejonach zbyt suchych lub zbyt gorących. Zob. A. Kowalczyk-Juśko, R. Prażak, K. Kościk, *Sorgo – roślina energetyczna*, [w:] *Odnowialne źródła energii obecnie i w nowej perspektywie po 2013 roku*, Mazowiecki Ośrodek Doradztwa Rolniczego, Oddział Poświętne w Płońsku, Płońsk 2012, s. 108–109.

34 Ziemie bogarne (bogara) – nazwa nienawadnianych gruntów uprawnych, występujących na obszarach z dominacją gruntów nawadnianych. Termin ten używany jest na oznaczenie w rejonach z przewagą uprawy nawadnianej gruntów, na których uprawia się rośliny bez nawadniania (Azja Środkowa, Zakaukazie).

taszkienckim i syrdariańskim uprawiano pszenicę i jęczmień. W całej republice, a szczególnie w okolicach Taszkontu i innych ośrodków przemysłowych, rozwinięta była uprawa warzyw i roślin basztanowych. Dużą rolę w Uzbeckiej SRR odgrywały sadownictwo i uprawa winorośli. Pod względem plantacji ryżu Uzbekistan zajmował pierwsze miejsce w ZSRR.

Najstarszą gałęzią gospodarki Uzbekistanu jest hodowla jedwabników. Hodowla zwierząt gospodarczych w Uzbeckiej SRR miała głównie charakter pasterski, co było związane z warunkami klimatycznymi republiki. Najliczniejszą grupę wśród zwierząt gospodarskich stanowiły owce karakułowe, najlepiej przystosowane do hodowli pasterskiej na obszarach pustynnych.

Utworzono nowy, wielki ośrodek uprawy bawełny w Stepie Karszyńskim, nawodniono nowe obszary w Stepie Głodowym i w Karakałpackiej ASRR.

5.3. Transport

Podstawowym rodzajem transportu w Uzbeckiej SRR był transport kolejowy. Zbudowano nowe linie kolejowe: Fergana – Kyzyl Kija, Ucz Kurgan – Tasz Kумыr, Samsonowo – Termez – Denau, Karszy – Kitab, Taszkont – Angren, Taszkont – Barraż, Syr-daria – Dżyzak, Czardżou – Kungrad (łącząca obszary przy ujściu Amu-darii z główną magistralą Azji Środkowej).

Transport wodny w Uzbeckiej SRR odbywał się przede wszystkim Amu-darią, którą transportowano głównie bawełnę i zboże, nawozy mineralne i materiały budowlane. Żegluga na Syr-darii nie miała większego znaczenia. W transporcie Karakałpackiej ASRR wykorzystywano Jezioro Aralskie.

Linie lotnicze łączyły wszystkie miasta i liczne ośrodki rejonowe republiki. Uzbecka SRR miała regularne połączenia lotnicze z Moskwą i innymi wielkimi miastami ZSRR. Taszkont miał regularne połączenie lotnicze z Afganistanem. Szybko rozwijał się transport rurociągowy. W Kotlinie Fergańskiej zbudowano rurociąg naftowy Assake Ałty Aryk. Zbudowano wielkie rurociągi transportujące bucharski gaz ziemny do Taszkontu, na Ural i do południowego Kazachstanu.

5.4. Przemysł i rolnictwo Karakałpackiej ASRR (Karakałpakii)

Karakałpacka ASRR została utworzona 20 marca 1932 r. 5 grudnia 1936 r. Karakałpakia weszła w skład Uzbeckiej SRR. Główną grupą narodowościową byli Karakałpacy³⁵. Ponadto Karakałpacką ASRR zamieszkiwali Uzbegy, Kazachowie, Rosjanie, Turkmeni i Koreańczycy. Stolicą Karakałpakii był Nukus.

35 Więcej zob. w: М.К. Нурмухамедов, Т.А. Жданко, С.К. Камалов, *Каракалпаки*, Фан, Ташкент 1971; Б.А. Кошанов, *Историография истории народов Южного Приаралья новейшего периода*, Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, Нукус 2008.

Z bogactw mineralnych w Karakałpackiej ASRR występowały przede wszystkim mineralne materiały budowlane, fosforyty, rudy metali nieżelaznych, talk, grafit i sól kamienna. Odkryto również złoża ropy naftowej i gazu ziemnego.

Główne znaczenie miały gałęzie przemysłu związane z przeróbką surowej bawełny, kokonów jedwabników, produktów zwierzęcych i ryb. Działały liczne zakłady remontowe oraz zakłady produkcji materiałów budowlanych. W Tachiatasz znajdowała się rejonowa elektrownia ciepłna.

Uprawa ziemi odbywała się w oparciu o sztuczne nawadnianie. Zbudowano wielkie kanały, zrekonstruowano i rozbudowano sieć nawadniającą.

W Karakałpackiej ASRR dominowała uprawa bawełny. Uprawiano także ryż, dzugarę, kukurydzę. Ważną rolę w Karakałpakii odgrywała lucerna, przeznaczona na nasiona. Ponadto uprawiano warzywa, rośliny basztanowe, drzewa owocowe i winorośl. Z uprawą bawełny związana była hodowla jedwabników. Oprócz tego hodowano bydło, owce (szczególnie karakułowe), kozy, wielbłądy oraz dla cennych futer – nornice, lisy czarno-brunatne i inne zwierzęta.

6. Uzbekistan po rozpadzie Związku Radzieckiego

Uzbekistan ogłosił niepodległość 31 sierpnia 1991 r., a jego Konstytucja została uchwalona 8 grudnia 1992 r. z mocą obowiązującą od dnia jej przyjęcia³⁶. Językiem urzędowym w Republice Uzbekistanu jest język uzbecki³⁷, w Republice Karakałpackiej również język karakałpacki³⁸. Uzbekistan za sprawą prezydenta I. Karimowa kultuwyuje pamięć o Amir Timurze, uznawanego za założyciela pierwszego państwa uzbeckiego i dynastii Timurydów³⁹.

36 J. Szukalski, *Ewolucja pozycji ustrojowej Prezydenta Uzbekistanu w latach 1990–2015*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2016, nr 20B, s. 367.

37 Język uzbecki należy do kartuckiej grupy języków tureckich. Więcej zob. w: J. Tambor, *Kazach czy Kazachstańczyk: przyczynek do nazw narodowości i nazw obywateli państw*, „Postscriptum” 2005, nr 2 (50), s. 62. Językoznawcy-turkolodzy ustalili, że już w XIV–XV w. istniały aktualne do dziś reguły gramatyczne języka uzbeckiego i podstawowy zasób słownictwa. Zob. B. Gafurov, *op. cit.*, s. 568.

38 Język karakałpacki należy do grupy języków kipczackich. Zaawansowane studia naukowe nad językiem karakałpackim rozpoczęły się w latach 50. XX w. Znaczącą rolę w rozwoju badań naukowych nad tym językiem wniósł N.A. Baskakov, autor dwutomowego dzieła *Język karakałpacki* i pracy traktującej o gramatyce tego języka. Zob. H.A. Баскаков, *Каракалпакский язык*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1952; H.A. Баскаков, *Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1962.

39 A. Wierzbicki, *Etnogeneza i tradycja wynaleziona jako instrumenty legitymizacji władzy w państwach Azji Centralnej*, „Rocznik Nauk Społecznych” 2015, t. 7 (43), nr 1, s. 53.

W lutym 2017 r. została przyjęta „Strategia działania dotycząca dalszego rozwoju Republiki Uzbekistanu”⁴⁰. Zakłada ona pięć priorytetowych sfer rozwoju tego kraju, takich jak:

- doskonalenie budowy państwa i społeczeństwa, ukierunkowane na dalsze wzmocnienie roli parlamentu i partii politycznych, służące pogłębieniu reform politycznych i modernizacji kraju, jak również reformowanie systemu zarządzania państwem;
- zapewnienie praworządności oraz dokonanie reformy systemu sądowno-prawnego, mające na celu wzmocnienie niezawisłości władzy sądowej oraz gwarancji właściwej ochrony praw i wolności obywateli, doskonalenie prawa administracyjnego, karnego, cywilnego i gospodarczego, jak również zwiększenie efektywności systemu przeciwdziałania przestępczości;
- rozwój i liberalizacja gospodarki, ukierunkowane na dalsze wzmocnienie stabilności makroekonomicznej i zachowanie wysokiego tempa wzrostu gospodarki, zwiększenie jej konkurencyjności, a także kontynuacja reform instytucjonalnych i strukturalnych związanych ze zmniejszeniem roli państwa w gospodarce;
- rozwój sfery społecznej ukierunkowany na zwiększenie zatrudnienia i realnych dochodów ludności, doskonalenie ochrony socjalnej i ochrony zdrowia obywateli, jak również zwiększenie aktywności społeczno-politycznej kobiet;
- zapewnienie zgody międzynarodowej oraz tolerancji religijnej, wdrażanie zrównoważonej, obustronnie korzystnej i konstruktywnej polityki zagranicznej, wzmocnienie niezależności i suwerenności państwa oraz wizerunku kraju za granicą.

Bank Światowy szacuje siłę roboczą Uzbekistanu na 18,8 mln osób, z czego ludność aktywną zawodowo – na 14,6 mln osób⁴¹. Większość mieszkańców Uzbekistanu wykonuje pracę zawodową bez oficjalnej umowy ze względu na wysokie opodatkowanie etatu⁴².

Uzbekistan jest państwem o liczącym się potencjale gospodarczym. Od 1995 r. gospodarka uzbecka rozwija się dynamicznie, czemu sprzyja niski poziom zadłużenia wewnętrznego i zagranicznego⁴³. W 2020 r. PKB Republiki Uzbekistanu

40 Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № УП-4947 „О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан”, <https://lex.uz/docs/3107042> (dostęp: 14.08.2021).

41 *Uzbekistan – państwo w budowie*, Centrum Badań nad Bezpieczeństwem Akademii Sztuki Wojskowej, Raport OSPP, maj 2020, s. 12.

42 *Ibidem*.

43 P. Sieradzan, *Reformy społeczno-polityczne w Uzbekistanie w czasie prezydentury Szawkata Mirzijoiewa*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2021, nr 1 (28), s. 17–18.

wynosił 580 203,2 mld sum⁴⁴ i wzrósł o 1,6% w stosunku do roku poprzedniego⁴⁵. W 2021 r. wzrost PKB tego kraju prognozowany jest na 4,8%⁴⁶.

Na terytorium Republiki Uzbekistanu występują bogate zasoby surowców naturalnych⁴⁷. Mimo posiadania znacznych zasobów tych surowców wskaźnik ich wydobywania w Uzbekistanie jest niższy niż w sąsiednich krajach⁴⁸.

Warto podkreślić, że w Uzbekistanie prężnie rozwija się przemysł motoryzacyjny. Na terenie tego kraju uruchomiono montownię samochodów koncernu KIA⁴⁹. W nowej fabryce produkowane są samochody tej marki, przeznaczone na rynek azjatycki oraz północnoamerykański. Ponadto w Samarkandzie działa fabryka SamAuto⁵⁰, produkująca samochody ciężarowe, autobusy oraz samochody specjalne, takie jak karetki pogotowia, wozy strażackie, samochody do wywozu nieczystości płynnych, odpadów czy podnośniki z wysięgnikiem teleskopowym⁵¹.

Ważnym aspektem rozwoju Uzbekistanu jest także rozwijana od 2016 r. współpraca z Chinami w dziedzinie handlu zagranicznego i projektów infrastrukturalnych⁵².

44 Sum uzbecki – oficjalna waluta Republiki Uzbekistanu, wprowadzona 15 listopada 1993 r. zamiast rubla. Jednostka tej waluty dzieli się na 100 tiyin.

45 Б.А. Бегалов, *Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за январь-декабрь 2020 года*, Государственный Комитет Республики Узбекистан по Статистике, Ташкент 2021, s. 8.

46 *ЕБРР обновил прогноз роста ВВП Узбекистана в 2021 году*, <https://uz.sputniknews.ru> (dostęp: 21.08.2021).

47 Znajduje się tam prawie 100 różnego rodzaju minerałów, w tym ponad 60 wykorzystywanych przemysłowo, mieszczących się w 2900 złożach. Zob. A. Naruniec, H. Borko, P. Gębski, *op. cit.*, s. 14.

48 *Ibidem*.

49 <https://kia-uzbekistan.uz> (dostęp: 8.10.2021).

50 <https://samauto.uz> (dostęp: 8.10.2021).

51 <https://samauto.uz/transport.special> (dostęp: 8.10.2021).

52 P. Sieradzan, *op. cit.*, s. 122.

Rozdział 5

Tadżykistan

1. Warunki naturalne

Tadżykistan jest krajem typowo górskim, położonym na wysokości 300–7495 m n.p.m. Około 93% obszaru tego kraju zajmują góry¹. Tadżykistan jest najmniejszym pod względem zajmowanego terytorium krajem powstałym w Azji Środkowej po rozpadzie ZSRR². Graniczy z czterema państwami – Afganistanem (długość granicy 1344,2 km), Uzbekistanem (1332,9 km), Kirgistanem (987 km) i Chinami (495 km)³. Granice Tadżykistanu są bardzo kręte, zwłaszcza na północy, gdzie jego terytorium sięga daleko w głąb Kotliny Fergańskiej⁴.

Powierzchnia Tadżykistanu wznosi się z północnego zachodu ku południowemu wschodowi. U stóp gór znajdują się kotliny: na północy – Fergańska, na zachodzie – Hisarska i Wachska.

W północnej części Tadżykistanu leży zachodnia część Kotliny Fergańskiej, ograniczona od północy górami Kuramińskimi i Mongoł-tau, w środkowej części kraju wznoszą się góry Turkiestańskie, Zarafszańskie, Hisarskie i Ałajskie. Południowo-wschodnią część Tadżykistanu zajmuje Pamir.

Zachodni Pamir charakteryzują wysokie łańcuchy górskie o ostro zakończonych wierzchołkach i stromych stokach oraz głębokie (do 2000 m) i wąskie doliny. W zachodniej części Pamiru wznoszą się potężne łańcuch górskie: Akademii Nauk (gdzie znajduje się Szczyt Ismaila Samaniego o wysokości 7495 m n.p.m.⁵), Darwaskie,

1 Г. Хасанзода (red.), *Таджикистан в цифрах 2018*, Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе 2019, s. 10.

2 P. Adamczewski, E. Kuzavleva-Adamczewska, *Świadomość historyczno-narodowa w środowisku studentów w Duszanbe*, „Przegląd Orientalistyczny” 2014, nr 3–4, s. 171.

3 Посольство Республики Таджикистан в Российской Федерации, <https://www.tajembassy.ru> (dostęp: 13.08.2021).

4 W Tadżykistanie jest ona nazywana Północną.

5 Poprzednia nazwa szczytu: Pik Komunistu, stanowiący najwyższy szczyt ZSRR.

Wachańskie, Jazgulemskie i inne, dla których charakterystyczne są wielkie lodowce typu dolinnego.

Wschodni Pamir odznacza się wysoko położonymi, szerokimi dolinami, ponad którymi wznoszą się góry o stromych, słabo rozczłonkowanych stokach i łagodnych wierzchołkach. Na południowym wschodzie, między górami Hisarskimi a Darwaskimi, leży Południowotadżyckie Średniogórze, w obrębie którego położone są kotliny Hisarska, Wachska i inne, oddzielone od siebie niewysokimi górami i wzgórzami. Doliny śródgórskie, leżące na wysokości do 1000 m n.p.m., mają z gospodarczego punktu widzenia największe znaczenie.

Klimat Tadżykistanu jest kontynentalny. W dolinach śródgórskich i na stokach gór – do wysokości 1000–1200 m n.p.m. – lato jest bardzo gorące, suche i długie, natomiast zima – łagodna i krótka. W górach zachodniej części Tadżykistanu, na wysokości od 1500 do 3000 m n.p.m., klimat jest chłodniejszy i wilgotniejszy. Najwięcej opadów otrzymują stoki gór skierowane ku zachodowi.

Klimat Pamiru jest wybitnie kontynentalny – zima ostra, długa, a lato krótkie i chłodne. Ze względu na dużą wysokość i osłonięcie od zachodu wysokimi górami roczna suma opadów wynosi poniżej 100 mm. We wschodnim Pamirze zima jest bezśnieżna.

Przez Tadżykistan przepływają trzy wielkie rzeki – na północy Syr-daria, w środkowej części Zarafszan, a na południu Amu-daria wraz ze źródłowymi rzekami Piandżem i Wachszem⁶. Odznaczają się one wysokimi stanami wód w lecie w związku z intensywnym tajaniem lodowców i śniegu. Tylko północna część Tadżykistanu, wchodząca do Kotliny Fergańskiej, należy do dorzecza Syr-darii, pozostałe jego terytorium leży w dorzeczu Amu-darii, płynącej na samym południu Tadżykistanu wzdłuż granicy z Afganistanem.

Południowe doliny Tadżykistanu, leżące wzdłuż prawych dopływów Amu-darii, zasłonięte są w pełni górami od północy, z południa zaś otwarte dla upalnych wiatrów afgańskich⁷. Kotliny te: Hisarska wzdłuż Kafirniganu i Wachska – wzdłuż Wachszu, odznaczają się bardzo gorącym i suchym klimatem. Kotlinę Wachską ze względu na swoje warunki klimatyczne nazwano – w okresie, gdy Tadżykistan stanowił integralną część ZSRR – „Radzieckim Egiptem”.

Największym jeziorem w Tadżykistanie jest Jezioro Kara-kul, znajdujące się we wschodnim Pamirze. Jezioro to ma pochodzenie tektoniczne. Powierzchnia lustra wody Jeziora Kara-kul wynosi 380 km². Drugim co do wielkości jeziorem,

6 Od miejsca zlania się rzek Pamiru i Wachan-darii i do ujścia rzeki Wachszu Amu-daria nosi nazwę Piandż.

7 Określane są one mianem „afgańców”. Są to pustynne lokalne wiatry, wywołujące latem burze piaskowe. Wiatry te wieją w Azji Środkowej na granicy tadżycko-afgańskiej. Zob. В.М. Пищальник (red.), *Природопользование: определения и термины*, Федеральное Государственное Бюджетное Образовательное Учреждение Высшего Профессионального Образования „Сахалинский Государственный Университет”, Южно-Сахалинск 2015, s. 22.

znajdującym się na obszarze Tadżykistanu, jest Jezioro Sareskie (86,5 km²)⁸. Największymi sztucznymi zbiornikami wodnymi są Zbiornik Kajrakkumski (powierzchnia lustra wody – 520 km²) i Zbiornik Nurecki (106 km²)⁹.

Na obszarze Tadżykistanu występuje wiele jaskiń, jednakże nie są one wystarczająco poznane i opisane. Z turystycznego punktu widzenia najbardziej atrakcyjną jaskinią jest ognista jaskinia KuhI–Malik. Powstała ona w wyniku wypalania się złóż węgla¹⁰. Innymi najbardziej znanymi jaskiniami Tadżykistanu są: jaskinia Jana, znajdująca się w pobliżu jeziora Iskandarkul, Djarty-Gumbez, położona we wschodnim Pamirze, KuhistonI–Badakhshon, w której znajdują się kryształy kalcytu i jaskinia Rangkul¹¹.

Na nisko położonych równinach Tadżykistanu (na wysokości 1000–1200 m n.p.m.) przeważa roślinność pustynna i roślinność suchych stepów, rozwiniętych na jasnych i właściwych szaroziemach. W dolinach rzek występują tugaje (lasy łąkowe). Szaroziemy wykorzystywane są (przy zastosowaniu sztucznego nawadniania) pod uprawę bawełny. Przedgórze i stoki górskie (o wysokości do 2000 m n.p.m.) porastają górskie stopy. Duże znaczenie gospodarcze mają zarośla pistacji w południowej części Tadżykistanu. W okresie, gdy Tadżykistan był republiką związkową ZSRR, zarośla pistacji w tej części kraju zajmowały obszar ponad 200 tys. ha. Obszar ten był największy w całym Związku Radzieckim. Występują tu ciemne szaroziemy, wykorzystywane pod uprawę bogarną. Wyżej znajduje się strefa silnie przetrzebionych lasów. W wysokich górach występują wysokotrawiaste łąki subalpejskie, a wyżej – niskotrawiaste stopy i łąki alpejskie, wykorzystywane jako pastwiska w różnych porach roku. W zimie i wczesną wiosną wypasa się bydło w dolnej strefie pustynnej, później w strefie stepowej, a w lecie w strefach subalpejskiej i alpejskiej.

W suchym zachodnim Pamirze wszystkie strefy glebowo-roślinne rozciągają się na dużej wysokości – strefa pustynna zaczyna się 2000 m n.p.m. Nie ma tutaj w ogóle lasów. We wschodnim Pamirze znaczną część powierzchni zajmują pastwiska pustynne nadające się do wypasu bydła przez cały rok.

W Tadżykistanie występuje wiele surowców mineralnych. Rudy polimetalu (cynku, ołowiu, wolframu, bizmutu, arsenu) i metali ziem rzadkich wydobywa się w górach Kuramińskich i Mongoł-tau. W górach Zerawszańskich i Hisarskich odkryto złoża rud cyny, antymonu, wolframu i rtęci. W Górach Hisarskich wydobywa się także fluoryt (Takob). Odkryto również złoża łupków nefelinowych, dolomitów, boru i gazu ziemnego. Bardzo zasobne są złoża soli kamiennej (w pobliżu miasta Kulab). W Pamirze i środkowym Tadżykistanie występują liczne źródła mineralne, wykorzystywane do celów leczniczych.

8 Г. Хасанзода (red.), *op. cit.*, s. 15.

9 *Ibidem*.

10 G. Kłys, *Jaskinie Tadżykistanu*, [w:] D. Kicińska, K. Stefaniak, A. Szykiewicz (red.), *Materiały 49 Sympozjum Speleologicznego Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika*, Kraków 2015, s. 96.

11 *Ibidem*.

2. Historia

Najstarsze ślady człowieka na terytorium obecnego Tadżykistanu pochodzą ze środkowego paleolitu¹². W połowie I tysiąclecia p.n.e. w Azji Środkowej, między innymi na terytorium obecnego Tadżykistanu, powstały pierwsze państwa niewolnicze – Baktria, Sogdiana i Chorezm. Narody Azji Środkowej musiały nieustannie odpierać ataki obcych najeźdźców (Persów, Greków, Macedończyków, Arabów), podbijających niejednokrotnie Tadżykistan. W połowie I tysiąclecia n.e. zapanował ustrój feudalny. W końcu IX i w X w. tworzy się w Azji Środkowej samodzielne państwo tadżyckie – państwo Samanidów¹³ ze stolicą w Bucharze¹⁴. W okresie ich panowania nastąpił szybki rozwój rzemiosła, handlu i kultury¹⁵ oraz zakończył się okres kształtowania narodu tadżyckiego.

W XIII w. na terytorium obecnego Tadżykistanu umocniło się panowanie mongolsko-tatarskie. W XVI w. Tadżykistan, podobnie jak inne rejony Azji Środkowej, został podbity przez plemiona koczowniczych Uzbeków. Po tym nastąpił długi okres rozdrobnienia feudalnego i walk wewnętrznych, przedłużający się aż do pierwszej połowy XIX w.

-
- 12 Liczne obozowiska z okresu kultury mustierskiej zostały odkryte w zachodniej Ferganie, w rejonie Ura-Tiube w dolinach Hissar i Wachszu, na terenie Dangary. Na obszarze dzisiejszego Tadżykistanu napotkano również kilka znalezisk kultury mustierskiej o zupełnie innym charakterze, bardziej zbliżonym do kultur Indii i krajów leżących na południe oraz na wschód od Tadżykistanu. Najbardziej znanym tego typu znaleziskiem jest Kara-Bura, w dolinie Wachszu (w pobliżu osady Dżylikul). Zob. B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 18–19. Więcej zob. w: B.A. Ранов, *Каменный век Таджикистана*, Издательство Академии наук Таджикской ССР, Душанбе 1965; B.A. Литвинский (red.), *Материальная культура Таджикистана*, Академия наук Таджикской ССР, Институт истории им. Ахмада Дониша, Душанбе 1968.
- 13 Protoplasta rodu Samanidów – Saman – był emigrantem z Balchu (według innych źródeł z okolic Samarkandy lub Termezu). Przyjął islam i korzystał z protekcji namiestnika chorasńskiego. Jego wnukowie – Nuh, Ahmed, Jahja i Iljas – służyli u samego kalifa i na jego rozkaz namiestnik chorasński oddał im we władanie cztery prowincje: Nuh otrzymał Samarkandę, Ahmed – Ferganę, Jahja – Szasz i Ustruszanę, a Iljas – Herat. Zob. B. Gafurow, *op. cit.*, s. 356–357.
- 14 Założycielem państwa samanidzkiego był Isma'il. Jako pierwszy zjednoczył on po zaborach arabskich podzielony w wyniku wojen domowych kraj i stworzył silne niepodległe państwo. Likwidując panowanie Saffarydów, Isma'il nie tylko umocnił swą władzę nad Mawarannahrem i Chorasaniem, ale został także władcą szeregu wschodnich i północnych prowincji Iranu i zapewnił faktyczną niezależność od kalifatu stworzonemu przez siebie państwu. *Ibidem*, s. 359.
- 15 Isma'il bronił interesów arystokracji feudalnej i kupiectwa. To właśnie w ich interesach dążył do zapewnienia zewnętrznego bezpieczeństwa kraju i uporządkował rządy wewnętrzne. Te przedsięwzięcia oraz przede wszystkim zjednoczenie Chorasanu i Mawarannahru wokół jednego ośrodka, zapewnienie faktycznej niezawisłości kraju i uregulowanie stosunków z koczownikami stworzyły nieodzowne przesłanki dla rozwoju gospodarki rolnej, rzemiosła i handlu w Mawarannahrze i Chorasanie. Zob. *Ibidem*.

W drugiej połowie XIX w. chanaty środkowoazjatyckie zostały podbite przez Rosję¹⁶. Północne rejony obecnego Tadżykistanu oraz znaczna część Pamiru zostały przyłączone do Rosji i weszły w skład Turkiestańskiego Generalnego Gubernatorstwa. Rejony środkowe i południowe Tadżykistanu należały do chanatu bucharskiego (od połowy XVIII w. – emiratu), który przyjął lenniczą zależność od Rosji.

W latach 20. XX w. na terenie Azji Środkowej rozpoczęto proces wyodrębniania republik radzieckich, którego dokonano w oparciu o kryteria narodowościowe. 14 października 1924 r. w ramach Uzbeckiej SRR powstała Tadżycka ASRR¹⁷.

W 1925 r. Specjalny Obwód Pamirski, należący dawniej do Turkiestańskiej ASRR, został przekształcony w Górnobadachszański Obwód Autonomiczny i wszedł w skład Tadżyckiej ASRR. Tadżykistan otrzymał północne terytoria wraz z tymże miastem w ramach zadośćuczynienia za utratę historycznych centrów kultury tadżyckiej, jakimi były Samarkanda i Bucharą¹⁸.

Tadżycką ASRR 5 grudnia 1929 r. przekształcono w republikę związkową¹⁹. Była on położona w południowo-wschodniej części radzieckiej Azji Środkowej. Na południu graniczyła z Afganistanem, a na wschodzie z Chińską Republiką Ludową. W skład Tadżyckiej SRR – jak już wspomniano – wchodził Górnobadachszański Obwód Autonomiczny²⁰.

Tadżycka SRR była najbardziej wysokogórską republiką Związku Radzieckiego, co miało znaczący wpływ na rozwój jej gospodarki oraz dochodów ludności zamieszkujących tę republikę.

16 W 1853 r. Rosjanie zdobyli kokandzką twierdzę Ak-Meczet na prawym brzegu Syr-darii i zaczęli budować linię umocnień wzdłuż tej rzeki, równoległe do granicy z Kokandem. Jednocześnie budowano taką samą linię na wschodzie, za jeziorem Bałchasz. W 1864 r. rozpoczął się dwudziestoletni okres, w którym dokonano podboju całej Azji Środkowej. W 1865 r. padło jedno z głównych miast Kokandu – Taszkent, potem akcje wojenne przeniosły się również na terytorium Bucharą. W 1868 r. Kokand i Bucharą uznały swoją zależność od Rosji. Zob. L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 372–373.

17 Więcej zob. w: P.M. Масов, *Историография Советского Таджикистана (1917–1975)*, Душанбе 1978.

18 A. Perkowska, *Przedradziecka tożsamość narodowa w Azji Centralnej w kontekście polityki narodowościowej ZSRR. Przegląd badań*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, vol. 50, nr 1, s. 137.

19 М.У. Алимардонов, *Образование, функционирование и ликвидация Представительства Таджикской АССР при Правительстве Узбекской ССР (7 декабря 1924 – 2 ноября 1929 гг.)*, „Известия Академии наук Республики Таджикистан” 2011, № 6, s. 20–23.

20 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 89.

3. Podział administracyjny Tadżyckiej SRR i Republiki Tadżykistanu

Tadżycka SRR zajmowała terytorium o powierzchni 143,3 tys. km². Jej stolicą było Duszanbe²¹ – miasto położone w zachodniej części Tadżykistanu w Dolinie Hisarskiej nad rzeką Duszanbinką. W okresie władzy radzieckiej nazwa miasta została zmieniona na Stalinabad²². Miasto powstało w latach 30. XX w. Duszanbe było małą wioską – kiszlakiem. W 1924 r. zostało ono wyznaczone na stolicę początkowo Autonomicznej, a od 1929 r. Tadżyckiej Republiki Związkowej. W nowym mieście utworzono dwa sztuczne jeziora – Komsomolskie i Barzobskie, a wybudowany wodociąg położył kres deficytowi wody.

Największą część republiki zajmował Górnobadachszański Obwód Autonomiczny (66,8 tys. km²), a największymi obwodami Tadżyckiej SRR były obwód leninabadzki i stalinabadzki (23,1 tys. km²) (zob. tabela 5.1).

Tabela 5.1. Podział administracyjny Tadżyckiej SRR w 1939 r.

Podział administracyjny	Powierzchnia (tys. km ²)	Centrum administracyjne
Tadżycka SRR	142,3	Stalinabad
Górnobadachszański Obwód Autonomiczny	66,8	Chorog
Obwody		
Garmski	19,6	Garm
Kuljabski	10,6	Kulab
Leninabadzki	23,1	Leninabad
Stalinabadzki	23,1	Stalinabad

Źródło: K.B. Станюкевич (red.), *Атлас Таджикской ССР*, Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Душанбе–Москва 1968, s. 21.

Największymi miastami Tadżyckiej SRR były Duszanbe, Leninabad, Kulab, Kurgan-Tiube, Ura-Tiube i Nurek.

Podział administracyjny Republiki Tadżykistanu jest trójstopniowy²³. Najniższy stopień podziału terytorialnego tego kraju stanowi samorząd lokalny, działający

21 Duszanbe zostało założone w 1924 r. i jest jednym z najmłodszych miast na świecie pełniących funkcję stołeczną. Zob. P. Adamczewski, E. Kuzavleva-Adamczewska, *op. cit.*, s. 171.

22 Stalinabad był jednym z 564 nowych miast, wybudowanych w Związku Radzieckim w latach 1926–1956. Miasto to liczyło powyżej 500 tys. mieszkańców. Zob. S. Staszewska, *Studia nad przestrzenią zurbanizowaną – pola analiz*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2011, nr 15, s. 25.

23 A. Cieślowska, A. Makowska, *Gdzie jest ta woda? Dostęp do wody w kontekście problematyki rozwojowej regionu Azji Centralnej*, Stowarzyszenie Wschodnioeuropejskie Centrum Demokratyczne, Warszawa 2012, s. 127.

na obszarach wiejskich (*dżamoat dehot*²⁴) i w miasteczkach (*dżamoat szahrak*²⁵). *Dżamoaty* są podporządkowane w sposób bezpośredni władzom administracyjnym miast i regionów, które podlegają jurysdykcji władz obwodowych (*wilojatów*²⁶), będących z kolei bezpośrednio podporządkowanymi władzom centralnym²⁷.

Republika Tadżykistanu składa się z czterech zasadniczych regionów: Górskobadachszańskiego Obwodu Autonomicznego²⁸, obwodów sogdyjskiego i chatlańskiego, stolicy państwa (Duszanbe) oraz przyległych do niej 13 rejonów bezpośrednio podporządkowanych władzom centralnym (Wilajet Administracyjny Centralnie).

Łącznie na obszarze Tadżykistanu wyodrębnionych zostało 58 rejonów, 18 miast, 4 rejonu wewnątrzmijskie, 63 osady i 370 obszarów wiejskich (zob. tabela 5.2).

Tabela 5.2. Podział administracyjny Republiki Tadżykistanu w 2019 r.

	Powierzchnia (tys. km ²)	Udział (%)	Rejony	Miasta	Rejony wewnątrz- mijskie	Osady	Obszary wiejskie
Republika Tadżykistanu	141,4	100,0	58	18	4	63	370
Górskobadach- szański Okręg Autonomiczny	62,9	44,5	7	1	–	3	43
Wilajet sogdyjski	25,2	17,8	14	8	–	23	93
Wilajet chatlański	24,7	17,5	24	4	–	22	133
Miasto Duszanbe	0,1	0,1	–	1	4	–	–
Wilajet Administracyjny Centralnie	28,5	20,1	13	4	–	15	101

Źródło: Г.К. Њасанзода (red.), *Численность населения Республики Таджикистан на 1 января 2019 года*, Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе 2019, s. 12–13.

24 *Deh* (trb.), (trl.) – wieś (za: I. Nowicka, A. Pisowicz, J. Talacha, J. Tulisow, B.R. Zagórski, M. Zych, *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 5, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005, s. 117), gdzie skrót *trb.* – transkrypcja, *trl.* – transliteracja nazwy oryginalnej.

25 *Szahr* (trb.), *šahr* (trl.) – miasto (za: *ibidem*, s. 118).

26 *Wilojat* (trb.), *wiloât* (trl.) – wilajet, obwód, prowincja, okręg (za: *ibidem*, s. 118).

27 A. Cieślewska, A. Makowska, *op. cit.*, s. 127.

28 Aktualna nazwa tej jednostki administracyjnej w tłumaczeniu na język polski została określona przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju.

Zgodnie z art. 1 i art. 2 Ustawy Konstytucyjnej Republiki Tadžykistanu Nr 303 z dnia 30 lipca 2007 r. „O Górskobadachszańskim Okręgu Autonomicznym”²⁹ Górskobadachszański Okręg Autonomiczny jest składową i nieodłączną częścią Republiki Tadžykistanu. Składa się on z miasta Chorog, rejonów, osiedli oraz dehotów. Jest to największa pod względem zajmowanej powierzchni jednostka administracyjna Tadžykistanu, której obszar wynosi 62,9 tys. km².

4. Ludność Tadžyckiej SRR i Republiki Tadžykistanu

4.1. Ludność Tadžyckiej SRR

Według spisu powszechnego, przeprowadzonego w 1939 r., terytorium Tadžyckiej SRR zamieszkiwało w tymże roku 1 484 440 osób, w tym 769 425 mężczyzn i 715 015 kobiet. Zdecydowaną większość mieszkańców tej republiki stanowiły osoby z terenów wiejskich (1 235 139 osób). Udział ludności miejskiej w ludności ogółem, zamieszkującej terytorium Tadžyckiej SRR, wynosił 16,8%.

Jednostkami administracyjnymi Tadžyckiej SRR zamieszkałymi przez największą liczbę mieszkańców były obwód stalinabadzki (525 066 osób) oraz obwód leninabadzki (512 744 osoby). Obwody te cechowały się także największym udziałem ludności miejskiej (obwód leninabadzki – 23,7%, obwód stalinabadzki – 21,8%) (zob. tabela 5.3).

Tabela 5.3. Liczba ludności Tadžyckiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.

Podział administracyjny republiki	Ludność ogółem			Ludność zamieszkująca		Udział ludności miejskiej (%)
	mężczyźni	kobiety	razem	w miastach	na wsiach	
1	2	3	4	5	6	7
Tadžyccka SRR	769 425	715 015	1 484 440	249 301	1 235 139	16,8
Górnobadachszański Obwód Autonomiczny	22 476	25 734	53 210	3 831	49 379	7,2
Obwody						
Garmski	89 968	92 877	182 845	919	181 926	0,5

²⁹ Конституционный Закон Республики Таджикистан от 30 июля 2007 года № 303 „О Горно-Бадахшанской автономной области“ (в редакции Конституционного Закона Республики Таджикистан от 2.01.2018 г. № 1493).

1	2	3	4	5	6	7
Kuljabski	109 419	101 156	210 575	8 439	202 136	4,0
Leninabadzki	261 728	251 016	512 744	121 641	391 103	23,7
Stalinabadzki	280 834	244 232	525 066	114 471	410 595	21,8
w tym Stalinabad	44 531	38 066	82 597	82 597	–	100,0

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 27, <https://sovetnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).

Niemalże 60% ludności Tadzyckiej SRR stanowili Tadzycy (883 996 osób). Drugą najliczniejszą narodowością tej republiki byli Uzbegy, których udział w ludności zamieszkującej Tadzycką SRR w 1939 r., wynosił 23,8%. Ponadto republikę zamieszkiwali Rosjanie (9,1%), Kirgizi (1,9%), Tatarzy (1,2%), Ukraińcy (1,2%) i Kazachowie (0,9%), jak również Azerowie (0,4%), Żydzi (0,3%) i Mordwini (0,3%) (zob. tabela 5.4).

Tabela 5.4. Skład narodowościowy Tadzyckiej SRR w 1939 r.

Narodowości	Liczba osób	Udział (%)	Liczba ludności zamieszkującej	
			w miastach	na wsi
Tadzycy	883 996	59,6	89 988	793 978
Uzbegy	353 478	23,8	24 799	328 679
Rosjanie	134 916	9,1	92 692	42 224
Kirgizi	27 968	1,9	1 947	26 021
Tatarzy	18 296	1,2	11 244	7 052
Ukraińcy	17 360	1,2	10 371	6 989
Kazachowie	12 712	0,9	2 836	9 876
Azerowie	6 064	0,4	149	5 915
Żydzi	5 166	0,3	4 602	564
Mordwini	4 840	0,3	3 373	1 467
Pozostałe narodowości	19 674	1,3	7 300	12 374

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 75, <https://sovetnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).

Ze względu na górzysty charakter kraju ludność w Tadżyckiej SRR była rozmieszczona nierównomiernie. Tylko nisko położone doliny były gęsto zaludnione: w Kotlinie Fergańskiej (rejon leninabadzki) na 1 km² przypadało 140 osób, w Dolinie Hisarskiej (rejon regarski) – 50 osób, w Dolinie Wachskiej (rejon kurgantiubiński) – 45 osób.

4.2. Ludność Republiki Tadżycystanu

Na dzień 1 stycznia 2019 r. terytorium Republiki Tadżycystanu było zamieszkane przez 9126,6 tys. osób. Zdecydowana większość obywateli tego kraju to mieszkańcy wsi (6729,8 tys. osób). Gęstość zaludnienia w Tadżycystanie wynosi 64,5 os./km², a udział ludności miejskiej w ludności ogółem – 26,3%.

Jednostkami administracyjnymi Republiki Tadżycystanu, w których skupiona jest największa liczba ludności tego kraju, są wilajet chatlański (3274,9 tys. osób) oraz wilajet sogdyjski (2658,4 tys. osób). Cechują się one także największym udziałem ludności miejskiej (wilajet sogdyjski – 24,7%, wilajet chatlański – 18%). Gęstość zaludnienia w stolicy Tadżycystanu na dzień 1 stycznia 2019 r. została oszacowana na 6464 os./km² (zob. tabela 5.5).

Tabela 5.5. Ludność Republiki Tadżycystanu na dzień 1 stycznia 2019 r.

Jednostki administracyjne	Ludność (tys. osób)			Gęstość zaludnienia (os./km ²)	Udział ludności miejskiej (%)
	ogółem	w miastach	na wsiach		
Republika Tadżycystanu	9 126,6	2 396,8	6 729,8	64,5	26,3
Górskobadachszański Okręg Autonomiczny	226,9	30,3	196,6	3,6	13,4
Wilajet sogdyjski	2 658,4	657,7	2 000,7	105,5	24,7
Wilajet chatlański	3 274,9	591,0	2 683,9	132,6	18,0
Miasto Duszanbe	846,4	846,4	–	6 464,0	100,0
Wilajet Administrowany Centralnie	2 120,0	271,4	1 848,6	74,4	12,8

Źródło: Г.К. Њасанзода (red.), *Численность населения Республики Таджикистан на 1 января 2019 года*, Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе 2019, s. 9.

Biorąc pod uwagę wyniki spisów powszechnych Tadżycystanu z 1989, 2000 i 2010 r., można stwierdzić, że w latach 1989–2010 systematycznie rósł udział Tadżyków w strukturze ludności tego kraju. W 1989 r. Tadżycy stanowili 62,3% ogółu ludności Tadżycystanu, a w 2010 r. – 84,3%.

W okresie tym w strukturze ludności zamieszkującej terytorium Tadżykistanu zmniejszył się udział Uzbeków (z 23,5% do 12,2%), Rosjan (z 7,6% do 0,5%) i Tatarów (z 1,4% do 0,1%) (zob. tabela 5.6).

Tabela 5.6. Skład narodowościowy Tadżykistanu w 1989, 2000 i 2010 r.

Narodowości	Rok			Rok		
	1989	2000	2010	1989	2000	2010
	Liczba ludności			Udział (%)		
Ludność ogółem	5 092 603	6 127 493	7 564 502	100,0	100,0	100,0
Tadżycy	3 172 420	4 898 382	6 373 834	62,3	79,9	84,3
Uzbecy	1 197 841	936 703	926 344	23,5	15,3	12,2
Rosjanie	388 481	68 171	34 838	7,6	1,1	0,5
Tatarzy	72 228	18 939	6 495	1,4	0,3	0,1
Kirgizi	63 832	65 515	60 715	1,3	1,1	0,8
Ukraińcy	41 375	3 787	1 090	0,8	0,1	<0,1
Niemcy	32 671	1 136	446	0,6	<0,1	<0,1
Turkmeni	20 487	20 270	15 171	0,4	0,3	0,2
Koreańczycy	13 431	1 696	634	0,3	<0,1	<0,1
Kazachowie	11 376	936	595	0,2	<0,1	<0,1

Źródło: Б.З. Мухаммадиева (ред.), *Национальный состав, владение языками и гражданство населения Республики Таджикистан*, т. III, Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе 2012, s. 7-11.

Tendencja ta została zaobserwowana także w przypadku takich narodowości, jak Kirgizi, Ukraińcy, Niemcy, Turkmeni, Koreańczycy i Kazachowie.

5. Gospodarka, rolnictwo i transport Tadżyckiej SRR

Tadżycka SRR była republiką przemysłowo-rolniczą. Należała ona do najbardziej górzystych republik ZSRR.

Tadżykistan specjalizował się w uprawie bawełny (szczególnie gatunków cienkowlókniстых), winorośli, drzew owocowych, warzyw, hodowli jedwabników, zwierząt gospodarskich, jak również w górnictwie i niektórych gałęziach przemysłu lekkiego i spożywczego.

5.1. Przemysł

Liczne gałęzie przemysłu Tadżyckiej SRR opierały produkcję na przetwórstwie surowców rolnych, równocześnie rozwijały się przemysły paliwowo-energetyczny, górniczy, maszynowy i materiałów budowlanych.

W Tadżyckiej SRR dokonano wiele istotnych inwestycji – zbudowano kajrakkumską elektrownię wodną na Syr-darii (126 tys. kW), główną elektrownię wodną na Wachszu (210 kW), a następnie jedną z największych w ZSRR nurecką elektrownię wodną na Wachszu (2,7 mln kW).

Przemysł jedwabniczy był skupiony głównie na północy Tadżyckiej SRR (Leninabad), gdzie rozwinięta była hodowla jedwabników. Do wielkiego kombinatu bawełnianego w Duszanbe włókno dostarczano ze wszystkich rejonów uprawy bawełny w południowej części Tadżyckiej SRR. Znaczna część włókna bawełnianego produkowanego w republice była wywożona do innych ośrodków przemysłu włókienniczego w Związku Radzieckim. W Kajrakkum znajdował się wielki kombinat wytwarzający dywany. Przemysł spożywczy, a szczególnie przetwórstwo owoców i produkcja win, jak również przemysł olejarski, miały bogatą bazę surowcową. Większość zakładów produkujących konserwy owocowe i wino było zlokalizowanych na północy Tadżyckiej SRR. W związku z powstaniem bazy dla przetwórstwa owoców na południu kraju zbudowano zakłady w dolinach Hisarskiej i Wachskiej. Olejarnie były zlokalizowane w sąsiedztwie oczyszczalni bawełny. Wielki kombinat olejarski znajdował się w Duszanbe.

Przemysł maszynowy i metalowy w Tadżyckiej SRR były reprezentowane przez zakłady produkujące krosna automatyczne, transformatory elektryczne, sprzęt elektrotechniczny, lodówki, kable energetyczne, części zamienne oraz przez zakłady remontu ciągników, maszyn rolniczych i samochodów. Głównymi ośrodkami przemysłu maszynowego i metalowego były Duszanbe, Kurgan-Tiube, Adrasman, Isfara i Kulab.

Rozwijający się przemysł Tadżyckiej SRR zaopatrywały w energię elektryczną wspomniane wcześniej trzy elektrownie wodne. W stolicy koncentrowało się bowiem 1/3 całej produkcji przemysłowej tej republiki.

5.2. Rolnictwo

Nigdzie w ZSRR pola uprawne nie sięgały tak wysoko, jak w Tadżyckiej SRR³⁰. Główną gałęzią rolnictwa w Tadżyckiej SRR była uprawa bawełny. Pod względem jej zbiorów Tadżykistan zajmował trzecie miejsce w ZSRR, a pod względem plonów z 1 ha – pierwsze. Około 40% zbiorów bawełny stanowiły gatunki cienkowłókniste.

30 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 90.

Bawełna zajmowała dużą część powierzchni upraw w nisko położonych dolinach – plony na tych terenach były jednymi z największych na świecie (11,5–13 q/ha).

Na ziemiach nawadnianych oprócz bawełny i roślin pastewnych były uprawiane warzywa i rośliny basztanowe, ryż, kukurydza (na ziarno), rośliny strączkowe, olejkodajne (geranium) i inne. Na ziemiach bogarnych uprawiano pszenicę, jęczmień i len oleisty. Dużą rolę w Tadżyckiej SRR odgrywały sadownictwo i uprawa winorośli. Wśród drzew owocowych przeważały w północnej części republiki morele, w południowej – jabłonie i grusze. W Dolinie Wachskiej i w niektórych innych rejonach były uprawiane rośliny cytrusowe. Z Tadżyckiej SRR przesyłano do innych republik ZSRR suszone owoce, takie jak uriuk i kugara, a także rodzynki, których produkcja ogniskowała się przeważnie w Kotlinie Fergańskiej (w Leninabadzie i Ura-Tiube).

Ważną rolę w rolnictwie Tadżyckiej SRR odgrywało sztuczne nawadnianie. Zbudowano kanały – Wielki i Północny Kanał Fergański, Wielki Kanał Hisarski oraz zbiorniki wodne – farchadzki i kajrakkumski.

Hodowla w Tadżyckiej SRR znacznie ustępowała uprawie ziemi. Ze zwierząt gospodarskich dominowało bydło (w tym krowy), trzoda chlewna, owce i kozy. W wielu rejonach ludność zajmowała się hodowlą jedwabników. Główną podstawę hodowli stanowiły pastwiska górskie. Wielkie znaczenie w rolnictwie Tadżykistanu miały owce gisarskie³¹. W Pamirze ważne miejsce w stadach zajmowały jaki.

5.3. Transport

Wysokogórski charakter rzeźby kraju wpłynął na swoistość sieci transportowej Tadżykistanu. W republice niewiele było linii kolejowych normalnotorowych (255 km) i tylko w rejonach przygranicznych: na północy linia tranzytowa do Kotliny Fergańskiej, z odgałęzieniem do Szurabu oraz na południu linia do Ordżonikidzeabadu (obecnie Wahdat). Następnie przystąpiono do budowy linii kolejowej normalnotorowej Termez – Kurgan-Tiube – Jawan (265 km)³², dzięki której południowy Tadżykistan uzyskał drugie połączenie kolejowe. Sieć linii wąskotorowych była większa (470 km). Docierały one w większym stopniu w rejony górskie, łącząc ważne pod względem gospodarczym doliny: Hisarską z Wachską i Wachską z Kyzyl-sujską. Wśród rzek żeglowna była tylko Amu-daria (na niewielkim odcinku). Ważną funkcję spełniał transport samochodowy. Sieć dróg samochodowych (13,2 tys. km) łączyła centrum kraju z najbardziej odległymi i trudno dostępnymi rejonami. Samochodami przewożono 9/10 wszystkich towarów.

31 Ш.Т. Рахимов, А. Кодиров, *Динамика роста и развития юлодняка гиссарских овец, полученных от ярок разновозрастной служы*, Маориф, Душанбе 1998, s. 80–85.

32 *История железных дорог в Республике Таджикистане*, Государственное унитарное Предприятие „Рохи охани Тоҷикистон“, <https://www.railway.tj/ru/about/history-railway> (dostęp: 17.08.2021).

5.4. Górnobadachszański Obwód Autonomiczny

Górnobadachszański Obwód Autonomiczny został utworzony 2 stycznia 1925 r. Był on położony w obrębie Pamiru. Powierzchnia obwodu wynosiła 66,8 tys. km². Obwód zamieszkiwali Tadżycy, Kirgizi, Rosjanie i inne narodowości. Ośrodkiem administracyjnym był Chorog.

W obwodzie produkowano materiały budowlane, dywany, obuwie, wyroby metalowe. Ponadto na obszarze Górnobadachszańskiego Obwodu Autonomicznego wydobywano kryształ górski i inne minerały.

Uprawa ziemi możliwa była dzięki nawadnianiu i skupiała się głównie w zachodnim Pamirze. Uprawiano tam pszenicę, jęczmień, groch, rośliny basztanowe, warzywa i ziemniaki. Rozwijało się również sadownictwo i hodowla jedwabników. We wschodnim Pamirze przeważała hodowla zwierząt (głównie owce tłustopłaskowe i jaki).

6. Tadżykistan po rozpadzie Związku Radzieckiego

Rada Najwyższa Tadżyckiej SRR 31 sierpnia 1991 r. potępiła pucz sierpniowy³³, uznając go za antykonstytucyjny przewrót państwowy ZSRR, podejmując jednocześnie decyzję o ogłoszeniu niepodległości Tadżykistanu³⁴.

W Konstytucji Republiki Tadżykistanu³⁵ określono, że językiem urzędowym w tym kraju jest język tadżycki³⁶. Tadżykistan jest jedynym krajem powstałym

33 Pucz sierpniowy (19–21 sierpnia 1991 r.), określane także mianem puczu moskiewskiego, został przeprowadzony w celu zachowania jedności Związku Radzieckiego. Więcej zob. w: Г.И. Янаев, *ГКЧП против Горбачёва: последний бой за СССР*, Алгоритм, Москва 2010; А.И. Лукьянов, *Август 91-го. Был ли заговор?*, Эксмо, Москва 2010; Е.А. Тарасова, *„Война законов“ РСФСР – СССР в 1990–1991 гг.*, „Научный диалог” 2016, № 9 (57), s. 230–246; А.В. Рябов, *Августовский путч в контексте российской истории – современной и не только*, „Неприкосновенный запас” 2016, № (5) 109, s. 29–38.

34 J. Szukalski, *Ewolucja pozycji ustrojowej parlamentu Tadżykistanu w świetle reform konstytucyjnych w latach 1990–2016*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2019, vol. 24, nr 4, s. 235.

35 Zob. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года. Язык tadżycki stanowi dialektałny wariant języka perskiego, bardzo bliski również językowi dari. Został on wyodrębniony z perszczyzny na początku XX w. Zob. J.G. Gajda, *Polityka językowa oraz kulturalna Islamskiej Republiki Iranu w Afganistanie i Tadżykistanie*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2017, nr 1, s. 12.

36 Uregulowania dotyczące języka urzędowego znajdują się także w Ustawie Republiki Tadżykistanu z 5 października 2009 r. Nr 553 „O języku państwowym Republiki Tadżykistanu”. Zob. Закон Республики Таджикистан от 5 октября 2009 года № 553 „О Государственном языке Республики Таджикистан”.

w Azji Środkowej po rozpadzie ZSRR, w którym oficjalny język narodowy należy do grupy irańskiej rodziny indoeuropejskiej³⁷. Proces zastępowania języka rosyjskiego językiem tadżyckim rozpoczął się w ostatnich latach istnienia ZSRR³⁸. W ramach tych działań zastępowano rosyjskie terminy, nazwy geograficzne czy oznaczenia administracyjne z języka rosyjskiego na język tadżycki³⁹.

Po uzyskaniu niepodległości Tadżykistan w latach 1992–1997 doświadczył wojny domowej, w której zabito do 100 tys. osób, a około 1,2 mln mieszkańców zostało uchodźcami⁴⁰. Wojna ta prowadzona była między władzami w stolicy kraju, reprezentowanymi przez klany pochodzące z zachodniej części Tadżykistanu (leninabadzki i kulabski), a połączonymi siłami organizacji islamskich i demokratycznych, głównie z Garmu, jak również z Badachschanu⁴¹. Stabilizacja sytuacji w Tadżykistanie nastąpiła przy znacznym udziale pełniącego od 1994 r. urząd Prezydenta Republiki Tadżykistanu Emomaliego Rachmona⁴².

W ostatnich latach władza w Tadżykistanie podejmuje wiele działań na rzecz przyspieszonej industrializacji kraju, mających na celu promowanie krajowej produkcji poprzez wprowadzenie nowoczesnych technologii i rozbudowę tadżyckiego sektora energetycznego. Przyjęta została „Narodowa strategia rozwoju Republiki Tadżykistanu na okres do 2030 roku”⁴³, mająca na celu wyjście z impasu i stymulowanie wzrostu gospodarczego kraju.

Na terytorium Tadżykistanu znajduje się baza wojskowa Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej. Jej historia sięga utworzonej 1 czerwca 1943 r. radzieckiej 201. Dywizji Strzeleckiej, która po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej 18 października 1945 r. weszła w skład Turkiestańskiego Okręgu Wojskowego⁴⁴. Oficjalna ceremonia otwarcia rosyjskiej bazy wojskowej w Republice Tadżykistanu odbyła się 17 października 2004 r.⁴⁵

37 P. Adamczewski, E. Kuzavleva-Adamczewska, *op. cit.*, s. 171.

38 L. Masalska, *Społeczne i kulturowe aspekty statusu języka rosyjskiego w państwach Azji Centralnej*, [w:] T. Bodio, J. Marszałek-Kawa (red.), *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020, s. 196.

39 *Ibidem*.

40 J. Lang, *Tadżykistan: chroniczna stagnacja*, „Komentarze OSW” nr 200, 15.03.2016, s. 2.

41 *Ibidem*.

42 R. Czachor, *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 10, s. 249.

43 Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, утверждена Постановлением Маджлиси намоёндагои МО РТ № 636 от 1 декабря 2016 г.

44 201-я Гатчинская ордена Жукова дважды Краснознаменная военная база, Министерство обороны Российской Федерации, <https://structure.mil.ru> (dostęp: 30.08.2021).

45 Официальная церемония открытия 201-й российской военной базы, Посольство Российской Федерации в Республике Таджикистан, <https://dushanbe.mid.ru> (dostęp: 30.08.2021).

W górach Tadżykistanu znajduje się rosyjski kompleks optoelektroniczny „Okno-M”, odgrywający istotną rolę w systemie kontroli przestrzeni kosmicznej Federacji Rosyjskiej⁴⁶. Znajduje się on na wysokości 2200 m n.p.m. w górach Sanglok (Pamir).

Ważnym obszarem kontaktów zagranicznych Tadżykistanu jest współpraca tego kraju z Chinami. W ostatnich latach dynamicznie rozwijają się kontakty handlowe tych dwóch państw, jak również współpraca wojskowa. Ponadto Chiny realizują na terytorium Tadżykistanu wiele projektów infrastrukturalnych, takich jak np. budowa tunelu Sahelistan czy autostrady tadżycko-uzbeckiej⁴⁷.

46 *Российский оптический комплекс „Окно-М” зафиксировал рост космической деятельности в 2021 году*, Министерство обороны Российской Федерации, <https://structure.mil.ru> (dostęp: 30.08.2021).

47 M. Borys, *Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan*, [w:] K. Iwanek, O. Pietrewicz (red.), *Chiński projekt „Nowego Jedwabnego Szlaku”. Retoryka a rzeczywistość*, Raport Ośrodka Badań Azji, Centrum Badań nad Bezpieczeństwem Akademii Sztuki Wojennej, sierpień 2017, s. 91–92.

Rozdział 6

Turkmenistan

1. Warunki naturalne

Turkmenistan położony jest w zachodniej części Azji Środkowej. Graniczy z czterema państwami – Uzbekistanem (długość granicy 1621 km), Iranem (992 km), Afganistanem (744 km) i Kazachstanem (379 km)¹.

W południowej części kraju wznoszą się góry Kopet-dag (wysokość do 2942 m n.p.m.)². Kopet-dag, stanowiący północno-wschodnie obniżenie Wyżyny Irańskiej, ciągnie się od Kazandżyku w zachodnim Turkmenistanie ku południowemu-wschodowi do rzeki Tedżen, częściowo przechodząc w obręb Afganistanu³. Największą swą wysokość Kopet-dag osiąga w szczycie Riza (2942 m n.p.m.) koło Aszchabadu⁴.

Na północny zachód od Kopet-dagu rozciągają się dwa odosobnione łańcuchy górskie – Mały i Wielki Bałchan⁵. Na południowym wschodzie, w granicach Turkmenistanu, znajdują się północne przedgórza gór Paropamis – wyżyny Badchyz i Karabil. Na skrajnym południowym wschodzie wznoszą się góry Kugitang-tau, stanowiące odgałęzienie Gór Hisarskich. Na północnym zachodzie rozciąga się południowa część wyżyny Ustjurt z przylegającą do niej Wyżyną Krasnowodzka⁶,

1 *Туркменистан – состояние биологического разнообразия*, Министерство Охраны Природы Туркменистана, Ашхабад 2002, s. 9.

2 *Состояние окружающей среды Туркменистана*, Программа ООН по окружающей среде Министерство охраны природы Туркменистана, Ашхабад 2008, s. 6.

3 S.P. Susłow, *География физическая азиатской части ЗСРР*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961, s. 755.

4 *Ibidem*.

5 Wysokości Wielkiego Bałchanu dochodzą do 1880 m n.p.m. (góra Arłan). Na północy i zachodzie jest on ograniczony stromymi, niedostępnymi urwiskami skalnymi, sięgającymi 800 m wysokości. Mały Bałchan leży na południe od Wielkiego Bałchanu. Stanowi on krótkie pustyne pasmo, rozciągające się z południowego-wschodu na południowy-zachód. *Ibidem*, s. 761–762.

6 Wyżyna Krasnowodzka leży pomiędzy Kara Bogaz Goł na północy a Zatoką Krasnowodzka na południu. Osobliwością urzeźbienia tej wyżyny są liczne zagłębienia bezodpływowe o głębokości względnej od 50 do 120 m. *Ibidem*, s. 593.

na zachodzie – nizinne wybrzeże Morza Kaspijskiego. Najwyższym szczytem Turkmenistanu jest Szczyt Wielkiego Turkmenbaszy⁷ (3139 m n.p.m.). W krajobrazie Turkmenistanu przeważają jednak obszary nizinne, których większą część zajmuje pustynia Kara-kum (około 80% powierzchni kraju).

Klimat Turkmenistanu jest wybitnie kontynentalny, suchy, odznaczający się dużymi amplitudami temperatur rocznych i dobowych, małą wilgotnością powietrza oraz niewielką ilością opadów. Lato w Turkmenistanie jest gorące i suche, zima przeważnie łagodna i małośnieżna. W dolinie Artreku klimat jest suchy, podzwrotnikowy. Ponad 70% rocznej sumy opadów przypada na okres zimowo-wiosenny. W związku z małymi opadami i dużą suchością powietrza uprawa ziemi w Turkmenistanie możliwa jest prawie wyłącznie dzięki sztucznemu nawadnianiu.

Blisko 80% powierzchni kraju stanowią obszary bezodpływowe. Jedyna zasobna w wodę rzeka – Amu-daria – płynie wzdłuż wschodniej granicy Turkmenistanu. Największymi rzekami Turkmenistanu są Tedžen i Murgab. Biorą one początek w granicach Iranu. Tylko wzdłuż Kopet-Dagu i Paropamizu, z których spływa szereg rzek i rzeczek oraz na północo-wschodzie wzdłuż Amu-darii, ciągnie się szereg oaz o sztucznie nawadnianych gruntach. Pozostałe zaś terytorium Turkmenistanu zajmuje pustynia Kara-kum, służąca za pastwiska⁸.

Bardzo duże znaczenie gospodarcze w Turkmenistanie mają Kanał Karakumski oraz Morze Kaspijskie.

W Turkmenistanie przeważają pustyńne gleby szare i szarobure. W obniżeniach występują sołonczeniaki i takyr⁹, w dolinach rzecznych – gleby aluwialne – łąkowe, w oazach nawadniane, w górach – typowe i ciemne szaroziemie. Na obszarze kraju przeważa roślinność pustyńna, w tym przede wszystkim trawy i zarośla, stanowiąca podstawę hodowli zwierząt. Na stokach gór występują stepy ostnicowe, w wąwozach – dziko rosnące drzewa owocowe, w wyższych partiach górskich – jałowiec arcza. W dolinach rzecznych charakterystyczne są tugaje (lasy łąkowe). W celu ochrony flory i fauny utworzono rezerваты Repetecki (ochrona flory pustyńnej), Badchyski [ochrona gatunku półosłów (kułanów)¹⁰], Hasan Kulijski (zimowiska ptaków wodnych¹¹).

7 Poprzednia nazwa tego szczytu – Ajribaba – funkcjonowała do września 2004 r.

8 N. Barański, *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953, s. 438.

9 Takyr – typ pustyń ilastej, o równej powierzchni pokrytej warstwą zbitego ilu. Na wiosnę zalwany przez wodę, w lecie suchy, porożcinany na wielokąty sieć szczelin. Także nazwa gleb tych pustyń w Azji Środkowej.

10 Kułan, kułan turkmeński (*Equus hemionus kulan*) – dziki osioł azjatycki, często zwany półosłem. Przy zachowaniu swojej odrębności gatunkowej ma on zarówno cechy osła, jak i konia. Zamieszkuje w nielicznych ilościach głównie pustyńne równiny Azji Środkowej. Zob. P. Grzybek, P. Ćwiertnia, T. Szwaczkowski, *Hodowla koniowatych w ogrodach zoologicznych*, „Przegląd Hodowlany” 2018, nr 4, s. 16.

11 К. Атаев, В.И. Васильев, Р.И. Горелова, А.А. Караваев, А.Ф. Кекилова, О. Сопыев, А. Эминов, *Материалы по редким и исчезающим видам птиц фауны Туркменистана*, „Русский орнитологический журнал” 2012, т. 21, s. 363–376.

Najważniejszymi surowcami mineralnymi Turkmenistanu są ropa naftowa i gaz ziemny. Strefa występowania tych kopalin rozciąga się od Morza Kaspijskiego do Amu-darii¹². Główne złoża, które są eksploatowane na skalę przemysłową, występują w zachodniej części kraju. Odkryto złoża gazu ziemnego w Centralnym i Południowo-Wschodnim Kara-kum (Darwaza, Bajram Ali).

Turkmenistan jest zasobny w surowce wykorzystywane w przemyśle chemicznym. W południowo-wschodniej części kraju, w rejonie Gaurdak, występują złoża siarki rodzimej oraz soli potasowej i kamiennej¹³. W Jeziorze Kara Bogaz Goł (stanowiącym niegdyś zatokę Morza Kaspijskiego) znajdują się złoża mirabilitu (soli Glauberskiej) o znaczeniu światowym¹⁴.

Na półwyspie Czeleken¹⁵ łącznie z ropą naftową występują (w wodach wiertniczych) duże ilości jodu i bromu. W zachodniej części Kopet-dagu znajdują się złoża barytu i witerytu (węglanu baru), a na północ od Nebit Dagu – złoża bentonitu¹⁶ (Ogłanły¹⁷).

Turkmenistan jest zasobny w surowce dla przemysłu materiałów budowlanych, takich jak wapień, margle, gips, kreda, piaski kwarcowe i inne surowce. W Turkmenistanie występują również rudy polimetali.

W kraju liczne są ciepłe źródła, w tym także mineralne – na obszarze Kopet-dagu. Za szczególną atrakcję turystyczną uznawane jest podziemne jezioro Kow-Ata. Zbiornik znajduje się w jaskini Bakharden, której długość wynosi 230 m, a szerokość – do 50 m¹⁸.

12 Więcej zob. w: М.П. Петров, С.П. Вальбе, *Геология и полезные ископаемые Туркмении*, Издательство „ЫЛЫМ” Академии наук Туркменистана, Ашхабад 1969.

13 P. Langer dowodzi, iż dynamiczny rozwój turystyki spowodował wzrost zainteresowania obszarami o specyficznych cechach i unikatowych wartościach, wśród których znaczenie zyskały regiony solne, określane mianem salinarnych, na których pozyskiwana jest sól na skalę przemysłową. Jednym z takich obszarów jest Zatoka Kara Bogaz Goł. Zob. P. Langer, *Dziedzictwo salinarnie jako element atrakcyjności turystycznej regionów solnych*, [w:] M.K. Leniartek (red.), *Autokreacja poprzez turystykę*, Wyższa Szkoła Zarządzania „Edukacja” we Wrocławiu, Wrocław 2010, s. 236.

14 C. Litewka, *Zatoka Kara-Bogaz-Goł – naturalny zbiornik soli Glauberskiej*, „Wszechświat” 1962, nr 1, s. 15–17.

15 Półwysp Czeleken ma 33 km długości i leży przy wejściu do Zatoki Krasnowodzkiej. Jest on zbudowany ze zdyslokowanych osadów trzeciorzędowych. Utwory trzeciorzędowe zawierają ropę naftową; poziom produktywny leży na głębokości 200–225 m. Zob. S.P. Susłow, *op. cit.*, s. 593.

16 Bentonity należą do skał ilastych, zawierających nie mniej niż 75% minerałów grupy smektytu, głównie montmorillonitów. Kopaliny o zawartości 50–75% smektytu nazywane są iltami bentonitowymi. Zob. A. Burkowicz, *Bentonity i surowce pokrewne*, [w:] T. Smakowski, K. Galos, E. Lewicka (red.), *Bilans gospodarki surowcami mineralnymi Polski i świata 2013*, Państwowy Instytut Geologiczny-Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2015, s. 95.

Bentonity cechują się licznymi specyficznymi właściwościami, spośród których można wymienić takie, jak doskonałe właściwości sorpcyjne, zdolność wymiany jonowej czy podatność na dyspergowanie wodą. Zob. P. Wyszomirski, E. Lewicka, *Bentonity jako uniwersalny surowiec wielu dziedzin przemysłu*, „Gospodarka Surowcami Mineralnymi” 2005, t. 21, z. 3, s. 5.

17 Złoża te szacowane są na 14 mln t. Zob. П.Е. Белоусов, В.В. Крупская, *Бентонитовые глины России и стран ближнего зарубежья*, „Георесурсы” 2019, № 21 (3), s. 83.

18 *Подземный мир Туркменистана*, „Метео Журнал” 30.11.2019 r., <https://meteojournal.ru/priroda/podzemnyj-mir-turkmenistana> (dostęp: 19.08.2021).

2. Historia

Najstarsze ślady pobytu człowieka na terytorium Turkmenistanu pochodzą z okresu paleolitu. Na obecnym obszarze tego kraju – na Półwyspie Krasnowodzkiem i w środkowym Kopet-dagu – odkryto jaskinie mustierskie i otwarte obozowiska¹⁹.

Epoka brązu należy do jednych z ważniejszych w historii, w tym także dla narodów zamieszkujących obecne terytorium Turkmenistanu. Początkowy okres tej epoki nosi nazwę eneolitu²⁰. W tym czasie zaczynają się stopniowo rozprzestrzeniać narzędzia i wyroby z miedzi, aczkolwiek istnieje jeszcze bardzo dużo narzędzi kamiennych. Na południu Turkmenistanu eneolit obejmuje IV–III tysiąclecia p.n.e.²¹

W południowym Turkmenistanie w IV w. p.n.e. pojawiły się pierwsze urządzenia nawadniające – najstarsze na całym obszarze Bliskiego i Środkowego Wschodu²². Na tych obszarach rozwijała się osiadła kultura rolnicza, którą przyjęto określać mianem kultury Annau²³.

Badania naukowe zabytków kultury Annau zapoczątkowały wykopaliska w Namazga-tepe, prowadzone przez B.A. Litwińskiego²⁴ i kontynuowane przez B.A. Kuftina²⁵, którego dziełem była próba periodyzacji tych zabytków. Ogromny materiał dotyczący zabytków całego okresu trwania kultury Annau zebrał w czasie wieloletnich prac wykopaliskowych W.M. Masson²⁶ wraz ze swoimi współpracownikami²⁷. W.M. Masson zbadał i opublikował materiały z zakresu historii plemion kultury Annau, wprowadzając je jako pierwszy w szeroki krąg problemów historii Azji Środkowej²⁸.

19 B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 18.

20 Eneolit (łac. *aeneus* – brązowy, gr. *lithos* – kamień) – okres przejściowy między końcowym etapem epoki kamienia a epoką brązu. Zob. *Słownik języka polskiego*, <https://encyklopedia.pwn.pl> (dostęp: 29.08.2021).

21 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 26.

22 *Ibidem*, s. 27.

23 *Ibidem*, s. 28.

24 Б.А. Литвинский, *Намазга-тепе: по данным раскопок 1949–1950 гг.*, „Советская этнография” 1952, № 4, s. 30–52.

25 Б.А. Куфтин, *Работы ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению „культур Анау”*, „Известия Академии наук Туркменской ССР” 1954, № 1, s. 22–29.

26 В.М. Массон, *Памятники культуры архаического Дахистана в Юго-Западной Туркмении*, „Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции”, т. 7, s. 385–458.

27 Więcej zob. w: В.М. Массон, *Первобытно-общинный строй на территории Туркмении (энеолит, бронзовый век и эпоха железа)*, „Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции”, т. 7, s. 230–259; В.М. Массон, *Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б.А. Куфтина*, „Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции” 1956, т. 7, s. 291–373.

28 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 28.

W całym okresie trwania epoki brązu najbardziej rozwinięte formy kultury z obszaru Azji Środkowej istniały w południowym Turkmenistanie²⁹. W drugiej połowie II tysiąclecia i początkach I tysiąclecia p.n.e. do południowego Turkmenistanu przenikały duże grupy plemion stepowych z północy. Posiadane świadectwa historyczne wskazują na pojawienie się ludności stepowej u granic rolniczych oraz na południu Turkmenistanu – w ich okolicach odkryto cmentarzyska plemion stepowych, typowe dla terenów leżących bardziej na północ³⁰. Bogaty i różnorodny materiał, dotyczący do połowy i schyłku II tysiąclecia p.n.e., wskazuje, że były to czasy intensywnych wędrówek plemion po całym obszarze Azji Środkowej³¹.

Mieszkańcy południowego Turkmenistanu w okresie neolitu i wczesnej epoki brązu byli spokrewnieni z ludnością Iranu, Afganistanu i terenów sąsiednich – tak pod względem gospodarczym i kulturowym, jak i prawdopodobnie etnicznym.

W III w. p.n.e. w południowym Turkmenistanie powstało państwo partyjskie. W skład państwa Partów wchodziły niewielkie zależne królestwa i satrapie, które dzieliły się na hipparchie, a te z kolei na stathmy³². Pod względem wierzeń religijnych królestwo partyjskie było bardzo zróżnicowane³³. Oprócz miejscowego kultu słonecznego boga Mitry³⁴ i kultu twórcy dynastii Arsacesa³⁵ były tu rozpowszechnione również kultury greckie, zaratoustranizm³⁶, judaizm, a później chrześcijaństwo. W czasie panowania Mitrydatesa II (123–87 r. p.n.e.) Partia osiągnęła niespodziewaną dotąd potęgę³⁷. Za panowania Pakorosa w 40 r. p.n.e. Partowie zdobyli nawet Syrię i Palestynę, pod ich wpływ dostała się Azja Mniejsza. W I w. p.n.e. Partia była groźną rywalką Rzymu³⁸.

Z architektury południowego Turkmenistanu z okresu partyjskiego najbardziej znane są budowle Starej i Nowej Nisy oraz budowle odkryte na stanowisku Mansur Depe, położone w rejonie Aszchabadu³⁹. Warto także nadmienić, iż

29 *Ibidem*, s. 30.

30 В.М. Массон, *Средняя Азия в эпоху камня и бронзы*, Наука, Москва–Ленинград 1966, s. 240 i nast.

31 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 48.

32 *Ibidem*, s. 131.

33 *Ibidem*, s. 133–134.

34 Mitra był pradawnym Bogiem indoirañskim, uosabiającym przyjaźń i stojącym na straży podjętych zobowiązań. Był on czczony również jako bóstwo ognia, towarzyszące Słońcu. Zob. D. Musiał, *Mitraizm: religia wtajemniczonych*, „Ars Religia” 1994, nr 3/2 (7), s. 9.

35 Więcej zob. J. Wolski, *Filhellenizm Arsacydów*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1974, vol. XXIX, s. 2 i nast.

36 Zaratoustranizm – starożytna religia irańska, zakorzeniona w dawnych wierzeniach indoirañskich. Zob. P. Niechciał, *Mniejszość zaratusztriańska we współczesnym Teheranie. O tożsamości zbiorowej w kontekście dominacji szyickiej*, Zakład Wydawniczy „NOMOS”, Kraków 2013, s. 12.

37 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 142.

38 *Ibidem*, s. 154.

39 B. Kaim, *Rezydencja partyjska w Mansur Tepe, południowy Turkmenistan*, „Światowit” 1999, nr 1 (42), s. 30. Więcej zob. także w: N. Buławka, *Przykłady zastosowania programu ArcGIS w badaniu*

począwszy od 1995 r. teren oazy Serachs, położonej w południowym Turkmenistanie nad rzeką Tedžen przy granicy z Iranem i Afganistanem, jest przedmiotem badań Polsko-Turkmenistańskiej Misji Archeologicznej⁴⁰.

W VII–VIII w. Turkmenistan podbili Arabowie. Przeciwko ich panowaniu wybuchło powstanie narodowe pod dowództwem Mukanny (II połowa VIII w.). W IX–X w. znaczna część Turkmenistanu wchodziła w skład państw Tahirydów i Samanidów. Dzięki budowie urządzeń nawadniających rozwijało się rolnictwo, nastąpił rozkwit miast. W XI w. Turkmenistan został podbity przez Oguzów, którzy utworzyli państwo seldżuckie. Oguzowie stali się jednym z podstawowych składników etnicznych w procesie kształtowania się narodu turkmeńskiego.

W XI–XII w. znaczny rozkwit przeżywały wielkie i małe miasta południowego Turkmenistanu, takie jak Merw⁴¹, Dandenakan, Amul, Zemm, Serachs, Mejchene, Abiwerd, Nisa, Jazyr, Dachistan i inne⁴². W XIII w. Turkmenistan podbiły ludy mongolsko-tatarskie. Najazd mongolski przyniósł krajowi wielkie zniszczenia: ruinę miast, urządzeń nawadniających, wielkie straty w ludziach. W XIV w. Turkmenistan wszedł w skład państwa Timura.

Proces kształtowania się narodu turkmeńskiego został zakończony w XIV i XV w. W XVI w., w związku z umocnieniem się w Azji Środkowej panowania feudałów uzbeckich, część Turkmenistanu weszła w skład chanatów chiwińskiego i bucharskiego. W południowej części kraju, która zachowała niezależność, rządząli bekowie i chanowie, nie powstała tutaj jednak żadna wspólnota polityczna. W końcu XVI w. południowy Turkmenistan zagarnęła Persja.

Wstrzymanie dopływu wód Amu-darii do Doliny Sarykamyskiej w XVI w. doprowadziło do upadku rolnictwa w Dariałyku i Sarykamyszu. Ludność w poszukiwaniu ziem pod uprawę przemieszczała się na południe Turkmenistanu. Proces ten trwał również w XVII–XVIII w.

Podstawę gospodarki Turkmenów w XVIII i XIX w. stanowiła ekstensywna, koczownicza i półkoczownicza hodowla, a także uprawa ziemi przy zastosowaniu prymitywnych urządzeń nawadniających. W połowie XIX w. Turkmeni

osadnictwa kultury Jaz w oazie Serachs (Turkmenistan), [w:] J. Lechnio (red.), *GIS w UW. Pierwsze forum użytkowników licencji edukacyjnej SITE oprogramowania ArcGIS na Uniwersytecie Warszawskim*, materiały pokonferencyjne, Uniwersytet Warszawski Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa 2015.

40 Misja ta odbywa się pod kierownictwem prof. B. Kaim (cytowanej wyżej).

41 Merw, leżący obecnie w granicach Turkmenistanu, był pierwszym wielkim miastem w Azji Środkowej, w którym pojawili się muzułmanie. Zob. M. Różańska, *Geneza minaretów w kontekście badań nad wczesnomuzułmańskimi minaretami w Azji Środkowej (IX–XIII wiek)*, „*Studia i Materiały Archeologiczne*” 2009, nr 14, s. 173.

42 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 441. Więcej zob. w: Г.А. Пугаченкова, *Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1958.

zamieszkujący wybrzeże Morza Kaspijskiego przyjęli zwierzchnictwo rosyjskie. W latach 80. XIX w. cały Turkmenistan został włączony do Rosji⁴³.

Turkmeńska SRR powstała 27 października 1924 r. Była ona położona w południowo-zachodniej części radzieckiej Azji Środkowej. Od południa graniczyła z Iranem i Afganistanem, a od zachodu omywały ją wody Morza Kaspijskiego. Powierzchnia republiki wynosiła 488,1 tys. km².

Stolica Turkmenistanu – Aszchabad – leży u stóp gór Kopet-dag na skraju pustyni Kara-Kum. Nazwa miasta wywodzi się od arabskiego słowa *aszak*, oznaczającego miłość, i perskiego *abad* – miasto.

Po przyłączeniu do Rosji w 1881 r. mała turkmeńska wioska przekształciła się w miasto wojskowo-urzędnicze, do którego dojście zagradzały pustynne piaski, trudne do przebycia nawet dla wielbłądzych karawan. W 1883 r. zaczęto budować miasto, które od 1897 r. pełniło funkcję głównego ośrodka obwodu zakaspijskiego⁴⁴. W okresie Turkmeńskiej SRR była ona ważnym ośrodkiem miejskim, leżącym na linii kolejowej z Krasnowodzka do Samarkandy. W 1948 r. Aszchabad bardzo ucierpiał wskutek trzęsienia ziemi⁴⁵.

Znaczące dla rozwoju Turkmenistanu było także miasto Krasnowodzka, będące portem nad Morzem Kaspijskim i punktem początkowym kolei aszchabadzkiej. Miasto zostało założone w 1869 r. Od 1993 r. Krasnowodzka nosi nazwę Turkmenbaszy.

3. Podział administracyjny Turkmeńskiej SRR i Republiki Turkmenistanu

Turkmeńska SRR dzieliła się na pięć obwodów – aszchabadzki, krasnowodzki, maryjski, taszauski i czardżouski. Największym z nich był obwód krasnowodzki (138,5 tys. km²). Ośrodkami administracyjnymi obwodów Turkmeńskiej SRR były Aszchabad, Krasnowodzka, Mary, Taszauz i Czardżou (zob. tabela 6.1).

43 Turkmenia została podbita przez wojska rosyjskie w latach 1880–1884. W 1881 r. gen. M.D. Skobielew zajął oazę Achał-Tekińską i zdobył twierdzę Geok-Tepe. W 1884 r. zajęto oazę Merw. Zawładnąwszy twierdzę Kuszka w 1885 r., carat zakończył podbój Azji Środkowej. Zob. K. Bazylewicz, S. Bachruszyn, A. Pankratowa, A. Focht, *Historia ZSRR. Część II*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1954, s. 289.

44 Więcej zob. w: N. Barański, *op. cit.*, s. 441.

45 Cały Kopet-dag należy do strefy sejsmicznej. W czasie potężnego trzęsienia ziemi w Krasnowodzku w 1895 r. obszar odczuwalnych drgań ziemi obejmował do 3 mln km². Katastrofalnemu trzęsieniu ziemi w Kazandżyku w 1946 r. towarzyszyły duże deformacje tektoniczne, a wyjątkowo silne trzęsienie ziemi w Aszchabadzie w 1948 r. prawie całkowicie zrujnowało to miasto. Zob. S.P. Susłow, *op. cit.*, s. 756.

Tabela 6.1. Podział administracyjny Turkmeńskiej SRR na dzień 1 stycznia 1976 r.

Podział administracyjny republiki	Powierzchnia (tys. km ²)	Liczba miast	Ośrodek administracyjny
Obwody			
Aszchabadzki	95,4	3	Aszchabad
Krasnowodzki	138,5	5	Krasnowodzk
Maryjski	86,8	4	Mary
Taszauzski	73,6	1	Taszauz
Czardżouski	93,8	2	Czardżou

Źródło: А.Г. Бабаев, А.П. Лавров, К.М. Аманмурадов, *География Туркменистана*, Ашхабад 1976, s. 21.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego stolica Republiki Turkmenistanu nie zmieniła się. Zmianie uległ natomiast podział administracyjny kraju. Turkmenistan dzieli się obecnie na pięć wilajetów – achalski, bałkański, daszoguski, lebapski i maryjski. Największym z nich jest wilajet bałkański, którego powierzchnia wynosi 139 270 km² (zob. tabela 6.2).

Tabela 6.2. Podział administracyjny Turkmenistanu w 2019 r.

Jednostki administracyjne	Powierzchnia (km ²)	Gęstość zaludnienia (os./km ²)	Centrum administracyjne
Aszchabad	470	1 854,3	Aszchabad
Wilajet achalski	97 160	9,7	Annau
Wilajet bałkański	139 270	4,0	Balkanabat
Wilajet daszoguski	73 430	18,7	Dasoguz
Wilajet lebapski	93 730	14,4	Türkmenabat
Wilajet maryjski	87 150	17,0	Mary

Źródło: *Статистический ежегодник Туркменистана 2019*, Госкомстат Туркменистанам, Ашхабад 2019, s. 17.

W 2019 r. gęstość zaludnienia w stolicy Turkmenistanu osiągnęła 1854,3 os./km². Najgęściej zaludnioną częścią tego kraju był wilajet daszoguski (18,7 os./km²), a najmniej – wilajet bałkański (4 os./km²).

4. Ludność Turkmeńskiej SRR i Republiki Turkmenistanu

Turkmeńska SRR była republiką słabo zaludnioną. Najgęściej zaludnione były oazy w dolinach Murgabu, Amu-darii i Tedżenu oraz przedgórze Kopet-dagu i wybrzeża Morza Kaspijskiego. Według spisu powszechnego z 1939 r., w tymże roku Turkmeńską SRR zamieszkiwały 1 251 883 osoby, w tym 645 280 mężczyzn i 606 603 kobiety. Większość ludności tej republiki stanowili mieszkańcy wsi (835 619 osób). Udział ludności miejskiej w ludności ogółem, zamieszkującej Turkmeńską SRR, wynosił 33,3%.

Najwięcej ludności Turkmeńskiej SRR było skupionej w obwodzie aszchabadzkim (367 550 osób), a w samej stolicy tej republiki mieszkało 126 635 osób. Największym udziałem ludności miejskiej cechował się obwód krasnowodzki (71,3%) (zob. tabela 6.3).

Tabela 6.3. Liczba ludności Turkmeńskiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.

Podział administracyjny republiki	Ludność ogółem			Ludność zamieszkująca		Udział ludności miejskiej (%)
	mężczyźni	kobiety	razem	w miastach	na wsiach	
Turkmeńska SRR	645 280	606 603	1 251 883	416 264	835 619	33,3
Obwody						
Aszchabadzki	185 930	181 620	367 550	172 790	194 760	47,0
w tym Aszchabad	64 000	62 635	126 635	126 635	–	100,0
Krasnowodzki	44 611	41 235	85 846	61 202	24 644	71,3
Maryjski	147 752	142 589	290 341	74 181	216 160	25,5
Taszauzski	135 480	119 719	255 199	24 359	230 840	9,5
Czardżouski	131 507	121 440	252 947	83 732	169 215	33,1

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 26, <https://sovethnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).

Większość mieszkańców Turkmeńskiej SRR w 1939 r. stanowili Turkmeni (59,2%, tj. 741 488 osób). Zdecydowana większość z nich mieszkała na wsi (663 875 osób). Pozostałymi licznymi narodowościami, zamieszkującymi terytorium tej republiki, byli Rosjanie (18,6%), Uzbegy (8,6%) oraz Kazachowie (4,9%). Turkmeńską SRR zamieszkiwali także Ukraińcy (1,7%), Tatarzy (1,6%), Ormianie (1,3%), Irańczycy (0,7%) i Beludżowie (0,4%) (zob. tabela 6.4).

Tabela 6.4. Skład narodowościowy Turkmeńskiej SRR w 1939 r.

Narodowości	Liczba osób	Udział (%)	Liczba ludności zamieszkującej	
			w miastach	na wsi
Turkmeni	741 488	59,2	77 613	663 875
Rosjanie	232 924	18,6	207 459	25 465
Uzbecy	107 451	8,6	22 764	84 687
Kazachowie	61 397	4,9	26 105	35 292
Ukraińcy	21 778	1,7	16 560	5 218
Tatarzy	19 517	1,6	15 837	3 680
Ormianie	15 996	1,3	15 663	333
Irańczycy	8 254	0,7	6 243	2 011
Beludżowie	5 396	0,4	465	4 931
Pozostałe narodowości	37 682	3,0	27 555	10 127

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 72, <https://sovetsnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).

W miastach Turkmeńskiej SRR mieszkali głównie Rosjanie, Ukraińcy, Tatarzy, Ormianie i Irańczycy, a na wsiach – wspomniani wcześniej Turkmeni, a także Uzbecy, Kazachowie i Beludżowie.

Bazując na danych zgromadzonych przez Państwowy Komitet Statystyczny Turkmenistanu⁴⁶, można stwierdzić, że liczba ludności tego kraju w latach 1989–1995 systematycznie rosła. Według spisu powszechnego z 1995 r., Turkmenistan zamieszkiwało 4 437 570 osób, przy czym większość z nich stanowili Turkmeni (3 401 936, tj. 76,7% – wzrost o 3,69% w stosunku do poprzedniego spisu powszechnego, przeprowadzonego w 1989 r.). Pozostałymi licznymi narodowościami zamieszkującymi Republikę Turkmenistanu w 1995 r. byli Uzbecy (9,2%), Rosjanie (6,7%) i Kazachowie (2%) (zob. tabela 6.5).

Tabela 6.5. Skład narodowościowy Turkmenistanu w 1989 r. i 1995 r.

Narodowości	1989 r.		1995 r.	
	Liczba osób	Udział (%)	Liczba osób	Udział (%)
1	2	3	4	5
Ludność ogółem	3 522 717	100,00	4 437 570	100,00
Turkmeni	2 536 606	72,01	3 401 936	76,70

⁴⁶ Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti, <https://www.stat.gov.tm> (dostęp: 21.08.2021).

1	2	3	4	5
Uzbecy	317 333	9,01	407 109	9,20
Rosjanie	333 892	9,48	298 751	6,70
Kazachowie	87 802	2,49	86 987	2,00
Beludźowie	28 280	0,80	36 428	0,82
Azerowie	33 365	0,95	36 586	0,80
Ormianie	31 829	0,90	33 638	0,80
Tatarzy	39 245	1,11	36 355	0,80
Ukraińcy	35 578	1,01	23 064	0,50

Źródło: А.И. Антонов (red.), *Тайны туркменской демографии*, Российская Академия Наук, Москва 1999, s. 238 i nast.

Nie ma aktualnych wiarygodnych źródeł świadczących o rzeczywistej liczbie ludności Turkmenistanu. Według źródeł prasowych, w Republice Turkmenistanu zostało jedynie 2,7 mln osób⁴⁷. Powodem takiej sytuacji jest migracja zarobkowa mieszkańców tego kraju, przede wszystkim do Rosji⁴⁸.

5. Gospodarka, rolnictwo i transport Turkmeńskiej SRR

Turkmeńska SRR specjalizowała się w wydobywaniu i przeróbce ropy naftowej, surowców chemicznych (siarka, mirabilit), produkcji cienkowlóknistej bawełny, jedwabiu surowego, skórek karakułowych i wełny.

Geografowie wyodrębniali w Turkmenistanie sześć zasadniczych części, odgrywających różną rolę w historii rozwoju gospodarczego tego kraju⁴⁹:

- zachodni Turkmenistan,
- przedgórze Kopet-dagu,
- dorzecza Tedżenu i Murgabu,
- pas wzdłuż środkowego biegu Amu-darii,
- dolny bieg Amu-darii (obwód taszauski),
- środkowa część pustyni Kara-kum.

47 *Источники: Туркменистан в состоянии депопуляции. В стране осталось 2,7 миллиона населения*, <https://rus.azathabar.com> (dostęp: 22.08.2021).

48 M. Włodarczyk, *Problemy migracji zarobkowej w ujęciu gospodarczym i społecznym*, „Wschodnioznawstwo” 2018, nr 12, s. 218.

49 N. Barański, *op. cit.*, s. 440.

Na terytorium zachodniego Turkmenistan, przylegającego do Morza Kaspijskiego, znajdują się największe na świecie złoża mirabilitu (w zatoce Kara Bogaz Goł) oraz główne zasoby ropy naftowej i ozokerytu, co decydowało o perspektywach rozwoju przemysłowego republiki. Głównymi gałęziami zachodniego Turkmenistanu były hodowla zwierząt gospodarskich i rybołówstwo.

Przedgórza Kopet-Dagu z małymi oazami nad potokami spływającymi z gór wyróżniały się rozwojem sadownictwa, jedwabnictwa i uprawą winnej latorośli, a także rozwojem przemysłu spożywczego i lekkiego oraz wyrobem dywanów.

Dorzecza Tedżenu i Murgabu przedstawiały dwie wielkie oazy, obejmujące większą część nawadnianych gruntów Turkmenistanu. Murgab stanowił główny rejon uprawy bawełny w Turkmeńskiej SRR ze szczególnie cennymi plantacjami bawełny długowłóknistej. Tutaj też na sąsiadujących z oazami pastwiskach rozwinęła się hodowla owiec karakułowych.

Pas wzdłuż środkowego biegu Amu-darii zajmował drugie miejsce w Turkmenistanie zarówno pod względem uprawy bawełny, jak i hodowli owiec karakułowych. Złoża siarki w Gaurdaku oraz soli potasowych i soli kuchennej stanowiły podstawę rozwoju przemysłu chemicznego.

Obwód taszauski, znajdujący się w dolnym biegu Amu-darii, wyróżniał się uprawą bawełny amerykańskiej i lucerny siewnej oraz chowem koni rasowych.

Środkowa część pustyni Kara-kum stanowiła rejon ekstensywnej hodowli (owce tłustoogonowe i karakułowe oraz wielbłądy). Z bogactw mineralnych na tym obszarze były eksploatowane sól i siarka.

5.1. Przemysł

Podstawę przemysłu paliw Turkmeńskiej SRR stanowił przemysł naftowy. Pod względem wydobycia ropy naftowej Turkmeńska SRR zajmowała pierwsze miejsce w radzieckiej Azji Środkowej i trzecie miejsce w ZSRR (po Rosyjskiej FSRR i Azerbejdżańskiej SRR). Ropę naftową wydobywano z sześciu złóż, z których największymi były Koturdepe, Barsa-Gelmes i Czeleken. U wybrzeży Czelekenu ropę naftową wydobywano z dna morza. Rurociągami naftowymi była ona transportowana do rafinerii w Krasnowodzku.

Przemysłowe wydobycie gazu ziemnego było rozwinięte w zachodniej części Turkmeńskiej SRR (Kyzylkum, Koturdepe, Czeleken). Zbudowano rurociąg gazowy Koturdepe-Krasnowodzk. Od złoża aczackiego prowadził rurociąg gazowy łączący się z rurociągiem Buchara-Ural.

W bilansie energetycznym Turkmeńskiej SRR główną rolę odgrywały elektrownie ciepłne. Dostarczały one 95% energii elektrycznej produkowanej w republice. Uruchomiono wielkie elektrownie ciepłne w Krasnowodzku, Mary, Bezmeinie, Czardżou i w innych miejscowościach. Na rzece Murgab zbudowano elektrownie wodne: hindukuską, kauszutbencką, kołchozbencką.

Przemysł chemiczny Turkmeńskiej SRR był oparty na miejscowych surowcach. W zatoce Kara Bogaz Goł wydobywano mirabilit, z którego poprzez odwodnienie otrzymywano siarczan sodu. Turkmenia dostarczała ponad 2/5 siarczanu sodu produkowanego w ZSRR. Na półwyspie Czeleken otrzymywano jod i brom. W południowo-wschodniej Turkmenii, w pobliżu złóż siarki w rejonie Gaurdak, zbudowano kombinat siarkowy. W Czardżou znajdowała się fabryka superfosfatu, produkująca nawozy sztuczne i kwas siarkowy, wykorzystująca siarkę z rejonu Gaurdak i fosforyty z Karatau (Kazachska SRR), natomiast w Czelekenie – fabryka sadzy kanałowej.

Po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Turkmeńskiej SRR rozwinął się przemysł metalowy i maszynowy. Produkowano części zamienne do maszyn rolniczych, urządzenia przemysłowe i transportowe, pompy naftowe, wentylatory, kable elektryczne, sprzęt elektrotechniczny i inne. Ośrodkami przemysłu metalowego w Turkmeńskiej SRR były Czardżou, Krasnowodzk, Kyzyl Arwat oraz Mary. Najważniejszymi zakładami przemysłu maszynowego były „Asznieftiomasz” oraz „Turkmenkabel”.

W przemyśle lekkim Turkmeńskiej SRR najlepiej rozwinięte były gałęzie, które przetwarzały miejscowe surowce. W rejonach uprawy bawełny funkcjonowały oczyszczalnie bawełny. W Aszchabadzie i Mary zlokalizowane były fabryki włókiennicze. Poza tym w Mary znajdowała się wielka pralnia wełny. W Aszchabadzie i Czardżou zbudowano odwijalnie kokonów jedwabników. Zakłady jutowe w Taszauz i Sajat produkowały włókno łykowe. W całej republice powszechna była produkcja dywanów. Głównymi ośrodkami przemysłu lekkiego były Aszchabad, Mary, Kyzyl Arwat, Nebit Dag, Kerki oraz Taszauz.

Pod względem wartości produkcji przemysł spożywczy zajmował w Turkmeńskiej SRR drugie miejsce po przemyśle lekkim. Głównymi gałęziami przemysłu spożywczego był przemysł mięsny, olejarski, produkcja win, przemysł młynarski, rybny, cukierniczy oraz przetwórstwo warzyw. Do największych zakładów przemysłu spożywczego należały kombinaty tłuszczowe w Bajram Ali i w Taszauzie, kombinaty mięsne w Aszchabadzie i Mary, zakłady produkcji wina w Aszchabadzie, Bezmeinie i Geok Tepe. Dużym ośrodkiem przemysłu rybnego był Krasnowodzk.

5.2. Rolnictwo

Rolnictwo Turkmeńskiej SRR specjalizowało się w uprawie bawełny, hodowli owiec karakułowych i jedwabników. Rozwinięta była również uprawa winorośli, drzew owocowych i roślin basztanowych.

W Turkmeńskiej SRR zbudowano liczne systemy nawadniające: taszkepryński, syryjazyński, dwa systemy tedżeńskie, chaux-chański i inne obiekty. Duże znaczenie miała budowa Kanału Karakumskiego (długość 800 km), który w 1962 r. został doprowadzony do Aszchabadu, a w kolejnych latach systematycznie rozbudowywany.

W strukturze upraw Turkmenistanu przeważały rośliny przemysłowe, głównie bawełna. Pozostała powierzchnia upraw w republice była zajęta przez zboża, a następnie ziemniaki oraz warzywa i rośliny basztanowe, jak również rośliny pastewne.

Najważniejszą gałęzią rolnictwa Turkmenistanu była uprawa bawełny. Uprawiano ją prawie na wszystkich obszarach nawadnianych, natomiast bawełna cienkowlóknista była uprawiana w dolinach i w deltach Murgabu i Tedżenu oraz w rejonach przedgórskich Kopet-dagu. Do innych roślin przemysłowych, uprawianych na obszarze Turkmeńskiej SRR, należały kenaf i sezam. Głównymi uprawami zbożowymi była pszenica i jęczmień. Uprawiano także dzugarę, kukurydzę i ryż, a z roślin pastewnych najważniejszą rolę odgrywała lucerna. Rozwinięta była uprawa warzyw i roślin basztanowych. Z wysokiej jakości słynęły w całym ZSRR dynie i arbuzy z rejonu Czardżou. W dolinach rzek Sumbar i Atrek uprawiano podzwrotnikowe drzewa owocowe. Turkmenistan słynął ze słodkich rodzynek i melonów „gulabi” („sok róży”)⁵⁰.

W południowo-zachodnim Turkmenistanie była rozpowszechniona uprawa roślin podzwrotnikowych, takich jak drzewa cytrusowe, palmy daktylowe, drzewa oliwne, figowe, granatowce itp.⁵¹

Duże znaczenie w rolnictwie Turkmeńskiej SRR miała hodowla zwierząt, która dostarczała około 30% ogólnej produkcji rolniczej. W Turkmenistanie hodowano głównie owce karakułowe, które stanowiły ponad 80% ogólnego pogłowia owiec⁵². Turkmenia w produkcji skórek karakułowych ustępowała tylko Uzbekistanowi. Rozwinięta była również hodowla bydła typu mięsno-mlecznego, wielbłądów⁵³ i koni wierzchowych⁵⁴. Ważną gałęzią rolnictwa Turkmeńskiej SRR była hodowla jedwabników, która rozwinęła się we wszystkich wielkich oazach.

6. Republika Turkmenistanu po rozpadzie Związku Radzieckiego

Turkmenistan uzyskał niepodległość 27 października 1991 r. Rok wcześniej został wprowadzony w tym kraju urząd prezydenta. Objął go ówczesny Przewodniczący Rady Najwyższej Turkmeńskiej SRR Sapurmurad Nijazow⁵⁵. Od samego początku

50 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 94.

51 *Ibidem*, s. 95.

52 Owce karakułowe są przystosowane do życia w pustyni i były wykorzystywane na cenne skórki.

53 Spełniały one na pustyniach funkcję zwierząt pociągowych.

54 W Turkmenistanie istnieje długa tradycja hodowli koni achaltekińskich. Jest to jedna z najstarszych ras konia domowego, jaka została wyhodowana w Azji. Konie te słyną z wytrzymałości i możliwości pokonywania dużych dystansów w bardzo wysokich temperaturach, bez częstych postojów i wody. Zob. E. Kudyba, *Konie achaltekińskie „skrzydła Turkmenów”*, <https://www.zywnosc.com.pl/konie-achaltekińskie-skrzydla-turkmenow> (dostęp: 22.08.2021).

55 R. Czachor, *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 10, s. 251.

istnienia prawnego Republiki Turkmenistanu w kraju panował reżim autorytarny⁵⁶. Po śmierci pierwszego prezydenta (21 grudnia 2006 r.) kontynuatorem reżimu w Turkmenistanie stał się Gurbanguly Berdimuhamedow.

Pierwsza konstytucja Turkmenistanu została przyjęta 18 maja 1992 r.⁵⁷ Była ona wielokrotnie nowelizowana. W 1998 r. parlament tego kraju przyjął ustawę, która wprowadzała dożywotnie pełnienie urzędu przez Sapurmurada Nijazowa⁵⁸. Ostatnia nowelizacja Konstytucji Republiki Turkmenistanu została dokonana w 2016 r.⁵⁹

Najważniejszym atutem Republiki Turkmenistanu są zasoby ropy naftowej i gazu ziemnego, występujące na obszarze tego kraju. Rezerwy ropy naftowej szacowane są na 100 mln t, a gazu ziemnego – niemalże na 2,9 bln metrów sześciennych⁶⁰.

Duże złoża roponośne znajdują się na szelfie Morza Kaspijskiego znajdującego się w granicach Republiki Turkmenistanu. Morze Kaspijskie, będące w istocie jeziorem, stanowi największy bezodpływowy akwen na świecie. Jego powierzchnia wynosi 376 tys. km². Oprócz Turkmenistanu nad Morzem Kaspijskim leżą takie kraje, jak Federacja Rosyjska, Kazachstan, Azerbejdżan oraz Iran. Warto nadmienić, że rozmowy dotyczące statusu prawnego Morza Kaspijskiego prowadzone były od roku 1996, jednakże dopiero 12 sierpnia 2018 r. przywódcy pięciu wymienionych państw nadkaspjskich podpisali porozumienie regulujące status prawny tego akwenu⁶¹.

W 2009 r. Chiny podpisały umowę z Turkmenistanem na zakup 40 mld m³ turkmeńskiego gazu⁶². W tymże roku uruchomiono pierwszą odnogę rurociągu gazowego Turkmenistan – Uzbekistan – Kazachstan – Chiny o przepustowości 13 mld m³ rocznie, zaś w 2010 r. ukończono drugą odnogę tego rurociągu⁶³.

56 J. Szukalski, *Instytucja Pełnomocnego Rzecznika ds. Praw Człowieka w Turkmenistanie – wymiar normatywny i praktyka*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2019, nr 2 (48), s. 225.

57 Конституция Туркменистана от 18 мая 1992 года № 691–XII.

58 R. Czachor, *Reformy konstytucyjne w państwach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Jana Wyżykowskiego. Studia z Nauk Społecznych” 2019, nr 12, s. 41.

59 Конституционный Закон Туркменистана от 14 сентября 2016 года № 448–V „Об утверждении Конституции Туркменистана в новой редакции”.

60 A. Jarosiewicz, M. Falkowski, *Wielka gra wokół Turkmenistanu*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2008, s. 8.

61 Ł. Wojcieszek, *Porozumienie regulujące status Morza Kaspijskiego – geneza i znaczenie*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2019, nr 1 (20), s. 55.

62 J. Skrzyp, *Rozwój stosunków handlowych Chin z Europą oraz państwami Azji Centralnej i Bliskiego Wschodu przesłanką odrodzenia Jedwabnego Szlaku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2014, nr 4 (97), s. 227.

63 *Ibidem*.

Rozdział 7

Kirgistan

1. Warunki naturalne

Republika Kirgiska jest krajem górskim, położonym w północno-wschodniej części Azji Środkowej. Na wschodzie Kirgistan graniczy z Chinami (długość granicy – 858 km), na północy – z Kazachstanem (1051 km), na zachodzie – z Uzbekistanem (1099 km), na południowym zachodzie i południu – z Tadżykistanem (870 km)¹.

Większa część Kirgistanu jest położona na obszarze Tien-szanu łączącego się na południowym zachodzie z Pamiro-Ałtajem, stanowiącego mozaikę wysokich łańcuchów górskich (4000–5000 m n.p.m. i więcej) oraz górskich dolin i kotlin, leżących na wysokości 500–3000 m n.p.m. Najważniejszymi łańcuchami górkimi, znajdującymi się na obszarze Kirgistanu, są: na północy – Kirgiski, Tałaski Ałatau, Kungej Ałatau i Terskej Ałatau, na południowym wschodzie – Kokszaał-tau (ze Szczytem Zwycięstwa, liczącym 7439 m n.p.m.), na zachodzie – Czatkalski, w centrum – Fergański, na południu – Ałajski i Zaałajski (ze szczytem Pik Lenina, leżącym na wysokości 7134 m n.p.m.).

Znaczne obszary w górach pokrywają wieczne śniegi i lodowce. Na terytorium Kirgistanu znajduje się 8208 lodowców, które zajmują powierzchnię około 8055 metrów kwadratowych².

Na południe od Terskej Ałatau rozpościera się strefa syrtów – wysoko wypiętrzonych, wyrównanych obszarów³. Do największych dolin i kotlin należą: na

1 Н.А. Сатылганова, *Проблемы формирования государственной границы Кыргызстана в постсоветский период*, „Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории” 2016, № 6 (46), s. 61 i nast.

2 R. Fiedler, M. Subanov, *Zasoby wodne w Republice Kirgiskiej i państwach regionu Azji Centralnej jako jeden z aspektów geopolityki*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2012, nr 4, s. 135–136.

3 Syrty są szczególnie rozpowszechnione w górach na południe od jeziora Issyk-kul, w Górach Czatkalskich. Stanowią one pozostałość dawnych powierzchni denudacji, leżących na poziomach od 2600 do 4000 m n.p.m. Zob. S.P. Susłow, *Geografia fizyczna azjatyckiej części ZSRR*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961, s. 717–718.

północy – Czujaska, Tałaska i Issykkulska, na południu – brzeżne, wzniesione części Kotliny Fergańskiej. Ponad 1/3 terytorium Kirgistanu leży powyżej 3000 m n.p.m.

Kirgistan ma klimat wybitnie kontynentalny (z wyjątkiem niektórych stoków górskich), co powoduje konieczność nawadniania. Liczne rzeki, o dużych spadkach, nierównomiernych i zmiennych stanach wód, są nieżeglowne, ale odgrywają ważną rolę w nawadnianiu i produkcji energii elektrycznej. Największe zasoby hydroenergetyczne ma dorzecze rzeki Naryn. Z licznie występujących w Kirgistanie jezior największy jest Issyk-kul, leżący na wysokości 1609 m n.p.m. w kotlinie tektonicznej pomiędzy wysokimi łańcuchami górkami Tien-szanu⁴.

Najważniejszymi bogactwami naturalnymi Kirgistanu są bogate zasoby rud metali nieżelaznych (głównie ołowiu) i metali ziem rzadkich, węgiel kamienny oraz źródła mineralne. Rudy antymonu i rtęci występują zwłaszcza w południowym Kirgistanie. Pod względem zasobów węgla kamiennego Kirgistan zajmuje drugie miejsce w Azji Środkowej. Największymi zagłębiami węglowymi są zagłębienie uzgeńskie – na południu Kirgistanu i zagłębienie kawackie – w środkowej części Tien-szanu. W przylegających do Kotliny Fergańskiej obszarach południowego Kirgistanu występują złoża ropy naftowej, gazu ziemnego i węgla kamiennego. Prawie na całym obszarze Kirgistanu eksploatuje się surowce do produkcji materiałów budowlanych (glinę, żwir, gips, margiel, granit, marmur). Ponadto na obszarze tego kraju występują złoża rud arsenu, pirytów, soli kamiennej, torfu i innych surowców.

2. Historia

Powstanie stosunków wspólnoty pierwotnej na obszarze Kirgistanu miało miejsce w paleolicie. W okresie brązu Kirgistan zamieszkiwały plemiona pastersko-rolnicze i rolnicze. W pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. wykształciły się tam dwie formy gospodarki – koczownicza hodowla i stacjonarna uprawa ziemi. Wśród koczowników powstały wówczas związki plemienne, natomiast na obszarach rolniczych wytworzyły się stosunki niewolnicze.

Południowe tereny Kirgistanu wchodziły w skład niewolniczych państw Azji Środkowej (od III do I w. p.n.e.) – państwa Fergany (Parkana) i państwa Kuszanów od I do IV w. n.e.

W okresie od VI do VII w. obszar Kirgistanu należał do kaganatu zachodnioturkijskiego. Jego ośrodek polityczny – miasto Sujab – znajdowało się w Kotlinie Czujskiej. Później obszar Kirgistanu wchodził w skład kaganatu karłuckiego. W ciągu dwóch stuleci (od około połowy X w. do połowy XII w.) Kirgistan należał do państwa Karachanidów.

⁴ *Ibidem*, s. 723.

Najazd plemion mongolsko-tatarskich na tereny środkowej Azji w XIII w. spowodował spustoszenie również na terytorium Kirgistanu. Powstające w wyniku podziału Kirgistanu ułusy⁵ ulegały następnie rozpadowi, którego następstwem było utworzenie nowych jednostek organizacyjnych.

Przemieszczanie się plemion kimacko-kirgiskich z obszarów źródłowych Obu na terytorium Kirgistanu zbiegło się w czasie z procesem formowania się narodowości kirgiskiej⁶. Zakończenie tego procesu przypada na XVI w. W pierwszym trzydziestoleciu XIX w. Kirgistan został podbity przez chanat kokandzki. Fakt ten spowodował zahamowanie rozwoju gospodarczego i kulturalnego oraz spotkał się z oporem Kirgizów.

W wyniku wyodrębnienia na terenie Azji Środkowej republik radzieckich 14 października 1924 r. utworzono Karakirgiski Obwód Autonomiczny w składzie Rosyjskiej FSRR, a 25 maja 1925 r. został on przemianowany na Kirgiski Obwód Autonomiczny, który 1 lutego 1926 r. został przekształcony w Kirgiską ASRR. Na podstawie Konstytucji ZSRR, uchwalonej 5 grudnia 1936 r., Kirgiska ASRR została przekształcona w Kirgiską SRR⁷.

Kirgiska SRR leżała we wschodniej części Azji Środkowej. Na południu i wschodzie republika ta graniczyła z zachodnią prowincją Chińskiej Republiki Ludowej – Sintsian⁸.

3. Podział administracyjny Kirgiskiej SRR i Republiki Kirgiskiej

Powierzchnia Kirgiskiej SRR wynosiła 198,5 tys. km². W jej skład wchodziły trzy obwody – oski i utworzone w 1970 r. obwód issykkulski i obwód naryński – oraz 18 rejonów. Stolicą Kirgiskiej SRR było Frunze⁹ – miasto położone w północnej części republiki w Dolinie Czujskiej.

Obecna Republika Kirgiska dzieli się na siedem obwodów – batkeński, dżalalabadzki, issykkulski, naryński, oszyński, tałaski oraz czujski. Spośród nich największą powierzchnię zajmuje obwód naryński (45,2 tys. km²) (zob. tabela 7.1).

5 Ułus – dawna jednostka organizacji rodowo-plemiennej koczowniczych plemion mongolskich, później nazwa państwa mongolskiego. Nazwa funkcjonuje także na określenie osady, obozowiska.

6 Kirgizi należą do najstarszych ludów tureckojęzycznych. Zob. A.A. Kyzy, *Kirgiz i Kazach – etymologiczne podstawy kulturowej wspólnoty i odrębności*, „Kwartalnik Polonicum” 2018, nr 28/29, s. 92.

7 Więcej zob. w: Д. Айтмамбетов, *Культура киргизского народа во второй половине XIX – начале XX века*, Илим, Фрунзе 1967.

8 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 86.

9 Nazwa ta funkcjonowała w latach 1926–1991. Obecnie miasto nosi nazwę Biszkek.

Tabela 7.1. Podział administracyjny Republiki Kirgiskiej

	Powierzchnia (tys. km²)	Centrum administracyjne	Liczba rejonów
Obwód batkeński	17,0	Batken	3
Obwód dżalalabadzki	33,7	Dżalalabad	8
Obwód issykkulski	43,1	Karakol	5
Obwód naryński	45,2	Naryn	5
Obwód oszyński	29,0	Osz	7
Obwód tałaski	11,4	Tałas	4
Obwód czujski	20,2	Tokmok	8

Źródło: Региональная статистика, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/regionalnaya-statistika> (dostęp: 21.08.2021).

Do największych miast Republiki Kirgistanu należą Biszkek, Osz, Dżalalabad, Karakol i Tokmok. Skupione są w nich główne zakłady przemysłowe tego kraju oraz centra logistyczne wielu przedsiębiorstw.

4. Ludność Kirgiskiej SRR i Republiki Kirgiskiej

4.1. Ludność Kirgiskiej SRR

Według spisu powszechnego z 1939 r. Kirgiską SRR zamieszkiwało 1 458 213 osób, w tym 742 169 mężczyzn i 716 044 kobiety. Niemalże 82% ludności tej republiki stanowili mieszkańcy wsi (1 188 127 osób).

Najwięcej osób mieszkało w obwodzie frunzeńskim (481 662 osoby), a stolicę tej republiki zamieszkiwało 92 738 osób. Obwód frunzeński cechował się także największym udziałem ludności miejskiej (27,3%) (zob. tabela 7.2).

Tabela 7.2. Liczba ludności Kirgiskiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.

Podział administracyjny republiki	Ludność ogółem			Ludność zamieszkująca		Udział ludności miejskiej (%)
	mężczyźni	kobiety	razem	w miastach	na wsiach	
1	2	3	4	5	6	7
Kirgiska SRR	742 169	716 044	1 458 213	270 086	1 188 127	18,5
Obwody						
Dżalalabadzki	134 534	124 691	259 225	27 720	231 505	10,7

1	2	3	4	5	6	7
Issykkulski	88 077	86 093	174 170	26 619	147 551	15,3
Oszyński	217 046	199 093	416 139	79 802	336 337	19,2
Tienszański	63 755	63 262	127 017	4 552	122 465	3,6
Frunzeński	238 757	242 905	481 662	131 393	350 269	27,3
w tym Frunze	46 152	46 631	92 738	92 738	-	100,0

Źródło: *Всероссийная перепись населения 1939 года. Основные итоги, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 27, <https://sovethnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).*

Wyniki spisu powszechnego z 1939 r. wykazały, że większość mieszkańców Kirgiskiej SRR stanowili Kirgizi (51,7%, tj. 754 323 osoby). Licznymi narodowościami zamieszkującymi terytorium tej republiki byli także Rosjanie (20,8%), Uzbegy (10,4%) i Ukraińcy (9,4%). Pozostałymi narodowościami, które mieszkaly w Kirgiskiej SRR, byli Kazachowie (1,6%), Tatarzy (1,4%), Niemcy (0,8%), Tadzycy (0,7%) oraz Ujgurzy (0,7%) (zob. tabela 7.3).

Tabela 7.3. Skład narodowościowy Kirgiskiej SRR w 1939 r.

Narodowości	Liczba osób	Udział (%)	Liczba ludności zamieszkującej	
			w miastach	na wsi
Kirgizi	754 323	51,7	27 378	726 945
Rosjanie	302 916	20,8	134 388	168 528
Uzbegy	151 551	10,4	40 970	110 581
Ukraińcy	137 299	9,4	28 607	108 692
Kazachowie	23 925	1,6	6 491	17 434
Tatarzy	20 017	1,4	12 368	7 649
Niemcy	11 741	0,8	1 826	9 915
Tadzycy	10 670	0,7	1 634	9 036
Ujgurzy	9 412	0,7	3 523	5 889
Pozostałe narodowości	36 359	2,5	12 901	23 458

Źródło: *Всероссийная перепись населения 1939 года. Основные итоги, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, s. 78, <https://sovethnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).*

Jedyną narodowością, która mieszkala głównie w miastach Kirgiskiej SRR, byli Tatarzy (12 368 osób). Członkowie pozostałych narodowości mieszkali przede wszystkim na wsi, przy czym większość ludności wiejskiej stanowili Kirgizi (726 945 osób).

4.2. Ludność Republiki Kirgiskiej

Według szacunków Narodowego Komitetu Statystycznego Republiki Kirgiskiej, na dzień 1 stycznia 2020 r. liczba ludności Kirgistanu wynosiła 6 523,5 tys. osób (wzrost o 2,1% w stosunku do roku poprzedniego)¹⁰.

Najwięcej ludności było skupionej w obwodzie oszyńskim (1368,1 tys. osób), a następnie w obwodzie dżalalabadzkim (1238,8 tys. osób) i obwodzie czujskim (959,8 tys. osób). W stolicy Kirgistanu na początku 2020 r. mieszkało 1053,9 tys. osób, a przyrost liczby ludności w 2019 r. wyniósł 2,6% (zob. tabela 7.4).

Tabela 7.4. Liczba ludności Republiki Kirgiskiej na początek 2019 r. i 2020 r.

Jednostki administracyjne	Liczba ludności (tys. osób)		Przyrost liczby ludności w 2019 r.	
	na 1 stycznia 2019 r.	na 1 stycznia 2020 r.	tys. osób	%
Republika Kirgiska	6 389,5	6 523,5	134,0	2,1
Obwód batkeński	525,1	537,3	12,2	2,3
Obwód dżalalabadzki	1 214,4	1 238,8	24,4	2,0
Obwód issykkulski	489,8	496,1	6,3	1,3
Obwód naryński	287,0	289,6	2,6	0,9
Obwód oszyński	1 341,9	1 368,1	26,2	2,0
Obwód tałaski	263,5	267,4	3,9	1,5
Obwód czujski	941,1	959,8	18,7	2,0
miasto Biszkek	1 027,2	1 053,9	26,7	2,6
miasto Osz	299,5	312,5	13,0	4,3

Źródło: *О демографической ситуации в Кыргызской Республике в 2019 году*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/ekonomicheskije-zapiski> (dostęp: 22.08.2021).

W Republice Kirgiskiej dominującą narodowością są Kirgizi. W latach 2017–2021 ich liczba wzrosła z 4 492 667 do 4 896 182 osób. Drugą najbardziej liczną narodowością zamieszkującą terytorium Kirgistanu są Uzbegy (985 358 osób), a trzecią – Rosjanie (341 351 osób) (zob. tabela 7.5).

¹⁰ *О демографической ситуации в Кыргызской Республике в 2019 году*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/ekonomicheskije-zapiski> (dostęp: 22.08.2021).

Tabela 7.5. Skład narodowościowy ludności Republiki Kirgiskiej w latach 2017–2021

Narodowości	2017	2018	2018	2020	2021
Ludność ogółem	6 140 200	6 256 730	6 389 500	6 523 529	6 636 803
Kirgizi	4 492 667	4 587 430	4 695 646	4 804 369	4 896 182
Uzbecy	898 363	918 262	940 628	964 379	985 358
Rosjanie	356 637	352 960	348 935	344 950	341 351
Dunganie	69 093	70 534	72 240	73 977	75 437
Ujgurzy	56 015	57 002	58 168	59 367	60 210
Tadźycy	53 848	54 976	56 219	57 612	58 913
Turcy	42 829	43 411	44 112	44 773	45 322
Kazachowie	35 087	35 541	36 022	36 396	36 706
Tatarzy	27 341	27 200	26 992	26 732	26 507
Azerowie	20 010	20 406	20 771	21 153	21 389
Koreańczycy	17 015	17 074	17 105	17 124	17 094
Ukraińcy	11 915	11 252	10 600	9 943	9 243
Niemcy	8 340	8 269	8 201	8 179	8 132
Turkmeni	2 128	2 139	2 142	2 150	2 150
Czeczeni	1 684	1 690	1 701	1 707	1 708

Źródło: Национальный состав населения (оценка на начало года, человек), Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/312> (dostęp: 23.08.2021).

Pozostałymi licznymi narodowościami zamieszkującymi Republikę Kirgiską są Dunganie, Ujgurzy, Tadźycy, Turcy, Kazachowie, Tatarzy, Azerowie i Koreańczycy. W Kirgizji mieszka także liczna grupa Ukraińców, Niemców, Turkmenów i Czeczenów.

5. Gospodarka, rolnictwo i transport Kirgiskiej SRR

Kirgizja przekształciła się z kraju, w którym głównym zajęciem ludności była koczownicza hodowla, w państwo z różnorodnym przemysłem i intensywnym rolnictwem.

Zasadniczymi gałęziami gospodarki Kirgiskiej SRR była produkcja metali nieżelaznych i metali ziem rzadkich (rtęć, antymon, koncentraty ołowiu i inne), maszyn rolniczych, obrabiarek do metali, narzędzi, rozruszników magnetycznych,

silników elektrycznych i innych rodzajów maszyn i urządzeń, tkanin jedwabnych, włókien bawełnianych, wełny, mięsa i konserw mięsnych, konserw owocowo-warzywnych, tytoniu, jak również maku lekarskiego.

5.1. Przemysł

Przemysł Kirgiskiej SRR był skoncentrowany głównie w północnej części republiki (3/4 globalnej produkcji). Pod względem rozwoju przemysłu przetwórczego wyróżniała się stolica Kirgiskiej SRR, na którą przypadało 50% globalnej produkcji przemysłu Kirgistanu.

Przemysł paliw tej republiki był reprezentowany głównie przez górnictwo węgla, zlokalizowane na południu republiki, gdzie eksploatowano złoża w rejonie Kyzyl Kiji, Sulukty (węgiel brunatny), Kok Jangaku, Tasz-Kumyru (węgiel kamienny). W południowej Kirgizji eksploatowano również ropę naftową i gaz ziemny.

Prawie połowę energii elektrycznej dostarczały elektrownie wodne. Największa z nich – uczkurgańska (na rzece Naryn w południowym Kirgistanie) – miała moc 180 MW. Największa elektrownia cieplna, znajdująca się we Frunze, miała moc 300 MW.

W hutnictwie metali nieżelaznych szczególnie dużą rolę odgrywała produkcja rtęci i antymonu (południowy Kirgistan). Wydobywano również i wzbogacano rudy ołowiu (głównie w północnej Kirgizji).

W Kirgiskiej SRR rozwinął się przemysł maszynowy. Jego głównymi gałęziami była produkcja maszyn rolniczych, sprzętu elektrycznego i wyrobów elektrotechnicznych, sprzętu do obróbki metali i narzędzi. Najważniejsze zakłady przemysłu maszynowego były skupione we Frunze. Wśród gałęzi przemysłu lekkiego najlepiej rozwinięty był przemysł włókienniczy i odzieżowy. Większość zakładów przemysłu lekkiego także skupiona była we Frunze. W mieście Osz znajdował się kombinat jedwabniczy, a w obwodzie oskim – oczyszczalnie bawełny.

Przemysł drzewny bazował na drewnie przywożonym spoza republiki. Wielkie zakłady tego przemysłu znajdowały się stolicy Kirgiskiej SRR.

Głównymi gałęziami przemysłu spożywczego były przemysł mięsny, mleczarski, olejarski, cukrowniczy, młynarski i piekarniczy. Cukrownie oraz największe zakłady innych gałęzi przemysłu spożywczego znajdowały się na północy Kirgiskiej SRR, z wyjątkiem olejarni ekstrakcyjnej zlokalizowanej w obwodzie oskim.

5.2. Rolnictwo

Silne zróżnicowanie warunków przyrodniczych Kirgiskiej SRR powodowało dużą różnorodność jej gospodarki rolnej. W śródgórskich dolinach i kotlinach, leżących na wysokości 1600–1800 m n.p.m. i odznaczających się sprzyjającymi

warunkami glebowo-klimatycznymi, rozwinięta była na gruntach nawadnianych uprawa roślin przemysłowych i zbóż, hodowla typu mięsno-mlecznego oraz hodowla cienkowiełnistych owiec. W górach dominowała hodowla owiec i koni.

W Kirgiskiej SRR zbudowano urządzenia wodne i systemy nawadniające, takie jak Wielki Kanał Czujski z ortotokojskim zbiornikiem o pojemności użytkowej 450 mln m³, systemy atbaszyński i krasnoreczeński w Kotlinie Czujskiej (północny Kirgistan), zbiorniki bazarkurgański i najmański oraz wielkie zapory wodne i kanały w obwodzie oskim.

Grunty nawadniane zajęte były pod uprawę zbóż, roślin pastewnych i roślin przemysłowych. Podstawową uprawą zbożową była pszenica. Uprawiano także jęczmień, owies, ryż, proso i rośliny strączkowe. Ponad połowa powierzchni zasiewów zbóż skupionych była w północnym Kirgistanie, około 1/3 przypadała na obwód oski, a pozostała część na rejon środkowego Tien-szanu, gdzie uprawiano głównie jęczmień. Buraki cukrowe uprawiano w Kotlinie Czujskiej, bawełnę w obwodzie omskim, mak lekarski w Kotlinie Issykkulskiej, tytoń w Kotlinie Tałaskiej i w podgórskiej strefie obwodu oskiego.

W Kotlinie Issykkulskiej rozwinięta była uprawa ziemniaków i owoców, zwłaszcza czarnej porzeczki. Warzywnictwo i sadownictwo rozwinęły się głównie w Kotlinie Czujskiej, uprawa winorośli – w Kotlinie Czujskiej i w obwodzie oskim.

Pod względem pogłównia owiec Kirgiska SRR zajmowała trzecie miejsce w ZSRR (po Rosyjskiej FSRR i Kazachskiej SRR), a pod względem produkcji wełny cienkorunnej i średniorunnej – pierwsze. Hodowla trzody chlewnej była rozwinięta głównie w północnym Kirgistanie, hodowla koni – w środkowej części Tien-szanu, hodowla jedwabników – w obwodzie oskim.

5.3. Transport

Transport samochodowy odgrywał zasadniczą rolę w krajowych przewozach pasażerskich w Kirgiskiej SRR. Do najważniejszych dróg samochodowych w tej republice należały:

- Frunze – Osz, która będąc najkrótszą drogą przez góry, w 1965 r. łączyła północną i południową część Kirgistanu,
- Frunze – Rybaczje – Naryn – Toruga,
- Rybaczje – Przewalsk (wokół jeziora Issyk-kul),
- Osz – Chorog (Trakt Pamirski),
- Georgiewka – Frunze – Czałdowar (część magistrali samochodowej Ałma Ata – Frunze – Taszkent).

W Kirgiskiej SRR szybko rozwijał się transport lotniczy, którego linie łączyły stolicę z poszczególnymi regionami kraju i innymi miastami Związku Radzieckiego. Na jeziorze Issyk-kul istniała regularna żegluga.

6. Kirgistan po rozpadzie Związku Radzieckiego

Kirgistan uzyskał niepodległość 31 sierpnia 1991 r. W Konstytucji Republiki Kirgiskiej¹¹ postanowiono, że Kirgistan jest niezawisłym, suwerennym, demokratycznym, prawnym i świeckim państwem (art. 1). Językiem urzędowym w Kirgistanie jest język kirgiski¹², a język rosyjski jest używany w charakterze języka oficjalnego¹³.

Po uzyskaniu niepodległości przez Kirgistan czynnikiem podkreślającym etniczną odrębność Kirgizów stał się islam¹⁴. Na dzień 1 stycznia 2020 r. na terytorium Republiki Kirgiskiej było zarejestrowanych 3329 organizacji religijnych, z których zdecydowaną większość (87%) stanowiły islamskie związki i organizacje religijne¹⁵. Najwięcej z nich zostało zarejestrowanych w obwodzie oszyńskim.

W latach 2016–2019 PKB Republiki Kirgiskiej systematycznie rósł i osiągnął w 2019 r. 619 102,7 mln somów. W 2020 r. jego wartość była niższa i wyniosła 598 344,5 mln somów.

W latach 2016–2019 zaobserwowano stopniowe obniżanie się stopy bezrobocia – z 7,6% w 2016 r. do 6,2% w 2019 r. W okresie tym wzrósł eksport towarów – jego wartość w 2016 r. wyniosła 1573,2 mln USD, a w 2019 r. – 1986,1 mln USD (zob. tabela 7.6).

Tabela 7.6. Wskaźniki makroekonomiczne Republiki Kirgiskiej w latach 2016–2020

	2016	2017	2018	2019	2020
PKB (mln somów)	476 331,2	530 475,7	569 385,6	619 102,7	598 344,5
PKKB/os. (mln somów)	81,8	89,3	93,8	99,8	b.d.
Import towarów (mln USD)	4 000,4	4 494,7	5 291,9	4 989,0	3 684,1
Eksport towarów (mln USD)	1 573,2	1 764,2	1 836,8	1 986,1	1 964,5
Stopa bezrobocia (%)	7,6	7,2	6,9	6,2	b.d.
Dług państwowy (mln somów)	281 450,9	311 846,2	311 834,6	319 474,6	407 116,8

Źródło: *Открытые данные*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/opendata> (dostęp: 30.08.2021).

- 11 Конституция Кыргызской Республики принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года.
- 12 Język kirgiski należy do kipczackiej podgrupy języków łańskich, która wchodzi w skład rodziny języków turkijskich. Zob. G. Kokoeva, *Język kirgiski*, Serwis informacyjny „Wszystko o Kirgistanie”, www.kyrgyzstan.pl (dostęp: 30.08.2021).
- 13 W Konstytucji Republiki Kirgiskiej nie zostało doprecyzowane znaczenie pojęcia „język oficjalny”.
- 14 A. Łabuszewska (red.), *Islam na obszarze postradzieckim*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2003, s. 18.
- 15 *Религиозные объединения и организации*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/news/religioznye-obedineniya-i-organizacii-infografika> (dostęp: 29.08.2021).

Na terenie Kirgistanu funkcjonuje rosyjska baza powietrzna „Kant”, położona w pobliżu stolicy tego kraju¹⁶. Z tytułu jej użytkowania przez Federację Rosyjską Kirgistan otrzymuje opłatę dzierżawy, która wynosi około 4,8 mln USD na rok (około 310 mln rubli)¹⁷. W Kirgistanie znajduje się także rosyjskie laboratorium radiosejsmiczne, podlegające Siłom Zbrojnym Federacji Rosyjskiej (wchodzące w skład Centralnego Okręgu Wojskowego), którego zadaniem jest monitorowanie testów broni atomowej. Ponadto na terytorium tego kraju znajdują się węzeł komunikacyjny umożliwiający łączność z rosyjskimi jednostkami pływającymi na Pacyfiku i Oceanie Indyjskim oraz baza badawcza związana z pracami projektowymi i testowymi nad rosyjską bronią torpedową.

W ostatnich latach w Kirgistanie rozwija się sektor turystyki oraz zwiększa się liczba turystów korzystających z tamtejszych uzdrowisk i sanatoriów.

Państwo to ma długie tradycje, związane z leczeniem balneologicznym i sanatoryjnym. Na brzegu jeziora Issyk-kul i w miejscowościach mających lecznicze źródła mineralne powstały uzdrowiska klimatyczne i balneologiczne: Dżetyoguz, Czołpon-Ata, Dżalalabad, Isykata i inne.

W latach 2016–2019 w Kirgistanie systematycznie rosła liczba placówek wypoczynkowych, uzdrowisk i sanatoriów (z 187 w 2016 r. do 192 obiektów w 2019 r.). Wśród tego typu obiektów dominują pensjonaty wypoczynkowe. W 2020 r. w Kirgistanie funkcjonowało 9 sanatoriów i 11 profilaktoriów (zob. tabela 7.7).

Tabela 7.7. Liczba placówek wypoczynkowych, uzdrowisk i sanatoriów w Kirgistanie w latach 2016–2020

	2016	2017	2018	2019	2020
Łączna liczba placówek wypoczynkowych, uzdrowisk i sanatoriów	187	190	187	192	97
Bazy turystyczne	12	10	9	8	12
Sanatoria	15	13	13	13	9
Sanatoria dla dzieci	5	6	6	6	4
Profilaktoria	11	10	10	12	11
Domy wypoczynkowe	6	5	7	8	4
Pensjonaty wypoczynkowe	94	101	96	99	52

Źródło: *Открытые данные*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/opendata> (dostęp: 30.08.2021).

¹⁶ *Авиабаза „Кант”*, Министерство обороны Российской Федерации, <https://structure.mil.ru> (dostęp: 10.10.2021).

¹⁷ *За размещение военной базы Россия будет платить Киргизии около \$4,8 млн*, <https://regnum.ru/news/polit/2600413.html> (dostęp: 9.10.2021).

W latach 2016–2019 w Kirgistanie systematycznie rosła liczba turystów (1273,2 tys. w 2016 r. i 1778,9 tys. w 2019 r.). Okres pandemii wpłynął negatywnie na ruch turystyczny w tym kraju – liczba turystów w 2020 r. została oszacowana jedynie na 463,9 tys. osób (zob. tabela 7.8).

Tabela 7.8. Liczba turystów w Kirgistanie w latach 2016–2020 (tys. osób)

	2016	2017	2018	2019	2020
Liczba turystów (tys. osób), w tym:	1 273,2	1 375,1	1 380,4	1 778,9	463,9
w sektorze turystyki zorganizowanej (tys. osób)	627,6	727,8	749,9	809,6	254,9
w sektorze turystyki niezorganizowanej (tys. osób)	645,6	647,3	630,5	969,3	209,0

Źródło: *Открытые данные*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/opendata> (dostęp: 30.08.2021).

Kirgistan stanowi kraj atrakcyjny zarówno dla turystów, jak i dla osób korzystających z uzdrowisk i sanatoriów, dlatego prognozuje się, że po zakończeniu pandemii nastąpi ponowny wzrost zainteresowania tym interesującym krajem mającym ciekawą tradycję, zwyczaje i obyczaje, bardzo przyjaznemu turystom i osobom chcącym zgłębiać jego historię i kulturę.

Zakończenie

Historia zna wiele potężnych starożytnych państw o wysokiej kulturze, leżących na obszarze dzisiejszej Azji Środkowej. Takimi były Sogdiana w dorzeczu Zarafszanu, Baktria w środkowym biegu Amu-Darii, Margiana nad Murghabem i Chorezm w dolnym biegu Amu-Darii. Ludność tych starożytnych państw różniła się od współczesnej zarówno cechami etnograficznymi, jak i językowymi. Na przestrzeni lat w Azji Środkowej zderzały się ze sobą kultury narodów osiadłych o wysoko rozwiniętym rolnictwie z kulturą pasterzy – koczowników.

Pierwszy pisany dokument, w którym wymienione są środkowoazjatyckie nazwy geograficzne, pochodzi z VI–V w. p.n.e. Jest to tablica Behistunu, wyryta na górskiej skale z rozkazu króla perskiego Dariusza, w językach staroperskim, elamickim i babilońskim. W tymże okresie dokonana została systematyzacja pierwszych wiadomości geograficznych o Azji Środkowej, łącznie ze staroperskimi. Została ona przeprowadzona w V w. p.n.e. przez Herodota, uznawanego za ojca historii i geografii.

Centralne położenie Azji Środkowej pomiędzy ogniskami starożytnej kultury – Chinami, Indiami i Mezopotamią – umożliwiło jej czerpanie znacznych korzyści z pośrednictwa w handlu między tymi krajami. Ta bogata historia ukształtowała odmienne co do charakteru kultury i tradycji państwa, którymi są obecnie Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Kirgistan. Różnią się one także stopniem rozwoju gospodarczego oraz poziomem życia społeczeństw ich zamieszkujących.

Spośród byłych republik radzieckich Azji Środkowej największą rolę w gospodarce tego regionu odgrywa Kazachstan. Istotne znaczenie dla rozwoju tego kraju ma uczestnictwo w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. Ze względu na swoje położenie geograficzne państwo to ma obecnie znaczącą pozycję w logistyce międzynarodowej. Gospodarka Republiki Kazachstanu opiera się zarówno na przemyśle, jak i rolnictwie. W rozwoju przemysłu znaczącą rolę odgrywa eksploatacja surowców mineralnych – przede wszystkim węgla kamiennego, jak również ropy naftowej i gazu ziemnego. Rolnictwo natomiast opiera się w dalszym ciągu na uprawie bawełny, a także buraków cukrowych i tytoniu.

Pozytywnie należy również ocenić przeprowadzone reformy gospodarcze w Uzbekistanie oraz przyjętą w 2017 r. „Strategię działania dotyczącą dalszego rozwoju

Republiki Uzbekistanu”. Dane makroekonomiczne tego kraju wskazują, że Uzbekistan jest państwem o liczącym się potencjale gospodarczym. Bardzo duże znaczenie w rozwoju tego kraju miały reformy ekonomiczne, takie jak uwolnienie sumy, reorganizacja organów skarbowych, uproszczenie systemu fiskalnego, jak również wyeliminowanie podwójnego opodatkowania.

Na poprawę sytuacji gospodarczej w Kirgistanie wpłynęło odnowienie współpracy z Chinami. Ważną rolę w finansowaniu małych i średnich jednostek gospodarczych w tym kraju odgrywa Rosyjsko-Kirgiski Fundusz Rozwoju.

Sytuacja gospodarcza i społeczna w Tadżykistanie, Turkmenistanie i Kirgistanie ustabilizowała się, jednakże okres pandemii negatywnie wpłynął na dane makroekonomiczne tych krajów. Przyszłe prognozy rozwoju gospodarczego są jednak optymistyczne, szczególnie w przypadku Tadżykistanu, dla którego ważnym obszarem kontaktów zagranicznych jest współpraca z Federacją Rosyjską oraz z Chinami.

Współpraca krajów Azji Środkowej z Chinami z pewnością przyniesie w przyszłości znaczące korzyści ze względu chociażby na zainicjowany przez ten kraj program Jeden Pas – Jedna Droga, określanym mianem Nowego Jedwabnego Szlaku. Bardzo istotną rolę odgrywać będą planowane w krajach Azji Środkowej inwestycje logistyczne oraz inwestycje w sektor energetyczny tych krajów, co znacząco zwiększy potencjał ich rozwoju. Ważnym elementem rozwoju republik położonych na obszarze Azji Środkowej będzie z pewnością zwiększenie roli i znaczenia stref ekonomicznych oferujących inwestorom preferencyjne warunki prowadzenia działalności gospodarczej w tych krajach.

Bibliografia

Źródła w języku polskim

- Adamczewski P., Kuzavleva-Adamczewska E., *Świadomość historyczno-narodowa w środowisku studentów w Duszanbe*, „Przegląd Orientalistyczny” 2014, nr 3–4.
- Albaum L.I., Brentjes B., *Strażnicy złota*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982.
- Balon J., *Z metodyki prowadzenia granic regionów fizycznogeograficznych w górach*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2014, vol. VII.
- Barański N., *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953.
- Bazylewicz K., Bachruszyn S., Pankratowa A., Focht A., *Historia ZSRR. Część II*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1954.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Bielecki R., *Jezioro Aralskie – największa katastrofa ekologiczna minionego stulecia*, „Annales Paedagogicae Cracoviensis”, seria „Studia Geographica” 2010, Folia 93.
- Bieliński T., *Miasta i oazy*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Bonusiak G., *Ochrona praw małych ludów rdzennych w Federacji Rosyjskiej*, „Athenaeum. Polskie Studia Polityczne” 2015, vol. 46.
- Borys M., *Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan*, [w:] K. Iwanek, O. Pietrewicz (red.), *Chiński projekt „Nowego Jedwabnego Szlaku”. Retoryka a rzeczywistość*, Raport Ośrodka Badań Azji, Centrum Badań nad Bezpieczeństwem Akademii Sztuki Wajennej, sierpień 2017.
- Buławka N., *Przykłady zastosowania programu ArcGIS w badaniu osadnictwa kultury Jaz w oazie Serachs (Turkmenistan)*, [w:] J. Lechnio (red.), *GIS w UW. Pierwsze forum użytkowników licencji edukacyjnej SITE oprogramowania ArcGIS na Uniwersytecie Warszawskim*, materiały pokonferencyjne, Uniwersytet Warszawski Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa 2015.
- Burkowicz A., *Bentonity i surowce pokrewne*, [w:] T. Smakowski, K. Galos, E. Lewicka (red.), *Bilans gospodarki surowcami mineralnymi Polski i świata 2013*, Państwowy Instytut Geologiczny-Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2015.
- Byś J., *Stosunek państwa do kościołów w Rosji od chrztu Rusi do rewolucji październikowej (od X w. do 1917 r.)*, „Prawo Kanoniczne” 2001, nr 1–2 (44).

- Całus K., *W cieniu historii. Stosunki rumuńsko-mołdawskie*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2015.
- Cieślowska A., Makowska A., *Gdzie jest ta woda? Dostęp do wody w kontekście problematyki rozwojowej regionu Azji Centralnej*, Stowarzyszenie Wschodnioeuropejskie Centrum Demokratyczne, Warszawa 2012.
- Czachor R., *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 10.
- Czachor R., *Reformy konstytucyjne w państwach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Jana Wyżykowskiego. Studia z Nauk Społecznych” 2019, nr 12.
- Eberhardt P., *Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2018, R. L.
- Eberhardt P., *Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej na przełomie XX i XXI wieku*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2016, t. 5.
- Eberhardt P., *Zmiany podziałów administracyjnych w Cesarstwie Rosyjskim, w Związku Sowieckim oraz w Federacji Rosyjskiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, t. 45.
- Fiedler R., Subanov M., *Zasoby wodne w Republice Kirgiskiej i państwach regionu Azji Centralnej jako jeden z aspektów geopolityki*, „Środkoeuropejskie Studia Polityczne” 2012, nr 4.
- Gafurow B., *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978.
- Gajda J.G., *Polityka językowa oraz kulturalna Islamskiej Republiki Iranu w Afganistanie i Tadżykistanie*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2017, nr 1.
- Gąsiewicz A., *Fosforyty*, Państwowy Instytut Geologiczny, <http://surowce-chemiczne.pgi.gov.pl/fosforyty.htm> (dostęp: 21.08.2021).
- Gburzyńska N., *Rynek turystyczny w Kazachstanie – wybrane zagadnienia*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2019, nr 1 (20).
- Gdowska K.Z., Sala D., Dospaeva S., *Rozwój logistyki w Kazachstanie*, „Logistyka” 2014, nr 4.
- Głabek M., *Kazachstan i Rosja po upadku ZSRS*, „Pisma Humanistyczne” 2010, nr 7.
- Golcow W., *Obwód kaliningradzki w latach 1945–1991: społeczeństwo, gospodarka, kultura*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 2.
- Górecki W., *Coraz dalej od Moskwy. Rosja wobec Azji Centralnej*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2014.
- Górski G., *Historia ustrojów państw*, Jagielloński Instytut Wydawniczy, Toruń 2017.
- Grabowska L., Konczewicz W., Oleszak G., Jakimcio-Turawski J., *Ocena wartości gospodarczej kenafu*, „Problemy Inżynierii Rolniczej” 2009, nr 1.
- Graff M., *Metro w Ałmaty*, „Technika Transportu Szynowego” 2012, nr 3.
- Grzybek P., Ćwiertnia P., Szwaczkowski T., *Hodowla koniowatych w ogrodach zoologicznych*, „Przegląd Hodowlany” 2018, nr 4.
- Historia i tajemnica Jeziora Aralskiego. Dlaczego musiało zaniknąć?*, „National Geographic”, <https://national-geographic.pl> (dostęp: 13.08.2021).

- Hlebowicz S., *Wędrówki języków*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Jarosiewicz A., *Pierestrojka Nazarabajewa. Kryzys i reformy w Kazachstanie*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2016.
- Jarosiewicz A., Falkowski M., *Wielka gra wokół Turkmenistanu*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2008.
- Jary Z., Kasprzak M., Korabiewski B., Owczarek P., Jancewicz K., Schutty B., *Współczesne procesy morfogenetyczne w górnej części zlewni Buchtarmy (Wysoki Altaj, Kazachstan)*, „Landform Analysis” 2012, vol. 20.
- Kaczyńska E., Piesowicz K., *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej (od schyłku średniowiecza do I wojny światowej)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977.
- Kaim B., *Rezydencja partyjska w Mansur Tepe, południowy Turkmenistan*, „Światowit” 1999, nr 1 (42).
- King Ch., *Dzieje Morza Czarnego*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2006.
- Kliś A., *Kazachstan jako środkowoazjatycki tygrys – analiza strategii rozwojowych 2030 i 2050*, [w:] B. Hordecki, A. Jach (red.), *Quo vadis Eurazjo? W poszukiwaniu nowych dróg partnerstwa*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2020.
- Kłaczyński R., Sadowska E., *Postradzieckie państwa Azji Centralnej. Historia, polityka, gospodarka, społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2013.
- Kłys G., *Jaskinie Tadżykistanu*, [w:] D. Kicińska, K. Stefaniak, A. Szynekiewicz (red.), *Materiały 49 Sympozjum Speleologicznego Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika*, Kraków 2015.
- Kokoewa G., *Język kirgiski*, Serwis informacyjny „Wszystko o Kirgistanie”, www.kyrgyzstan.pl (dostęp: 30.08.2021).
- Kokoewa G., *Klasyfikacja gleb słonych doliny Czuj w Kirgistanie na podstawie wielospektralnych obrazów satelitarnych Landsat TM, Landsat ETM+, TERRA ASTER oraz danych naziemnych*, „Teledetekcja Środowiska” 2007, t. 37.
- Kowalczyk-Juśko A., Prażak R., Kościak K., *Sorgo – roślina energetyczna*, [w:] *Odnawialne źródła energii obecnie i w nowej perspektywie po 2013 roku*, Mazowiecki Ośrodek Doradztwa Rolniczego, Oddział Poświętne w Płońsku, Płońsk 2012.
- Kubiak K., *Prolog przez czas i przestrzeń*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Kubiak K., *Pułapka kanałów*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Kubiak K., *Wokół jeziornego morza*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Kubiak K., *Zapomniana stolica świata*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Kudyba E., *Konie achaltekińskie „skrzydła Turkmenów”*, <https://www.zywnosc.com.pl/konie-achaltekińskie-skrzydla-turkmenow> (dostęp: 22.08.2021).

- Kukulak J., Szelińska-Kukulak M., *Uwarunkowania rozwoju turystyki w Kazachstanie i ich znaczenie dla poznania tego kraju przez turystów z Polski*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, „Studia Geographica” 2019, vol. 13.
- Kyzy A.A., *Kirgiz i Kazach – etymologiczne podstawy kulturowej wspólnoty i odrębności*, „Kwartalnik Polonicum” 2018, nr 28/29.
- Lang J. *Tadżykistan: chroniczna stagnacja*, „Komentarze OSW” nr 200, 15.03.2016.
- Langer P., *Dziedzictwo solinarnie jako element atrakcyjności turystycznej regionów solnych*, [w:] M.K. Leniartek (red.), *Autokreacja poprzez turystykę*, Wyższa Szkoła Zarządzania „Edukacja” we Wrocławiu, Wrocław 2010.
- Legieć A., *Perspektywy polityki Rosji wobec Azji Centralnej*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych” 2019, nr 37 (1785), <https://pism.pl> (dostęp: 8.10.2021).
- Leszczycki S., *Ustalenie granic współczesnej Polski*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. XX.
- Lipiński W., *Starożyłowie w Jakucji między tradycją tubylczą a kolonialną*, „Etnografia Polska” 2012, t. LVI, z. 1–2.
- Litewka C., *Zatoka Kara-Bogaz-Goł – naturalny zbiornik soli glauberskiej*, „Wszechświat” 1962, nr 1.
- Łabuszewska A. (red.), *Islam na obszarze postradzieckim*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2003.
- Małowist M., *Tamerlan i jego czasy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985.
- Marszewski M., *Chanaty wśród imperiów*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Marszewski M., *W sieci granic*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Maruszczak H., *Werteby obszarów lessowych Wyżyny Lubelskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1953, Vol. VIII.
- Maryański A., *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Centrum Badań Wschodnich Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa–Kraków 1995.
- Masalska L., *Społeczne i kulturowe aspekty statusu języka rosyjskiego w państwach Azji Centralnej*, [w:] T. Bodio, J. Marszałek-Kawa (red.), *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020.
- Mękarska B., *Odmiany języka perskiego uwarunkowane historycznie i regionalnie*, „Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique” 2005, fasc. LXI.
- Modzelewski W.T., *Polsko-rosyjskie pogranicze – od regionu izolowanego do transgranicznego*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2015, nr 1.
- Molenda T., *Wybrane atrakcje geoturystyczne południowo-wschodniego Kazachstanu*, „Acta Geographica Silesiana” 2018, t. 12, nr 4.
- Morawska E., *Bezpieczeństwo Kazachstanu w dobie kryzysu*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2018, nr 1, t. 12.
- Mukowin M.S., Graff M., *Koleje Kosmodromu Bajkonur w Kazachstanie*, „Technika Transportu Szynowego” 2013, nr 1.
- Musiał D., *Mitraizm: religia wtajemniczonych*, „Ars Religia” 1994, nr 3/2 (7).

- Naruniec A., Borko H., Gębski P., *Uzbekistan. Przewodnik dla przedsiębiorców*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2005.
- Niechciał P., *Mniejszość zaratusztriańska we współczesnym Teheranie. O tożsamości zbiorowej w kontekście dominacji szyickiej*, Zakład Wydawniczy „NOMOS”, Kraków 2013.
- Nowakowski S., *Wielka Geografia Powszechna*, z. V, Trzaska, Evert, Michalski, Warszawa 1934.
- Nowakowski S., *Wielka Geografia Powszechna*, z. XI, Trzaska, Evert, Michalski, Warszawa 1934.
- Nowicka I., Pisowicz A., Talacha J., Tulisow J., Zagórski B.R., Zych M., *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 5, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005.
- Oziewicz E., *Kupcy ze wschodu, [w:] Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Perkowska A., *Przedradziecka tożsamość narodowa w Azji Centralnej w kontekście polityki narodowościowej ZSRR. Przegląd badań*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, vol. 50, nr 1.
- Pietkiewicz S., *O granicy i jej przeprowadzeniu*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. XX.
- Podraza Z., Krupa-Żuczek K., Wzorek Z., *Technologie otrzymywania kwasu fosforowego (V)*, „Chemia. Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 10.
- Potulski J., *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum Edukacyjne, Toruń 2005.
- Protokół między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o rozgraniczeniu polskich i radzieckich wód terytorialnych w Zatoce Gdańskiej Morza Bałtyckiego, podpisany w Warszawie dnia 18 marca 1958 r., Dz.U. z 1958 r. nr 76, poz. 386.
- Rohoziński J., *Bawelna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2014.
- Rojan E., *Wpływ współczesnych procesów morfogenetycznych na rzeźbę północno-zachodniego Pamiru*, „Prace i Studia Geograficzne” 2009, t. 41.
- Różańska M., *Geneza minaretów w kontekście badań nad wczesnomuzułmańskimi minaretami w Azji Środkowej (IX–XIII wiek)*, „Studia i Materiały Archeologiczne” 2009, nr 14.
- Rybakow B., *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983.
- Sarsekova D.N., Zasada M., *Produkcyjność plantacji wybranych klonów topoli w południowo-wschodnim Kazachstanie*, „Sylwan” 2014, nr 158 (6).
- Siemieński F., *Powstanie, treść i znaczenie radzieckiego ustroju federalnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1977, nr 3.
- Sieradzian P., *Reformy społeczno-polityczne w Uzbekistanie w czasie prezydentury Szawkata Mirzijojeva*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2021, nr 1 (28).
- Skrzyp J., *Rozwój stosunków handlowych Chin z Europą oraz państwami Azji Centralnej i Bliskiego Wschodu przesłanką odrodzenia Jedwabnego Szlaku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2014, nr 4 (97).
- Skubała P., *Papier inaczej*, „Dzikie Życie” 2016, nr 9 (267), <https://dzikiezycie.pl> (dostęp: 1.08.2021).

- Sławoj Z., *Korpus Ochrony Pogranicza w służbie Polsce*, „Niepodległość i Pamięć” 1999, nr 6/1 (14).
- Słobodzian L., *Kierunki rozwoju handlu zagranicznego w warunkach gospodarki przejściowej Republiki Kazachstanu*, [w:] J. Kaja (red.), *Polityka gospodarcza*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2001–2002.
- Słownik języka polskiego*, <https://encyklopedia.pwn.pl> (dostęp: 29.08.2021).
- Smoleń M., *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Sobczak J., *Nowa strategia rozwoju Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej*, [w:] B. Hordecki, A. Jach (red.), *Quo vadis Eurazjo? W poszukiwaniu nowych dróg partnerstwa*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2020.
- Sobczyński M., *Atlas przemian politycznych XX wieku*, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996.
- Staszewska S., *Studia nad przestrzenią zurbanizowaną – pola analiz*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2011, nr 15.
- Susłow S.P., *Geografia fizyczna azjatyckiej części ZSRR*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.
- Swastek J., *Chryścianizacja Rusi Kijowskiej do czasów księcia Włodzimierza Wielkiego (+1015)*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1988, nr 2 (26).
- Sykulski L., *Nizina Turańska jako interior Eurazji*, „Geopolityka” 2009, nr 1 (2).
- Szpoper D., *Rosja po wojnie krymskiej w pierwszej dekadzie rządów Aleksandra II (do 1866 roku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. LXXI, z. 1.
- Szukalski J., *Ewolucja pozycji ustrojowej parlamentu Tadżykistanu w świetle reform konstytucyjnych w latach 1990–2016*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2019, vol. 24, nr 4.
- Szukalski J., *Ewolucja pozycji ustrojowej Prezydenta Uzbekistanu w latach 1990–2015*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2016, nr 20B.
- Szukalski J., *Instytucja Pełnomocnego Rzecznika ds. Praw Człowieka w Turkmenistanie – wymiar normatywny i praktyka*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2019, nr 2 (48).
- Tambor J., *Kazach czy Kazachstańczyk: przyczynek do nazw narodowości i nazw obywateli państw*, „Postscriptum” 2005, nr 2 (50).
- Targalski T., *Przekleństwo bawełny*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Targalski T., *Tajemnice jedwabiu*, [w:] *Dzieje na Jedwabnym Szlaku. Chiny – Azja Środkowa – Europa*, „Polityka – pomocnik historyczny” 2021, nr 2.
- Trepińska J., *Górskie klimaty*, Wydawnictwo Instytutu Geografii Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o wytyczeniu istniejącej polsko-radzieckiej granicy państwowej w części przylegającej do Morza Bałtyckiego, podpisana w Moskwie dnia 5 marca 1957 r., Dz.U. z 1958 r. nr 37, poz. 166.

- Uzbekistan – państwo w budowie*, Centrum Badań nad Bezpieczeństwem Akademii Sztuki Wojennej, Raport OSPP, maj 2020.
- Vierek A., Lewandowski J., Malik K., Salamon T., *Karpaty i ich przedpole: przewodnik do ćwiczeń terenowych z sedymentologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2011.
- Wieczorek P., *Kazachstan i Uzbekistan – dwa modele przywództwa terytorialnego*, „Wschodnioznawstwo” 2014, nr 8.
- Wierzbicki A., *Etnogeneza i tradycja wynaleziona jako instrumenty legitymizacji władzy w państwach Azji Centralnej*, „Rocznik Nauk Społecznych” 2015, t. 7 (43), nr 1.
- Wites T., *Kazachstan – zmiany i wyzwania gospodarcze na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] M. Wagué (red.), *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska: wyzwania społeczno-gospodarcze w XXI wieku*, Instytut Krajów Rozwijających się, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2002.
- Wites T., *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju ekoturystyki w krajach Azji Centralnej powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego*, „Czasopismo Geograficzne” 2003, vol. LXXIV, z. 4.
- Włodarczyk M., *Problemy migracji zarobkowej w Azji Centralnej w ujęciu gospodarczym i społecznym*, „Wschodnioznawstwo” 2018, nr 12.
- Wojcieszek Ł., *Porozumienie regulujące status Morza Kaspijskiego – geneza i znaczenie*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2019, nr 1 (20).
- Wolski J., *Filhelinizm Arsacydów*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1974, vol. XXIX.
- Wyszomirski P., Lewicka E., *Bentonity jako uniwersalny surowiec wielu dziedzin przemysłu*, „Gospodarka Surowcami Mineralnymi” 2005, t. 21, z. 3.
- Zgorzewski M., *Piętrowość krajobrazów w Azji Centralnej*, „Prace i Studia Geograficzne” 2009, t. 41.
- Zienkiewicz L., *Morza ZSRR – ich fauna i flora*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.
- ZSRR-Polska. Umowa o polsko-radzieckiej granicy państwowej, Dz.U. z 1947 r. nr 35, poz. 167.
- Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955.
- Związek Radziecki. Przyroda. Człowiek. Gospodarka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.
- Żołądek Ł., *Azja Centralna: polityka, gospodarka, społeczeństwo*, Biuro Analiz Sejmowych, 25 stycznia 2018, nr 1 (239).
- <https://polityka.pl> (dostęp: 9.10.2021).
- <http://zsrr.keep.pl> (dostęp: 9.10.2021).

Źródła w języku rosyjskim

- Абдакимов А., *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*, Республиканский издательский центр, Астана 1999.

- Авиабазы „Кант”, Министерство обороны Российской Федерации, <https://structure.mil.ru> (dostęp: 10.10.2021).
- Административно-территориальное деление Республики Узбекистан, Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике, <https://data.gov.uz> (dostęp: 1.08.2021).
- Административно-территориальное деление Республики Узбекистан, Портал открытых данных Республики Узбекистан, <https://data.gov.uz> (dostęp: 1.08.2021).
- Айдаров И.П., Панкова Е.И., Соленакпление на равнинах Средней Азии и пути его регулирования, „Почвоведение” 2007, № 6.
- Айдаров И.П., Проблемы мелиорации и водопользования, „Природообустройство” 2008, № 2.
- Айтмамбетов Д., Культура киргизского народа во второй половине XIX – начале XX века, Илим, Фрунзе 1967.
- Алексеева Т.И., Этногенез и этническая история восточных славян по данным антропологии, Научный мир, Москва 1999.
- Алибеков Л.А., Алибекова С.Л., Социально-экономические последствия процесса опустынивания в Центральной Азии, „Вестник Российской Академии Наук” 2007, т. 77, № 5.
- Алимардонов М.У., Образование, функционирование и ликвидация Представительства Таджикской АССР при Правительстве Узбекской ССР (7 декабря 1924 – 2 ноября 1929 гг.), „Известия Академии наук Республики Таджикистан” 2011, № 6.
- Алматов Б.И., Нуралиев Н.А., Нуралиева Х.О., Анализ и оценка сезонной динамики показателей химического состава воды некоторых водохранилищ Узбекистана, „Гигиена и санитария” 2017, № 96 (2).
- Алпысбаев Х.А., Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана, Наука, Алма-Ата 1979.
- Антонов А.И. (red.), Тайны туркменской демографии, Российская Академия Наук, Москва 1999.
- АО НК „Kazakh Tourism”, <https://qaztourism.kz> (dostęp: 29.08.2021).
- Асонов Н.В., Владимир Святой и Ярослав Мудрый. Выбор полюса цивилизационного притяжения, „Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование” 2015, Вып. 2.
- Атаев К., Васильев В.И., Горелова Р.И., Караваев А.А., Кекилова А.Ф., Сопыев О., Эминов А., Материалы по редким и исчезающим видам птиц фауны Туркменистана, „Русский орнитологический журнал” 2012, т. 21.
- Атлас Казахской ССР, Главное Управление Геодезии и Картографии при Совете Министров СССР, Москва 1990.
- Атлас СССР, Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Москва 1983.
- Бабаев А.Г., Лавров А.П., Аманмурадов К.М., География Туркменистана, Ашхабад 1976.

- Бабурин С., *Крым навеки с Россией: историко-правовое обоснование воссоединения республики Крым и города Севастополь с Российской Федерацией*, Книжный мир, Москва 2014.
- Базилевич Н.И., Панкова Е.И., *Опыт классификации почв по засолению*, „Почвоведение” 1968, № 11.
- Балясный В.И., *Серо-бурые пустынные почвы саксаульников Северного Устьюрта*, „Проблемы освоения пустыни Устьюрт”, Мехнат, Ташкент 1985.
- Баскаков Н.А., *Каракалпакский язык*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1952.
- Баскаков Н.А., *Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1962.
- Бегалов Б.А., *Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за январь-декабрь 2020 года*, Государственный Комитет Республики Узбекистан по Статистике, Ташкент 2021.
- Белоусов П.Е., Крупская В.В., *Бентонитовые глины России и стран ближнего зарубежья*, „Георесурсы” 2019, № 21 (3).
- Борисевич Д.В., *Неотектоника Урала*, „Геотектоника” 1992, № 26.
- Бромлей Ю.В., *Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов*, Наука, Москва 1988.
- Бураев А.И., *К вопросу о применении термина „Центральная Азия” в исторических исследованиях*, „Вестник Бурятского госуниверситета” 2011, № 8.
- Буртман В.С., *Тянь-Шань и Высокая Азия. Палеозойская тектоника и геодинамика*, ГЕОС, Москва 2006.
- Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, <https://stat.gov.kz> (dostęp: 20.08.2021).
- Возгрин В.Е., *Исторические судьбы крымских татар*, Мысль, Москва 1992.
- Воздушно-космические силы*, Министерство обороны Российской Федерации, <https://structure.mil.ru/structure/forces/vks/cosmic.htm> (dostęp: 27.08.2021).
- Волобуев В.Р., *Опыт сравнительного рассмотрения классификаций почв*, „Почвоведение” 1980, № 4.
- Всероссийская перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, <https://sovethnational.ru> (dostęp: 26.08.2021).
- Гарбузарова Е.Г., *Геополитические подходы к исследованию понятия „Центральная Азия”*, „Проблемы постсоветского пространства” 2020, № 7.
- Гафаров Р.А., *Структура складчатого фундамента Восточно-Европейской платформы согласно данным региональных геофизических исследований*, Наука, Москва 1963.
- Гафуров Б.Г., *Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история*, Наука, Москва 1972.

- Гафурова Л.А., Абдурахманов Т.А., Жабборов З.А., Саидова М.Э., *Деградация почв*, Ташкент 2012.
- Гвоздецкий Н.А., Михайлов Н.И., *Физическая география СССР. Азиатская часть*, Государственное издательство географической литературы, Москва 1963.
- Герасимов И.П., *Научные основы систематики и классификации почв*, „Почвоведение” 1954, № 8.
- Герасимов И.П., *Черты сходства и различий в природе пустынь*, „Природа” 1954, № 2.
- Глушкова В.Г., Бурыйгин С.М., *Узбекистан: природа, история, экономика, достопримечательности, религиозные центры*, Вече, Москва 2019.
- Госкорпорация „Роскосмос”, <https://www.roscosmos.ru> (dostęp: 27.08.2021).
- Даркевич В.П., *Происхождение и развитие городов Древней Руси (X–XIII вв.)*, „Вопросы истории” 1994, № 10.
- Дебец Г.Ф., *Палеоантропология СССР*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1948.
- Добрецов Н.Л., *Проблемы соотношения тектоники и метаморфизма*, „Петрология” 1995, т. 3, № 1.
- Долгих С.А., *Об исследовании климата Казахстана и его изменений*, „Гидрометеорология и экология” 1997, № 1.
- Долгих С.А., *О многолетних тенденциях термического режима на территории Республики Казахстан*, „Гидрометеорология и экология” 1995, № 3.
- Дружинин В.С., Егоркин А.В., Кашубин С.Н., *Новые данные о глубинной структуре Урала и прилегающих к нему областей по данным ГСЗ*, Доклад АН 1990, т. 315, № 5.
- Дуйсебаева К.Д., Акашева А.С., *Экономическая и социальная география Республики Казахстан*, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы 2014.
- ЕБРР обновил прогноз роста ВВП Узбекистана в 2021 году*, <https://uz.sputniknews.ru> (dostęp: 21.08.2021).
- Жагловская А.А., Айдосова С.С., *Разнообразие типов и динамика саксаульных лесов Иле-Балхашского региона*, „Вестник Казахского Национального университета”, Серия экологическая 2014, № 2 (41).
- За размещение военной базы Россия будет платить Киргизии около \$4,8 млн*, <https://regnum.ru/news/polit/2600413.html> (dostęp: 9.10.2021).
- Закон Республики Таджикистан от 5 октября 2009 года № 553 „О Государственном языке Республики Таджикистан”.
- Закон СССР от 24.11.1982 „О государственной границе СССР”.
- Закон СССР от 26.04.1954 „О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР”, „Ведомости Верховного Совета СССР” 1954, № 10(804).
- Закон СССР от 26.04.1954 „Об утверждении Указов Президиума Верховного Совета СССР”, Заседания Верховного Совета СССР четвертого созыва. Первая сессия (20–2 апреля 1954 г.), „Издание Верховного Совета СССР” 1954.
- Закон Украинской ССР от 17.06.1954 „О внесении изменений и дополнений в статью 18 Конституции (Основного Закона) Украинской ССР”, Заседания Верховного

- Совета Украинской ССР (шестая сессия), 16–17 июня 1954 г., Государственное издательство политической литературы УССР, Киев 1954.
- Затуловский Д.М., *Загадки и контрасты Памира*, Мысль, Москва 1964.
- Имаш Т., *Национальные концепции по развитию космонавтики в Республике Казахстан и Российской Федерации*, „Постсоветские исследования” 2019, т. 1, № 1.
- Имаш Т., *Проблемы и перспективы двустороннего сотрудничества Казахстана и России в области исследования и освоения космического*, „Постсоветские исследования” 2019, т. 1, № 7.
- Йноятов Х.Ш., *Трудовой вклад народов Узбекистана в разгром фашистской Германии*, „Общественные науки в Узбекистане” 1975, № 5.
- Искандаров Б.И., *История Памира*, Мерос, Хорог 1996.
- История железных дорог в Республике Таджикистане*, Государственное унитарное Предприятие „Рохи охани Тоҷикистон”, <https://www.railway.tj/ru/about/history-railway> (dostęp: 17.08.2021).
- Источники: Туркменистан в состоянии депопуляции. В стране осталось 2,7 миллиона населения*, <https://rus.azathabar.com> (dostęp: 22.08.2021).
- Канитаева К.П., Абдрахманова Г.А., *Природные условия и исторические процессы социально-экономического развития города Кокшетау, Аналитический обзор*, Министерство образования и науки Республики Казахстан, Кокшетау 2009.
- Клименко Б.М., Порк А.А., *Территория и граница СССР*, Международные отношения, Москва 1985.
- Клишевич В.Л., Храмов А.Н., *Палеогеодинамическая модель Урало-Тяньшанской складчатой системы для ранней перми*, Доклад РАН 1995, т. 341, № 3.
- Колчин Б.А. (red.), *Древняя Русь. Город, замок, село*, Наука, Москва 1985.
- Комбинат Ташкентвино, <http://www.toshkentvino.uz> (dostęp: 12.08.2021).
- Конституционный Закон Республики Таджикистан от 30 июля 2007 года № 303 „О Горно-Бадахшанской автономной области” (в редакции Конституционного Закона Республики Таджикистан от 02.01.2018 г. № 1493).
- Конституционный Закон Туркменистана от 14 сентября 2016 года № 448-V „Об утверждении Конституции Туркменистана в новой редакции”.
- Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года.
- Конституция Туркменистана от 18 мая 1992 года № 691–XII.
- Конституция Кыргызской Республики принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года.
- Котляр Н.Ф., *Ярослав и его время в общественном сознании второй половины XI–XIII в.*, Индрик, Москва 2008.
- Кощанов Б.А., *Историография истории народов Южного Приаралья новейшего периода*, Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, Нукус 2008.
- Кузнецов С.С., *Геология СССР*, Высшая Школа, Москва 1968.
- Кузьмин А.Г., *Принятие христианства на Руси*, Мысль, Москва 1980.
- Куфтин Б.А., *Работы ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению „культур Анау”*, „Известия Академии наук Туркменской ССР” 1954, № 1.

- Леонов М.Г., *Внутренняя подвижность фундамента и тектогенез активизированных платформ*, „Геотектоника” 1993, № 5.
- Литвинский Б.А. (red.), *Материальная культура Таджикистана*, Академия наук Таджикской ССР, Институт истории им. Ахмада Дониша, Душанбе 1968.
- Литвинский Б.А., *Намазга-тепе: по данным раскопок 1949–1950 гг.*, „Советская этнография” 1952, № 4.
- Лукьянов А.И., *Август 91–го. Был ли заговор?*, Эксмо, Москва 2010.
- Мартынова Е.П., *Народы северо-западной Сибири: дефиниции и научно-политический дискурс*, „Этнографическое обозрение” 2012, № 2.
- Масов Р.М., *Историография Советского Таджикистана (1917–1975)*, Дониш, Душанбе 1978.
- Массон В.М., *Памятники культуры архаического Дахистана в Юго-Западной Туркмении*, „Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции”, т. 7.
- Массон В.М., *Первобытно-общинный строй на территории Туркмении (энеолит, бронзовый век и эпоха железа)*, „Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции”, т. 7.
- Массон В.М., *Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б.А. Куфтина*, „Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции”, т. 7.
- Массон В.М., *Средняя Азия в эпоху камня и бронзы*, Наука, Москва–Ленинград 1966.
- Медоев А.Г., *Геохронология палеолита Казахстана*, Наука, Алма-Ата 1982.
- Милановский Е.Е., *Геология СССР. Часть 1. Введение. Древние платформы и метаморфические области*, Издательство МГУ, Москва 1987.
- Мильков Ф.Н., Гвоздецкий Н.А., *Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть СССР. Кавказ*, Высшая школа, Москва 1986.
- Минашина Н.Г., *Почвенно-экологические изменения и проблемы мелиорации почв в бассейне Арала*, „Почвоведение” 1995, № 9.
- Министерство инвестиций и внешней торговли Республики Узбекистан, <https://mift.uz/ru/menu/ob-uzbekistane> (dostęp: 10.08.2021).
- Мухаммадиева Б.З. (red.), *Национальный состав, владение языками и гражданство населения Республики Таджикистан*, т. III, Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе 2012.
- Наливкин Д.В., *Очерки по геологии СССР, Недрa*, Ленинград 1980.
- Насонов А.Н., *„Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Монголы и Русь*, Наука, СПб. 2006.
- Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, утверждена Постановлением Маджлиси намояндагон МО РТ № 636 от 1 декабря 2016 г.
- Национальный состав населения (оценка на начало года, человек)*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/312> (dostęp: 23.08.2021).

- Национальный состав населения Республики Казахстан*, <https://stat.gov.kz> (dostęp: 29.08.2021).
- Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К., *Каракалпаки*, Фан, Ташкент 1971.
- Нъсанзода Г.К. (red.), *Численность населения Республики Таджикистан на 1 января 2019 года*, Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе 2019.
- О демографической ситуации в Кыргызской Республике в 2019 году*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/ekonomicheskie-zapiski> (dostęp: 22.08.2021).
- О демографической ситуации в Кыргызской Республике в 2019 году*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/ekonomicheskie-zapiski> (dostęp: 22.08.2021).
- Орлов М.А., *Оазисно-культурные хлопковые почвы Средней Азии*, „Труды Среднеазиатского университета. Биологические науки” 1958, Вып. 138.
- Особенности курортной зоны Боровое в Казахстане*, <https://borovoe.kz/about/osobennosti-kurorta> (dostęp: 30.08.2021).
- Открытые данные*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/opendata> (dostęp: 30.08.2021).
- Официальная церемония открытия 201-й российской военной базы*, Посольство Российской Федерации в Республике Таджикистан, <https://dushanbe.mid.ru> (dostęp: 30.08.2021).
- Панкова Е.И., Головина М.Н., Венцкевич С.Д., Панадиади Е.И., *Опыт оценки засоления почв орошаемых территорий Средней Азии по материалам космической съемки*, „Почвоведение” 1986, № 3.
- Первая за годы независимости перепись населения в Узбекистане пройдет в 2022 г.*, „Интерфакс”, 6 lutego 2019 г., <https://exk.kz/news> (dostęp: 30.08.2021).
- Петров М.П., Вальбе С.П., *Геология и полезные ископаемые Туркмении*, Издательство „ЫЛЫМ” Академии наук Туркменистана, Ашхабад 1969.
- Пищальник В.М. (red.), *Природопользование: определения и термины*, Федеральное Государственное Бюджетное Образовательное Учреждение Высшего Профессионального Образования „Сахалинский Государственный Университет”, Южно-Сахалинск 2015.
- Плотность населения*, Портал открытых данных Республики Узбекистан, <https://data.gov.uz> (dostęp: 2.08.2021).
- Подземный мир Туркменистана*, „Метео Журнал” 30.11.2019 г., <https://meteojournal.ru/priroda/podzemnyj-mir-turkmenistana> (dostęp: 19.08.2021).
- Посольство Республики Таджикистан в Российской Федерации, <https://www.tajembassy.ru> (dostęp: 13.08.2021).
- Пугаченкова Г.А., *Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1958.
- Ранов В.А., *Каменный век Таджикистана*, Издательство Академии наук Таджикской ССР, Душанбе 1965.

- Рапов О., *Русская церковь в IX- первой трети XII в. Принятие христианства*, Высшая школа, Москва 1988.
- Рахимов Ш.Т., Кодиров А., *Динамика роста и развития юлдняка гиссарских овец, полученных от ярок разновозрастной службы*, Маориф, Душанбе 1998.
- Региональная статистика*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/regionalnaya-statistika> (dostep: 21.08.2021).
- Религиозные объединения и организации*, Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/news/religioznye-obedineniya-i-organizacii-infografika> (dostep: 29.08.2021).
- Российский оптический комплекс „Окно-М” зафиксировал рост космической деятельности в 2021 году*, Министерство обороны Российской Федерации, <https://structure.mil.ru> (dostep: 30.08.2021).
- Рыбаков Б.А., *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.
- Рыбаков Б.А., *Рождение Руси*, АИФ Принт, Москва 2003.
- Рычков Ю.Г., Балановская Е.В., *Генофонд и геногеография населения СССР*, „Генетика” 1992, т. 28. № 1.
- Рычков Ю.Г., Балановская Е.В., *Обобщенный картографический анализ в антропологии. Отражение летописных славянских племен в антропологической географии современного русского населения*, „Вопросы антропологии” 1988, Вып. 80.
- Рябов А.В., *Августовский путч в контексте российской истории – современной и не только*, „Неприкосновенный запас” 2016, № (5)109.
- Сагиндиков Р.Е., *Международное значение сотрудничества России и Казахстана по использованию космодрома „Байконур”*, „Международные отношения” 2016, т. 16, № 2.
- Сагиндиков Р.Е., *Международное значение сотрудничества России и Казахстана по использованию космодрома „Байконур”*, „Международные отношения” 2016, т. 16, № 2.
- Сатылганова Н.А., *Проблемы формирования государственной границы Кыргызстана в постсоветский период*, „Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории” 2016, № 6 (46).
- Седов В.В., *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.
- Семёнов Е.А., *Освоение целинных земель России и Казахстана: уроки антропогенного преобразования природной среды*, „Вопросы степеведения” 2014, т. 11.
- Смаилов А.А. (red.), *Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Статистический сборник*, т. 1, Астана, 2011.
- Состояние окружающей среды Туркменистана*, Программа ООН по окружающей среде Министерство охраны природы Туркменистана, Ашхабад 2008.
- Сошнева Е.Б., *Освоение целинных и залежных земель и его роль в экономической истории СССР*, „Вестник Санкт-Петербургского университета” 2007, Сер. 5, Вып. 4.
- Станюкевич К.В. (red.), *Атлас Таджикской ССР*, Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Душанбе-Москва 1968.

- Статистический ежегодник Туркменистана 2019*, Госкомстат Туркменистанат, Ашхабад 2019.
- Тарасова Е.А., „Война законов” РСФСР – СССР в 1990–1991 гг., „Научный диалог” 2016, № 9 (57).
- Территориальное и административное деление Союза ССР на 1-е января 1926 года*, Народный Комиссариат Внутренних Дел, Москва 1926, s. 23–24; СССР. *Административно-территориальное деление союзных республик: на 1-е января 1987 года*, Президиум Верховного Совета СССР, Известия, Москва 1987.
- Третье национальное сообщение Республики Узбекистан по рамочной Конвенции ООН об изменении климата*, Ташкент 2016.
- Тулькубаева С.А., *Изучение элементов технологии возделывания ярового рыжика в северном Казахстане*, „Вестник Алтайского государственного аграрного университета” 2017, № 7 (153).
- Туркменистан – состояние биологического разнообразия*, Министерство Охраны Природы Туркменистана, Ашхабад 2002.
- Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № УП-4947 „О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан”, <https://lex.uz/docs/3107042> (dostęp: 14.08.2021).
- Филанович М.И., *Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры*, Академия Наук Узбекской ССР, Институт Археологии, Издательство „ФАН” Узбекской ССР, Ташкент 1983.
- Хаин В.Е., *Проблемы тектоники раннего докембрия*, „Вестник МГУ” 2000, № 4.
- Хасанзода Г. (red.), *Таджикистан в цифрах 2018*, Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе 2019.
- Хмара Н.И., *Из опыта национально-государственного строительства в СССР (1920–е – 1930–е годы)*, „Отечественная история” 2006, № 6.
- Худяков Ю.С., *Понятие „Внутренняя Азия” в историко-культурном и рекреационном аспектах*, „Гуманитарные исследования Внутренней Азии” 2008, № 2.
- Цыряпкина Ю.Н., *Русские в Узбекистане: языковые практики и самоидентификации (на примере полевых исследований в Фергане)*, „Томский журнал лингвистических и антропологических исследований” 2015, № 3 (9).
- Численность основных национальностей в структуре населения Узбекистана (по данным переписи 1989 г.)*, <http://www.demoscope.ru> (dostęp: 20.08.2021).
- Шарков А.А., *О генезисе бессточной впадины Карагие южного Мангышлака*, „Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы” 2008, № 2, т. 83.
- Шейнис В.Л., *Большевитская власть и первая советская Конституция 1924 г.*, „Общественные науки и современность” 2012, № 1.
- Шейнис В.Л., *Образование СССР и его первая конституция*, „Российская история” 2010, № 1.
- Якубовская С.И., *Развитие СССР как союзного государства. 1922–1936 гг.*, Наука, Москва 1972.

Якубовская С.И., *Строительство союзного Советского социалистического государства 1922–1925 гг.*, Наука, Москва 1960.

Янаев Г.И., *ГКЧП против Горбачёва: последний бой за СССР*, Алгоритм, Москва 2010.
201–я Гатчинская ордена Жукова дважды Краснознаменная военная база, Министерство обороны Российской Федерации, <https://structure.mil.ru> (dostęp: 30.08.2021).

<https://kia-uzbekistan.uz> (dostęp: 8.10.2021).

<https://samauto.uz> (dostęp: 8.10.2021).

<https://samauto.uz/transport.special> (dostęp: 8.10.2021).

Źródło w języku turkmeńskim

Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti, <https://www.stat.gov.tm> (dostęp: 21.08.2021).

Spis rysunków i tabel

Rysunek 1.1. Mapa fizyczna Związku Radzieckiego	16
Rysunek 1.2. Państwa powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego	25
Rysunek 1.3. Położenie krajów Azji Środkowej i kraje z nimi sąsiadujące	27
Tabela 1.1. Skład narodowościowy ludności ZSRR według spisu z 1970 r. (z uwzględnieniem najliczniejszych narodowości)	22
Tabela 1.2. Podział administracyjno-terytorialny ZSRR (dane na dzień 1 stycznia 1970 r.)	23
Tabela 3.1. Podział administracyjny Kazachskiej SRR	62
Tabela 3.2. Podział administracyjny Republiki Kazachstanu	63
Tabela 3.3. Liczba ludności Kazachskiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.	65
Tabela 3.4. Skład narodowościowy Kazachskiej SRR według spisu z 1939 r.	66
Tabela 3.5. Ludność Republiki Kazachstanu według spisu z 1999 r. i 2009 r.	67
Tabela 3.6. Skład narodowościowy Republiki Kazachstanu według spisu z 2009 r.	67
Tabela 4.1. Podział administracyjny Uzbekkiej SRR	82
Tabela 4.2. Podział administracyjny Republiki Uzbekistanu na dzień 1 stycznia 2020 r.	83
Tabela 4.3. Liczba ludności Uzbekkiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.	84
Tabela 4.4. Skład narodowościowy Uzbekkiej SRR w 1939 r.	85
Tabela 4.5. Ludność Republiki Uzbekistanu na dzień 1 stycznia 2020 r.	86
Tabela 4.6. Gęstość zaludnienia poszczególnych wilajetów Republiki Uzbekistanu na dzień 1 stycznia 2000, 2005, 2010, 2015 i 2020 r. (os./km ²)	87
Tabela 4.7. Skład narodowościowy Republiki Uzbekistanu według spisu z 1989 r.	88
Tabela 5.1. Podział administracyjny Tadżyckiej SRR w 1939 r.	102
Tabela 5.2. Podział administracyjny Republiki Tadżykistanu w 2019 r.	103
Tabela 5.3. Liczba ludności Tadżyckiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.	104
Tabela 5.4. Skład narodowościowy Tadżyckiej SRR w 1939 r.	105
Tabela 5.5. Ludność Republiki Tadżykistanu na dzień 1 stycznia 2019 r.	106
Tabela 5.6. Skład narodowościowy Tadżykistanu w 1989, 2000 i 2010 r.	107
Tabela 6.1. Podział administracyjny Turkmeńskiej SRR na dzień 1 stycznia 1976 r.	120
Tabela 6.2. Podział administracyjny Turkmenistanu w 2019 r.	120
Tabela 6.3. Liczba ludności Turkmeńskiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.	121
Tabela 6.4. Skład narodowościowy Turkmeńskiej SRR w 1939 r.	122
Tabela 6.5. Skład narodowościowy Turkmenistanu w 1989 r. i 1995 r.	122
Tabela 7.1. Podział administracyjny Republiki Kirgiskiej	132
Tabela 7.2. Liczba ludności Kirgiskiej SRR według spisu powszechnego z 1939 r.	132

160 Spis rysunków i tabel

Tabela 7.3. Skład narodowościowy Kirgiskiej SRR w 1939 r.	133
Tabela 7.4. Liczba ludności Republiki Kirgiskiej na początek 2019 r. i 2020 r.	134
Tabela 7.5. Skład narodowościowy ludności Republiki Kirgiskiej w latach 2017–2021	135
Tabela 7.6. Wskaźniki makroekonomiczne Republiki Kirgiskiej w latach 2016–2020	138
Tabela 7.7. Liczba placówek wypoczynkowych, uzdrowisk i sanatoriów w Kirgistanie w latach 2016–2020	139
Tabela 7.8. Liczba turystów w Kirgistanie w latach 2016–2020 (tys. osób)	140

Załącznik

Najważniejsze informacje o aktualnej sytuacji politycznej w poszczególnych krajach Azji Środkowej – byłych republikach ZSRR leżących na obszarze Azji Środkowej

Republika Kazachstanu (Kazachstan)

Stolica: Nur-Sułtan

Ustrój polityczny: republika prezydencka

Prezydent: Kasym-Żomart Tokajew

Waluta: tenge, 1 tenge = 100 tiyinów

Język urzędowy: kazachski (państwowy), rosyjski (oficjalny)

Święta państwowe:

- 1 stycznia – Nowy Rok
- 8 marca – Międzynarodowy Dzień Kobiet
- 21 marca – Nauryz – Święto Wiosny¹
- 1 maja – Święto Jedności Narodu Kazachskiego
- 7 maja – Dzień Obrońcy Ojczyzny
- 9 maja – Dzień Zwycięstwa
- 6 lipca – Dzień Stolicy
- 30 sierpnia – Dzień Konstytucji
- 25 października – Dzień Republiki
- 1 grudnia – Dzień Pierwszego Prezydenta
- 16 grudnia – Dzień Niepodległości

Republika Uzbekistanu (Uzbekistan)

Stolica: Taszkent

Ustrój polityczny: republika prezydencka

Prezydent: Shavkat Mirziyoyev

Waluta: sum, 1 sum = 100 tiyinów

¹ Nauryz (także Nawruz, Nauruz, Nooruz) – święto wywodzące się z kultury perskiej. Stanowi ono tradycyjne irańskie Święto Nowego Roku. Obchodzone jest we wszystkich byłych republikach ZSRR leżących na obszarze Azji Środkowej.

Język urzędowy: uzbecki, karakałpacki (w Karakałpakistanie)

Święta państwowe:

- 14 stycznia – Dzień Obrońców Ojczyzny
- 8 marca – Międzynarodowy Dzień Kobiet
- 21 marca – Nawruz
- 9 maja – Dzień Pamięci i Honoru
- 1 września – Dzień Niepodległości
- 8 grudnia – Dzień Konstytucji

Republika Tadżykistanu (Tadżykistan)

Stolica: Duszanbe

Ustrój polityczny: republika prezydencka

Prezydent: Emomali Rahmon

Waluta: somoni, 1 somoni = 100 diramów

Język urzędowy: tadżycki

Święta państwowe:

- 1 stycznia – Nowy Rok
- 23 lutego – Dzień Sił Zbrojnych Republiki Tadżykistanu
- 8 marca – Dzień Matki
- 21 marca – Nawruz
- 1 maja – Międzynarodowy Dzień Jedności Pracowników
- 9 maja – Dzień Zwycięstwa Narodów w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej 1941–1945
- 27 czerwca – Dzień Jedności Narodowej
- 9 września – Dzień Niepodległości Republiki Tadżykistanu
- 6 listopada – Dzień Konstytucji Republiki Tadżykistanu
- 16 listopada – Dzień Prezydenta Republiki Tadżykistanu
- 24 listopada – Dzień Flagi Państwowej Republiki Tadżykistanu

Republika Turkmenistanu (Turkmenistan)

Stolica: Aszchabad

Ustrój polityczny: republika prezydencka

Prezydent: Gurbanguly Berdimuhamedow

Waluta: manat, 1 manat = 100 tenge

Język urzędowy: turkmeński

Święta państwowe:

- 1 stycznia – Nowy Rok
- 27 stycznia – Dzień Obrońców Ojczyzny
- 8 marca – Międzynarodowy Dzień Kobiet
- 21 marca – Nowruz
- 9 maja – Dzień Zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej 1941–1945
- 18 maja – Dzień Konstytucji Turkmenistanu i Flagi Państwowej Turkmenistanu

27 września – Dzień Niepodległości Turkmenistanu

12 grudnia – Dzień Neutralności Turkmenistanu

Republika Kirgistanu (Kirgistan)

Stolica: Biszkek

Ustrój polityczny: republika parlamentarna

Prezydent: Sadyr Dżaparow

Waluta: som, 1 som = 100 tyinów

Język urzędowy: kirgiski (państwowy), rosyjski (oficjalny)

Święta państwowe:

1 stycznia – Nowy Rok

23 lutego – Dzień Obrońcy Ojczyzny

3 marca – Dzień Flagi Państwowej Republiki Kirgistanu

8 marca – Międzynarodowy Dzień Kobiet

21 marca – Nooruz

1 maja – Święto Pracy

5 maja – Dzień Konstytucji Republiki Kirgistanu

9 maja – Dzień Zwycięstwa

31 sierpnia – Dzień Niepodległości

7–8 listopada – Dni Historii i Pamięci Przodków

